

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સંચાલક

[ગુજરાતી કોપીરાઇટ નિયમ]

અનુક્રમાંક ૨૧૮૩૧- કિંમત ૨.૮૦.

ગ્રંથનામ

ઉચ્ચ. ઇતિહાસ

વર્ગિક ૬ : ૨૨.

કથાપરી ગ્રંથમાળા-૩

કથાકલગી

સંપાદક

નટવર મૂ. વીમાવાળા

પ્રગટકર્તા

કથાપરી કાર્યાલય

આમલીશન : : સુરત

કથાપરી ગ્રંથમાળા

૧	કથાપરી	૨૫
૨	કથામણિ	૨૫
૩	કથાકલ્પાવલિ	૨૫

ગાંડીવ મુદ્રણાલય, હવાડિયો ચકલો, સુરતમાં
નટવર મૂ. વીમાવાળાએ છાપીને કથા-
પરી કાર્યાલય આમલીરાન, સુરત માટે
પ્રગટ કરી :: ઈ. ૧૯૪૦ :: સં. ૧૯૯૬

સાંકળિયું

શ્રી ખડેરાવ માનાજી પવાર— ૧
મેહિની

શ્રી ભાનુશંકર જોષી— ૩૧
જીવતરવાસો

શ્રી નરીમાન સો. ગોળવાળા— ૬૫
અભિશાપ

શ્રી ડા. પી. જે. ભટ્ટ— ૮૫
નારીની વાંઝના

શ્રી ધીરજ ઠાકોરભાઈ મહેતા— ૯૯
અપરાધી

શ્રી રતન રૂસ્તમજી મારશલ— ૧૨૫
મહોબતનિષેધ !

શ્રી બાળકૃષ્ણ ચું બોધી— ૧૪૩
જયા

શ્રી ભાનુપ્રસાદ વ્યાસ— ૧૬૭
મૂઠાણું

શ્રી કસનજી મં દેશાઈ— ૧૯૭
સુધીર વ્યાસ
બી. એ. (નપાસ)

શ્રી ગોપાળ — — ૨૨૩
ધર્મનિષ્ઠા

શ્રી જનાર્દન પ્રભાસ્કર— ૨૩૭
ધુમ્રયોગ

શ્રી છગનલાલ મેં પ્રહ્મભટ્ટ— ૨૭૩
ત્રિશૂળ !

શ્રી મુરારિ — — ૩૦૫
કેરા કાગળનો ભેદ

શ્રી શામરાવ વિં આગરકર— ૩૨૫
સ્વામીનું સદ્ભાગ્ય

ક થા વ ત રણ

ઈન્દ્રના નંદનવનમાં એ એક અપ્સરા હતી.
વાર્ષિક દરબાર હતો. સૌ અપ્સરાની હાજરી
લેવાઈ. એ ગેરહાજર હતી. ઈન્દ્રે હુકમ કર્યો:
તપાસ કરો.

તપાસ થઈ. એ માંડી જેવી પોતાના અવાસમાં
બેઠી બેઠી ચિત્રા દોરતી હતી. ચિત્રા દોરવાની ને
પ્રતિમાં વડવાની એને મૂન લાગી હતી. તેજ કાર્યમાં
એ રત હતી.

ઈન્દ્રે શાપ આપ્યો: તું કર્તવ્યભ્રષ્ટ થઈ જી.
મૃત્યુસાકનાં પડ.

પણ આખું નંદનવન એનાં ચિત્રા ને પ્રતિમાં
જોઈને મુગ્ધ થયું. ઔએ શાપના અન્તુર પાટે
ઈન્દ્રદેવને પ્રાર્થના કરી.

તે ઈન્દ્રે અનુગ્રહ કર્યો:

કથા, મનુષ્યોકમાં ગયે જ તારો છુટકો છે.
 મનુષ્યોકમાં પણ તું પરી જ રહેશે—અપ્સરા જ
 મનાશે. તારો મોહ, તારું કપ, તારું આકર્ષણ,
 તારું પ્રાણખળ કશું ઝોલું નહિ થાય. નાનાં
 મોટાં, સ્ત્રીપુરુષ, ઘરડાં, આગક સૌની તું પ્રીતિ-
 પાત્ર રહેશે. સૌ તને ચાહશે. તારાં ચિત્રા ને તારી
 પ્રતિમાઓ જગતમાં સર્વત્ર આનંદ ફેલાવી
 રહેશે—મોહ પ્રગટાવી રહેશે. તારાં સર્જનોનું
 પ્રસાદન પ્રાપ્ત થાળી નહિ રહે. ને મનુષ્યોકમાં
 પણ તું અમર રહેશે, શાશ્વત રહેશે, પરી જ
 રહેશે. સૌ પ્રાપ્ત તને ચાહશે.

દેવોદેવીઓ કહેવા લાગ્યાં : આ ને શાપ કે
 વરદાન ?

ને ત્યારથી એનું મનુષ્યોકમાં અવતરણ થયું—
 કથાનામા અપ્સરાનું—

તે જ કથાપરી !

ન. વી.

‘કથાપરી’ પુસ્તકમાંની પહેલી વાતનો
 અતિ સંક્ષિપ્ત સાર.

પ્રવાહસંગી

મેહિની

ખંડેરાવ માનાજી પવાર

કચાકલગી

૧૥૥ જામાંથી ઘેર આવીને મંજુલાએ
 ખારણું ઉઘાડ્યું, કે તરત ટપાલીએ
 ખારણું વચ્ચે ખોસી મૂકેલો પત્ર ટપ
 દઈને તેની સામે પડ્યો. પત્ર પર મંગેશના હસ્તા-
 ક્ષર જોતાં જ, પાંચ છ કલાકનો નોકરીનો શ્રમ
 એકદમ ઊડી ગયો. તેની મુખમુદ્રા પ્રકૃલ્લિત થઈ
 ગઈ. પત્ર ફેડી એકદમ વાંચવાને તે અધીરી
 બની, તો પણ તેણે તે ફેડ્યો નહિ. શ્રમાંતે
 એકાદ ઉત્તમ મિષ્ટાન્ન મળી જાય, તો તરત ને
 તરત આપણે ખાઈ જતા નથી. હાથપગ ધોઈ,
 મોં સાફ કરી, શાંતિથી જોસીને તે ખાવામાં રસ
 પડે છે, તેમ પ્રિયતમનો આવેલો પત્ર ઘાડઘાડમાં
 વાંચવો, એ રસિકતાની અવગણના કરવા બરા-
 બર જ હોય.

હાથપમ વગેરે ધોધ આરસા સામે ઊભી ઊભી તે વાળ સમારતી જતી હતી અને મંગેશના પત્રમાં શું લખ્યું હશે તેનો તક કરતી હતી. એ વરસ પહેલાં મંગેશ અને મંગુલા વચ્ચે અરસ-પરસ લગ્ન કરવાનાં વાગ્દાન અપાઈ ચૂક્યાં હતાં. પરંતુ પૂરતા પૈસા એકત્ર થાય નહિ ત્યાં સુધી લગ્ન કરવાં નહિ એવો નિર્ધાર ઉભયે એકમતે કર્યો હતો.

મંગુલા સુરતમાં પોતાના મશિયાઈ ભાઈ મોહનને ત્યાં રહી એમ. ડી. બી. કોલેજમાં પહેલા વર્ષમાં અભ્યાસ કરતી હતી. તેનું અંગત સગું મોહન સિવાય કોઈ જ ન હતું, પણ તેની આર્થિક સ્થિતિ કોલેજના ખર્ચાળ ભણતરને પહોંચી વળે એવી ન હતી, તેથી પહેલા વર્ષનો અભ્યાસ પૂરો કરી ભણતર છોડી દેવાની તેને ફરજ પડી અને નાંદોદની શાળામાં શિક્ષિકા તરીકે જોડાવું પડ્યું.

કોલેજ જીવનના પહેલા જ વર્ષમાં મંગુલા અને મંગેશ વચ્ચે સ્નેહની ગાંઠ બંધાઈ હતી.

મંગેશે તે જ વરસે એલ. એલ.બી.ની પરીક્ષા પાસ કરી વકીલાત શરૂ કરી દીધી હતી. તેને આશા હતી કે હું વકીલાતમાં પૈસા કમાઈશિને મંગુલાનો અધૂરો અભ્યાસ પૂરો કરાવીશ.

પણ એ વર્ષની પ્રેકટીસમાં તે કાંઈજ બચાવી શક્યો નહિ. પાછળથી તે ઠીક ઠીક કમાયો, ત્યારે તેણે મંજુલા પર પત્ર પર પત્ર લખ્યા અને લગ્ન માટે 'ના' કહેવાનું એક પણ કારણ રહેવા દીધું નહિ. તેથી આજના આવેલા પત્રમાં પણ ઉતાવળે લગ્ન કરી નાખવાની જ વાત હશે, એવી કલ્પના મંજુલા કરે એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું ન હતું. એજ કલ્પનાથી તેના મુખ પર અસ્ફુટ સ્મિત જણાતું હતું. હવે મંગેશનો બહુ તાગ ન લેતાં તેના લગ્ન કરવાના વિચારને સંમતિ આપી દેવી-એવો નિશ્ચય તેણે મનમાં ને મનમાં કરી દીધેલો હોવાથી તેના સ્મિતમાં થોડી લાલી પણ મિશ્રિત થવા લાગી હતી.

વાળ વ્યવસ્થિત થયા પછી તે ખુરસી પર બેઠી અને નાનુક હાથે પત્ર ફેડવા લાગી. પત્ર ફેડ્યો. હંમેશાં કવરમાં ચારપાંચ કાગળ ભરેલા હોય ને આજે એકજ છે તે જોઈ તેને જરા આશ્ચર્ય લાગ્યું ! અને તે ઉઘાડીને વાંચ્યા પછી તો તેના પર વજ્રાધાતજ થયો ! તે પત્ર હતો મંગેશનોજ, પણ તેમાં લગ્નની ઉત્સુકતા, રીસામણાંમનામણાં, ચીડવતું વગેરે કાંઈ જ ન હતું. “મારો પ્રેમ એક મોહિની સાથે જોડાયો છે, માટે તારી સાથે મારાં લગ્ન થવાં શક્ય નથી. ગત કાળમાં થએલી વાતચીત અને

કથાકલણી

સ્નેહસંબંધ વંજેરે સંઘળું હવે તું વિસારી દેજે.”
આવી ભયંકર હકીકત હતી! રમ્ય અને શીતલ
જ્યોત્સ્નાની અપેક્ષા કરી બહાર આવવું અને નિરબ્ર
આકાશમાંથી અચાનક અંગ પર વીજળી પડે એવી
અવસ્થા મંજુલાની થઈ. ક્ષણભર તો તેની અક્ક-
લ જ બહેર મારી ગઈ. દસપંદર વાર તેણે તે પત્ર
ફરી ફરીને વાંચ્યો. પણ તે કાળી લીટીઓ-
માંથી તેનો તે જ અર્થ નીકળ્યો. પાકીટ જોયું,
તેના પરની છાપ જોઈ, તારીખ વાંચી. પણ
તેમાંથી કંઈ નવું નીકળ્યું નહિ. કોઈ વાતનો
ખુલાસો જાણવાને આપણે અતિ આતુરતાથી
કોઈને પ્રશ્ન પૂછીએ અને તે તેના ખુલાસો
ન કરતાં માત્ર હકાર કે નકારનો ઉત્તર
આપી ટૂંકામાં પતાવી દે, તો આપણને જેવી ચીડ
ચડે તેવી જ ચીડ મંજુલાને પત્ર વાંચીને ચડી.

પ્રત્યક્ષ લગ્ન થયાં ન હતાં, તો પણ સહવાસથી
અને એકમેકના ઉત્કટ પ્રેમથી મંજુલાનો જીવ
મંગેશથી જુદો રહ્યો ન હતો. તેનું હૃદય મંગેશના
હૃદય સાથે ક્યારનુંય એકરસ થઈ ગયું હતું. આજે
તે એકરસતા તૂટતી જોઈ તેનું મન તલતલ
જેટલું તૂટી રહ્યું હતું. મંગેશની પ્રથમ ઓળખથી
માંડીને તેના પ્રત્યેક સહવાસમાં ગએલી ક્ષણેક્ષણનું

સ્મરણ ચિત્રપટની પેઠે તેની નજર સામે આવવા લાગ્યું. આસપાસ સર્વત્ર અંધકાર હતો. તેનાં નયનો અશ્રુથી ભરાઈ ગયાં હતાં. છતાં તે ચિત્રપટ તેને સ્પષ્ટ જણાતું હતું. તેમાં તે એટલી નિમગ્ન થઈ ગઈ કે પોતાના પર થયેલો આઘાત વિસરી જઈ તે પૂર્વનાં મીઠાં સંભારણાં સંભારી રહી હતી. પણ ચિત્રપટ અચાનક અદૃશ્ય થતાં પ્રેક્ષકની જે સ્થિતિ થાય છે તેવીજ સ્થિતિ તેની થઈ. પગ નીચેના આધાર નીકળી જતાં ઊંડે ને ઊંડે પોતે ઉતરતી જાય છે એમ તેને લાગ્યું. અને એકદમ ચમકી જઈ, આસપાસ હાથ લાંબા કરી, જ્યાંય માટે કંઈ પકડી લેવાને આધાર શોધવા જતાં પછડાઈ પડી. જીવતા-જગતા સુખસ્વપ્નનો આટલો નિર્દય રીતે ઘાત થઈ શકે છે, એવું તેણે કદી જોયું કે સાંભળ્યું ન હતું— તે આજે પોતે અનુભવ્યું.

દીવાળીની રમ્મ પડવાને પંદર દિવસ બાકી હતા. એ પંદર દિવસ તેને પંદર યુગથીય આકરા લાગ્યા. રમ્મ મળતાંજ તે સુરત પહોંચી. ત્યાં જઈ શું કરવું તે તેનાથી બિલકુલ નક્કી કરી શકાયુંજ ન હતું. મંગેશનો પ્રેમ પાછો હતી શકીશ એવી પણ તેને આશા રહી ન હતી. અને ખરું પૂછો તો મંજુલાને

પોતાની સ્પષ્ટ ઇચ્છા શું છે તેની સમજ પણ પડતી ન હતી. છતાં, એક વાર સુરત જઈ સર્વ માહિતી મેળવવી એમ તેનું મન તેને કહી રહ્યું હતું. તેથીજ તે ઉપડી. માથા પર અચાનક ઘા વાગ્યો હોય તો તેનું દુઃખ ખમ્યેજ છૂટકો. તે દુઃખમાંથી કંઈ છટકી શકાતું નથી. પણ એ ઘા ફાણે ને શા માટે કર્યો એ સ્પષ્ટ જાણવામાં ન આવે ત્યાં સુધી મનનું સમાધાન થતું નથી.

સુરતના સ્ટેશન પરથી આજે મંજુલાને એક લાંજ ઘેર જવાનું હતું. પોતે સુરત આવે અને મંગેશ સ્ટેશન પર તેડવા આવે નહિ એવું અગાઉ કદી પણ બનેલું નહિ. તેથી ઘોડાગાડીમાં બેસતાંજ આંસુનો અવરોધ કરવા માટે તેને ઘણો પ્રયાસ કરવો પડ્યો.

મશિયાર્ધ ભાઈ મોહનના ઘરમાં જતાંજ તેણે પોતાની મુખમુદ્રા પૂર્ણ પ્રસન્નરાખવાની ખચરદારી રાખી, જેથી મોહનને કે ઘરનાં કોઈને તેના દુઃખની ખચર ન પડે. મોહને હંમેશા પ્રમાણે મંજુલાનું સ્વાગત કર્યું અને કલાકેકમાં આમ તેમની ગપ્પાંગોળી પૂરી થતાં સૌ ભોજનને ન્યાય આપવા બિઠ્યાં.

બીજે દિવસે સવારે ચા પીતાં પીતાં મોહન એકદમ બોલી બિઠ્યો: “મંજુ, તારો પેલો મંગેશ

તો ભારે દીંચણીયો થઇ ગયો !”

મોહનનો સ્વભાવ કંઈ વિચિત્ર જ હતો. કોઈની મૃદુ ભાવનાનું આવાહન કરતાં, અથવા તેને ધક્કો દેતાં કંઈક પૂર્વ તૈયારી, કંઈક પ્રસ્તાવના કરવી જોઈએ એવી તેને ગતાગમ જ ન હતી. એ વાત મંજુલા જાણતી હતી, તો પણ આજનું તેનું બોલવું મંજુલાથી સહન થઈ શક્યું નહિ. ચાના ધુંટડા જેમતેમ ઉતારીને મંજુલા બીજા ઓરડામાં જઈ સૂઈ ગઈ. પછી મોહન પાસે આવ્યો ત્યારે મંજુલાએ મંગેશની સઘળી હકીકત પૂછીને જાણી લીધી.

કેટલાક વકીલ મિત્રો તરફથી પ્રથમ મોહનને મંગેશ વિષેની આતમી મળી હતી. એક દિવસ વિક્ટોરિયા ગાર્ડન પાસેના રેસ્ટોરાંમાંથી મંગેશ પાછો ફરતો હતો, તે વખતે આગમાં તેને મોહન સામો મળી ગયો. પરસ્પર વાતચીત થતાં મંગેશના મોંમાંથી દારૂની દુર્ગંધનો ભપકારો નીકળ્યો. તે પરથી મોહનને પાકી ખાત્રી થઈ કે વકીલોએ કહેલી વાત સાચી છે.

આ હકીકત જાણી મંજુલાનું મન અતિ ખિન્ન થઈ ગયું. મંગેશની પ્રથમ મુલાકાત પછી મંજુલા ને મંગેશનું જ્યારે જ્યારે મિલન થતું, ત્યારે ત્યારે તેણે મંગેશનું વર્તન નિર્મળ

અને સૌજન્યપૂર્ણ અનુભવ્યું હતું. આજે, તે જ મંગેશ વાગ્દત્ત વધુનો વિશ્વાસઘાત કરનાર અને મહિરાના કંદમાં ફસાઈ જનાર નીવડ્યો !

મંગુલાને થયું કે જે થાય છે તે સારા માટેજ. મંગેશનું મન ખીજી છોકરી તરફ વળ્યું તે દીકજ થયું, નહિ તો દારૂડીઆ પતિને પાને પડવું પડતે અને અનેક આપત્તિઓ ભોગવતી પડતે. બહાનથી ઉદાત્ત લાગતા માણસો અંદરથી કેટલા હીન હોઈ શકે છે !

પેલી છોકરીની કે મંગેશના નવા બંધાએલા પ્રેમની માહિતી મેળવવાની ઉત્સુકતા હવે મંગુલાના મનમાં જરા પણ રહી નહિ. હવે તેને સુરતમાં રહેવું દીક લાગ્યું નહિ. પોતાની ખિન્નતા મોહનનાં ઘરનાંથી છૂપાવી રાખતી તેને અશક્ય થઈ પડી. પોતાને લીધે મોહનનાં ઘરનાંને દીવાળીના આનંદમાં વિધન નડે, એમ જાણી મોહન વગેરેનો અતિશય આગ્રહ હોવા છતાં તે નાંદોદ જવાને તત્પર થઈ ગઈ.

આગગાડીના ડબ્બામાં મંગુલાની સામેની બેઠક પર એક જુવાન સ્ત્રી બેઠી હતી. તેની પાસે બેઠેલો તરુણ ગૃહસ્થ તેનો પતિ હશે, એમ મંગુલાને લાગ્યું. થોડા સમય પછી બંને વચ્ચે વાતચીત શરૂ થઈ.

યુવતીનું નામ વિદુલતા હતું. સાયણનું સ્ટેશન છોડ્યા પછી વિદુલતાએ પોતે પાડેલા ફોટા મંજુલાને બતાવવા કાઢ્યા. પ્રથમ તેણે પોતાની પેટી ઉઘાડી તેમાંથી એક ચામડાનું પાકીટ કાઢ્યું. તેમાંથી સાત ફોટા કાઢી તે મંજુલાને આપ્યા. તે ફોટા હાથમાં લેતાં જ મંજુલાનું ધ્યાન તે પરના નામ પર ગયું—‘મન્મોહિની.’ આ નામ વાંચતાં જ મંજુલાની છાતી ધડકવા લાગી. કારણ કે મંગેશે પોતાના પત્રમાં એજ નામની છોકરી સાથે લગ્ન કરવાનું લખ્યું હતું !

“આ કોનું નામ ?” કુતૂહલ ન રોકાવાથી મંજુલાએ તે બાબતે પૂછ્યું.

“એ તો માઈંજ. પિયેરનું નામ છે.” જરા હસીને તેણે કહ્યું.

“એમ ? હમણાં જ બદલાયું લાગે છે.”

“હા.” જરા શરમાઈને વિદુલતા બોલી અને તોરછી નજરે પોતાના પતિ સામે જોઈ રહી.

તેના પતિને પણ મંજુલાના અશ્રુથી હસવું આવ્યું.

“આ ફોટા કેવા પડ્યા છે ?” વિદુલતાએ પૂછ્યું. અને બરાબર બતાવી તેની સમજ આપવા મંજુલા પાસે તે જઈ બેઠી.

“આ મામાની બેબીનો છે. આ એક તળાવનો

છે. આ અમારા બાગનો છે.” ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે તે વિગત આપી રહી હતી. મંજુલા પણ પ્રત્યેક ફાટો ગમી ગયા જેવું બતાવતી હતી. પણ આ સ્ત્રીનો અને મંગેશનો પ્રેમ જોડાયો શી રીતે અને હમણાં તે પ્રેમ તૂટી શી રીતે ગયો હશે તે તે મનમાં વિચારવા લાગી. ને એ વાત તેની પાસેથી ટૂંકી રીતે કઢાવવી તેનો સતત વિચાર કરવા લાગી.

યોગ્ય તક ન સાંપડે, તો છેવટે સંદાયને સંકેલી લઈ આ બાઈને વિશ્વાસમાં લઈ રૂપબ્રુ બુલાસો મેળવી દેવો એમ તેણે મન સાથે ઠરાવી દીધું.

સુદૈવે તેને જોઈએ તેવી તક સાંપડી ગઈ.

“તમે નાંદોદ રહો છો, તો સુરત કોને ત્યાં ગયાં હતાં?” થોડી વાર પછી વિદ્યુલ્લતાએ પૂછ્યું.

“સુરતમાં મારા મશિયાઈ ભાઈ મોહનલાલ રહે છે, તેમને ત્યાં હું ગઈ હતી. પણ ખરું કારણ નિરાશું જ હતું. મંગેશ મહેતા કરીને મારા એક દુરના સંબંધી છે.....તે માંદા હતા.....”

એમ કહી વિદ્યુલ્લતાની મુખમુદ્રા તરફ તે બારીક નજરે જોવા લાગી. પણ તે પર કોઈ જ સમવિષમ ચિહ્ન જણાયું નહિ. તેને નવાઈ લાગી. થોડી નિરાશા પણ ઉત્પન્ન થઈ.

“હવે તેમની તબીબત ઠીક છે ને ?
શાંતી ખિમારી હતી ?”

“તેમને વિષમ જ્વર લાગુ પડ્યો હતો.”
મંજુલાએ ખીન્ને પાસે ફેંક્યો. પણ તે પહેલા
જેટલો જ નિષ્ફળ નીવડ્યો.

“હા બહેન, હમણા સુરતમાં વિષમ જ્વર ઘણાને
લાગુ પડેલો સાંભળ્યો છે.” પહેલાંની પેઠે અવિકારી
મુખમુદ્રા રાખીને વિદુલતા બોલી: “અમારા પાડો-
શીના એકના એક યુવાન છોકરાને એ જ રોગ
લાગુ પડ્યો છે; ત્રીજી વારનો સપડાયો છે. એ તા-
વમાં ઘણી મંભાળ લેવી પડે છે.”

મંજુલા આશ્ચર્યચકિત થઈ ગઈ. તેને આ પ્રક-
રણનો અર્થ જ સમજાયો નહિ. આ તે કેવીક
નવાઈ જેવી બૈરી છે ? મેં આવા નાનુક
વિષયના તારને છેડ્યો, પણ એના મનમાં જાણે
કંઈ જ નથી ! નહિ, નહિ ! એ અશક્ય છે ! હા, વખતે
ગોતાની પાસે બેઠેલા પતિને રખે કંઈ વહેમ
પડે એ બીકે પણ આ વિલક્ષણ નાટક તે ભજવી રહી
હોય ! હા. એમજ હોવું જોઈએ. તે વગર હૃદયમાંનો
ભાવ આટલો દાખી રાખવો એ કોઈ પણ યુવતીને
માટે શક્ય નથી.

કીમના સ્ટેશને તેમની બેઠકની પાસેનો ભાગ

ખાલી થયો. તે જોઈ વિદુલ્લતાનો પતિ એ ત્રણ બગાસાં ખાઈ બોલ્યો: “હું પેલી ખાલી પડેલી જગા પર જઈ સૂઈ જાઉં છું.” એટલું કહી તે ત્યાં જઈ સૂતો.

હવે આ તકનો લાભ બરાબર લેવો જોઈએ એમ મંજુલાએ મનમાં નક્કી કર્યું.

“તમે મંગેશને ઓળખો છો?” તેણે હિંમતભરે પૂછ્યું.

“કયો મંગેશ?”

“પેલો મંગેશ મહેતા? વચ્ચે.....”

“હું હું! તમે જેના વિષમ જ્વરની વાત કરતાં હતાં, તે? ના રે બહેન, મેં તો ઘણા દિવસ તેનું નામે સાંભળ્યું નથી. કેમ વાર?”

મંજુલા જવાબ આપતાં ગુંચવાઈ ગઈ. સહાધથી ખોટું બોલવાની હિંમત તેણે આજ પહેલાં કદી કરી ન હતી. પણ આ તો જીવનના સુખદુઃખનો પ્રશ્ન હતો. હવે પીછેહઠ કરીશ તો જીવનભર પસ્તાવાનો વખત આવશે, એમ ધારી તેણે ધીરજ છોડી નહિ.

“એ તો એમ, કે પરમ દિવસે તાવ ખૂબ ભરાયો હતો, તે તાવમાં એ બડબડતો હતો કે: મોહિની મોહિની.

“હું?” તે એકદમ વિસ્મિત ભાવે બોલી:

“કંઈક એવું જ હોય. કદાચ તે રોહિણી કહેતો હોય અને અમે મોહિની સાંભળ્યું હોય તો કાણ જાણે.”

“હા. એમ જ હશે.” વિઘ્ન એકદમ બોલી બેઠો: “મેં તો તેનું નામ પણ સાંભળ્યું નથી.”

“ત્યારે રોહિણી જ હશે. મને સાંભરી આવ્યું તથી સહેજ પૂછી જોયું. ખોટું ન લગાડશે, હોં!”

“ના રે ના, એમાં ખોટું તે શું લગાડવાનું છે?”

અંકલેશ્વરનું સ્ટેશન આવ્યું. મંજુલા વિઘ્નને નમસ્કાર કરી આગગાડીમાંથી ઉતરી પડી, ને નાંદોદની ગાડી ઉપડવાની વાટ જોતી એક બાંકડા પર બેઠી. પણ તેના મગજમાં વિચારોની પરંપરા ચાલુ જ રહી. વિઘ્નના કહેવા પરથી તેને મંગેશ સાથે સંબંધ ન હતો તે સ્પષ્ટ હતું. ત્યારે આમ થયું કેમ? મોહિની કોઈ બીજી હશે? કે પછી મંગેશે મને થાપ દીધી હશે?

પણ થાપ દેવાનું કારણ શું? એ પ્રશ્ન પર મંજુલા વિચાર કરવા લાગી.

તેમાંથી તેના મનમાં એક વિચિત્ર શંકા ઉપસ્થિત થઈ કે એમ તો કદાચ ન હોય? હા, એમજ હોવું જોઈએ. મંગેશના સ્વભાવ સાથે એ તદ્દન મળતું આવે. અને કદાચ તેથી જ તેણે એવું લખ્યું હશે. જો એમ હોય, તો હું કેવી પાપી! ખરેખર,

કંઈ ગોટાળો થયો છે !

ને દાર?—દારનું વ્યસન તેને લાગ્યું એ ખરું હશે ? મોહને પ્રત્યક્ષ જોયું હતું ! પણ તેથી થયું શું ? આવે વખતે પુરૂષને સંભાળવો એ સ્ત્રીનું કર્તવ્ય નહિ ? પછી પુરૂષો સ્ત્રીજાતિનું હીણું બોલે તેમાં નવાઈ શી ? સર્વ કંઈ ઠીક ઠીક હોય, અને સુખી સંસાર ભોગવવાનો હોય તો જ તેની સાથે સંબંધ જોડવો અને સંકટના સંકળમાં સપડાઈ જવાનો સમય જણાય તો ડરી જઈ નાસી છૂટવું એમ જો સ્ત્રીજાતિ કરવા લાગશે, તો પછી બેચાર દાગીના અને આઠ દશ ઉત્તમ લુગડાં સ્ત્રીઓના અંગ પર ફેંકી “ધરમાં પલંગ પર પડ્યાં રહેા.” એવું પુરૂષો કહે તો એમાં તેમની શી ચૂક ગણાય ? નહિ, નહિ. એવું જીવન મંજુલાનું ન હોય.

મંજુલાએ આમ વિચારી નવો જ નિર્ણય કર્યો. નાંદોદ જવાનું માંડી વાળી સુરત જતી બીજી ટ્રેન તેણે પકડી અને સુરત ઊતરી, રજા દરમ્યાન કામ વગર નાંદોદમાં બેસી રહેવાથી ગમશે નહિ એવો વિચાર થવાથી પોતે પાછી આવી, એમ તેણે મોહનને કહ્યું. “કેવી ધૂતી છોકરી !” આટલા શબ્દો સિવાય મોહને કશું જ કહ્યું નહિ.

બીજે દિવસે સવારમાં જ મંજુલા મંગેશને

ઘેર ગઈ. મંગેશને જરા આશ્ચર્ય લાગ્યા જેવું જણાયું અને તેના વર્તનમાં પારકાપણાનો ભાવ સ્પષ્ટ જણાયો, પણ તે અત્યંત વિવેકી તો હતું જ. કોઈ કુલીન સ્ત્રી સાથે રાખવું ઘટે તેવું તેનું વર્તન હતું. આપણી થયા પછી મંગેશે જ એકદમ વાતની શરૂઆત કરી: “મારો પત્ર મળ્યો હતો?”

“હા” મંગુલાની દષ્ટિ એકદમ નીચી નમી ગઈ. શું અને કેવી રીતે બોલવું તે તે નક્કી કરીને આવી હતી. પણ તક આવે ત્યારે મન ડગી જશે કે શું? એવી તેને ભીતિ લાગવા માંડી. તેની જીભ લથડવા લાગી અને કપાળ પર પરસેવો છૂટવા લાગ્યો.

“તે પત્ર પહોંચ્યા પછી તું અહીં આવે એવી મારી ઇચ્છા નહોતી.”

“ને ખરેખર, હું આવવાની જ ન હતી. પણ ગઈ કાલે પેલી મોહિની જ મને મળી ગઈ!”

“હેં? શું?” મંગેશે અત્યંત વિસ્મય પામીને પૂછ્યું.

જેટલી બારીકાઈથી વિદ્યુલ્લતાની મુખમુદ્રા પોતે નિહાળી હતી તેટલી જ બારીકાઈથી મંગુલા મંગેશની મુખમુદ્રા તરફ એકીટશે જોઈ રહી.

“તમે પત્રમાં મોહિની નામની છોકરી વિષે જ લખ્યું હતું ને? હજી મારી પાસે તે પત્ર છે. તે જ

મને મળી હતી.”

“જાનેજ નહિ. મળેજ નહિ. અશક્ય છે !”

“અશક્ય કેમ ? તેનો ને મારો અચાનક મેળાપ થઈ ગયો. હું કંઈ તેને ખાસ શોધવા ગઈ ન હતી. મેં એવું હલકટપણું કર્યું હશે એવું તમને લાગ્યું.....?”

“ના ના ! એવું મારું કહેવું નથી. પણ...નહિ નહિ. તેનો અને તારો મેળાપ શક્ય જ નથી.”

“એટલે ? હું શું બોલું કહું છું ?”

“ભણે કહેતી હો તો કહે.....હા. તે શું કહેતી હતી ?”

“તેણે કહ્યું હતું કે અમારી થોડીક ઓળખાણ હતી. પણ હમણાં અમારી તૂટાતૂટ થઈ ગઈ છે. હવે તો અમે એકમેકને મળતાં પણ નથી.”

તું તદ્દન જ બોલું બોલે છે, મંજુલા !

“શું વાત કરો છો ? મારા પરથી પ્રેમ ઉતરી ગયો તો ભણે. પણ તે સાથે હું એટલી બધી નીચ હોઈશ એવું તમે કેમ માની લીધું ?”

મંજુલા પાલવ વડે આંસુ લૂછવા લાગી.

“નહિ, નહિ એવું નથી. પણ...પણ...પણ...”
મંજુલાની વિકળતા જોઈને મંગેશ જાણે ગભરાયો.

“મેં આટલા નિશ્ચયપૂર્વક કહ્યું તેનું ખરું કારણ બીજું જ છે ! મોહિની....હં...હં...લે ત્યારે. મોહિની નામની કોઇ યુવતી જ નથી. ને હશે તો હું તો નથી જ ઓળખતો !”

“હું ?”

મંગુલા ચમકીને બેઠી, પણ એવી જ અટકળ-કલ્પના પોતાને આવેલી તેથી તેને ઘણું જ આનંદ થયો. તે તરત બિડીને મંગેશની નજીકની ખુરસી પર બેઠી, અને મંગેશને કહેવા લાગી: “મોહિની નામની કોઇ યુવતી નથી, તો પછી પત્રમાં જોડું નામ લખી મને ફસાવવાનું શું કારણ, તે કહેશો ?”

આ પ્રશ્નથી મંગેશ તદ્દન હતપ્રહ થઇ ગયો. જે વાત મંગુલાને કહી પણ ન કહેવાનો મંગેશ નિશ્ચય કર્યો હતો, ને પોતાને ભાન ન રહેવાથી તે કહેવાઈ ગઈ તેથી તે ભારે મૂંઝવણમાં પડ્યો. શો ઉત્તર આપવો તે તેને કાંઈ જ સમજાયું જ નહિ.

“તે કારણ જાણવાની મારી તીવ્ર ઇચ્છા છે ! હું કાંઈ મારા અધિકારથી પૂછું છું, એમ રખે માનતા. મારો અધિકાર તો તમે ક્યારનોય ઝૂંટવી લીધો છે. હું ફરીથી તે અધિકાર વિષે કંઈ કહીશ કે તમને પૂછીશ, એવી ભીતિ રાખવાનું કાંઈ પણ

કથાકલગી

કારણ નથી. તેમજ હું ત્રાગું કરી તમારા સુખના માર્ગમાં આડી આવીશ, એવું તમે સ્વપ્ને પણ માનતા નહિ. તે છોકરીએ પોતાનું સાચું નામ કોઈ આગળ જાહેર કરવાની તમને મનાઈ કરી હોય, તો તેમ કહો. હું એક પણ શબ્દ ન ઉચ્ચારતાં ચાલી જઈશ.”

“મંગુલા, તું તો બહુ જાણી.” મંગેશ બોલ્યો: “તારી ચતુરાઈથી હું સપડાઈ ગયો એ નકકી. પણ તેથી મને કાંઈ જ ખોટું લાગ્યું નથી. તને હું સંત્રણું કહું; પણ તે એક શરતે !”

“કબૂલ છે !”

“તારી સાથે મારાં લગ્ન થવાં શક્ય નથી !”

“પણ હું તે માટે તમને ક્યાં કહું છું?”

“સાંભળ ત્યારે. આજે એક વર્ષ થયાં મને દારૂનું વ્યસન લાગ્યું છે. એ વ્યસન કેવી રીતે કોટે વળગ્યું તે કહેવામાં કાંઈ માલ નથી. છેલ્લા છ મહિનાની અંદર હું તદ્દન દારૂનો દાસ બની ગયો છું. કમાણીના પૈસા ખૂટી પડ્યા ત્યારે તેમાંથી છૂટવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો, પણ મને લાગ્યું કે તે છોડવાને હું અસમર્થ છું. એક દિવસ પણ દારૂ ન મળે તો મને એન જ પડે નહિ. આ સ્થિતિ જ્યારે મારા ધ્યાનમાં આવી,

ત્યારે છેવટે મેં નિર્ધાર કરી તારા પર પેસો પત્ર લખ્યો. મારે લીધે તારા આયુષ્યની ધૂળધાણી કરવી એ મારાથી કેમ જાને ? તારા પર મારો પહેલાં જેટલો જ પ્રેમ કાયમ છે. પણ આ દુર્વ્યસ- નનો ભોગ હું થઈ પડ્યો છું ને હવે તેનો કાંઈ ઉપાય જ નથી. તારા પર હું પત્રમાં જાણું સ્પષ્ટ જ લખવાનો હતો, પણ તને મારા વ્યસનની વાત માલમ નથી, એ હું જાણતો હતો. તેથી મેં ‘આન્ડીની બોટલ’ને માટે ‘મોહિની’ એવી દ્વિઅર્થી શબ્દરચના ઊભી કરી હતી. એથી મારી ધારણા પાર પડશે એવી મારી ખાત્રી હતી. થોડા દિવસ પર તું સુરત આવ્યાના સમાચાર મને મળ્યા હતા. પણ તું મારે ત્યાં આવી નહિ, ત્યારે મારી યુક્તિ સફળ થઈ એમ જાણી મને આનંદ થયો હતો. પણ આજે તો તું બીજા જ દાવ રચી અહીં આવી, ને હું સપડાઈ ગયો.”

મંજુલાએ પણ પત્ર મળ્યો ત્યારથી આજદિન સુધીમં જે જે બીના જાની ગઈ તે તે વિગતવાર મંગેશને કહી સંભળાવી.

થોડા સમય સુધી મંગેશ મૌન રહ્યો. જાણે શૂન્ય મનથી ભીંતે જોઈ રહ્યો. મંજુલા તેના મુખ પરના ભાવ સૂક્ષ્મ નજરે નિહાળી રહી.

“મેં જે ક્યું તે વાજખી જ ક્યું છે એમ તને નથી લાગતું ?” મંગેશે ટેટલાક વિચારને અંતે પૂછ્યું.

“ના, નથી લાગતું.” મંગુલાએ તરતજ ઉત્તર આપી દીધો.

આ વિષય પર કંઈ નહિ બોલવાની શરત થઈ હતી, તેથી હવે કાંઈ પણ નહિ બોલતાં જવું પડશે એવી મંગુલાને ભીતિ લાગવા માંડી હતી, તે આ પ્રશ્નથી દૂર થઈ; તેને ઘણો જ આનંદ થયો.

“થોડુંક દારૂનું વ્યસન લાગ્યું તેમાં તે શું લાંટાઈ ગયું ?” મંગુલા બોલી.

મંગેશ આશ્ચર્યથી મૂઢ થઈ મંગુલા તરફ જોઈ રહ્યો. તેને પોતાના કાન પર વિશ્વાસ જ એસે નહિ. નહિ છૂટે એટલી હદે દારૂનું વ્યસન મન લાગ્યું છે એમ પોતે મોઢે કબૂલ ક્યું, છતાં મંગુલા લગ્ન કરવાને તૈયાર છે, એનો અર્થ શો ?

“મંગુલા, તું જે બોલે છે, તે વિચાર કરીને બોલે છે કે ?”

“હું સંપૂર્ણ વિચાર કરીને જ બોલું છું. તમે મને પૂછો તો હું કહું છું, કે તમારું દારૂનું વ્યસન કદાચ નહિ છૂટે, તો પણ મારું મન તમારા પરથી

કદી પણ ચલિત નહિ થાય. અને આપણા સંસારમાં કાંઈ પણ ઉણપ છે એવું પણ મને નહિ લાગે.”

“મંજુલા, મને લાગે છે, કે તું હજી કવિતા-ધેલી કોલેજકન્યા જ રહી છે. એ વર્ષ થયાં શિક્ષિકા છે, તો પણ સંસાર માત્ર પ્રેમ પર ચાલતો નથી, તેને માટે પૈસા જોઈએ છે, એ વાત તારા ધ્યાન બહાર હોય એમ લાગે છે.”

“તેવું કાંઈ જ નથી. મને તેની પૂરેપૂરી કલ્પના છે. આપણને જોઈતા પૈસા મળી જ રહેશે તેની મને ખાત્રી છે. મને મારી નોકરીમાં સારા ચાન્સ મળશે જ, પણ એટલો લાંબો વિચાર કરવાની જરૂર જ શી છે ? આવતી કાલે કાંઈ અકસ્માત થયો તો ?—એના જેવો આ વિચાર છે. પોતીકા માણસ માટે સઘળું સહન કરવાની ફરજ છે, એટલું જ હું તો જાણું.”

મંગેશ વિચારમાં ગરક થઈ ગયો.

છેવટે મંજુલા જુરસી ઉપરથી ઊઠી અને બોલી :
“હું કાંઈ જ બોલીશ નહિ એવું વચન આપ્યું હતું. પણ તમે જ પૂછવા લાગ્યા તેથી મેં કહ્યું. અને એટલા માટે જ કહું છું કે જો એ જ કારણ હોય તો મારે કાંઈ કહેવું નથી. પણ આટલા ખાતર જ મને તથા, એ ખ્યાલે મને તો

મરણ પર્વત દુઃખ થશે.....વાર.....ત્યારે હું જાઉં ?”

“મંજુલા, આમ આવ.” મંજેશે તેને બોલાવી, પણ તેની નજર મંજુલા તરફ ન હતી. તે ચળવિચળ જણાવા લાગ્યો. મંજુલા ખુરસી પાસે ઊભી રહી.

“મને ફક્ત આઠ જ દિવસની મુદત આપશે ?”

“જરૂર. મુદતને હું એટલું મહત્વ આપતી નથી. ત્યારે કહો ત્યારે હું.....મને ચાલશે.”

“ત્યારે આઠ દિવસ થોભી જા. હું નક્કી વિચાર કરીને ખુલાસો કરીશ.” ઘેર પાછી જતાં મંજુલાના મુખ પર વિલક્ષણ પ્રસન્નતા જણાતી હતી. આજે જાણે જંગ જીત્યો હોય એવું તેને લાગતું હતું. અત્યાર સુધી તો તેણે ફેંદેલા પાસા કારગત નીવડ્યા હતા.

માર જીવનનો નાશ થાય નહિ તેટલાજ માટે મંજેશે પત્રમાં બોલું લખ્યું હોય, તો તેના હૃદયની ઉદાત્તતા ખરેખર અદ્વિતીય ગણાય અને જે માણસ પર વિજય મેળવવો હોય તેના મન પર આપણા હૃદયની તેટલીજ ઉદાત્તતા અને તેટલીજ ગૃહસ્થાઈની છાપ બેસાડવામાં આવે તોજ તે શક્ય અને, એ વાત મંજુલાના ધ્યાનમાં હતી. અને તેથીજ પોતાનો આટલો વિજય થયો એમ

તેને લાગતું હતું. એટલુંજ નહિ પણ મંગેશનું દારૂનું વ્યસન છોડાવવાને પણ પોતે શક્તિમાન થશે એવા સ્વપ્નાં પણ તે સેવવા લાગી. પહેલી મુલાકાતમાં પોતાને કલ્પનાતીત યશ મળ્યો તેથી તે આનંદમાં હતી.

*

પણ બીજે દિવસે સવારે તે પાછી મંગેશને ઘેર ગઈ, ત્યારે તેનો આનંદ એકદમ ઓગળી ગયો. મંગેશે ટેબલ પર આંડીની એક બાટલી મૂકેલી હતી અને તેની પાસે એક દારૂ ભરેલો ગ્લાસ હતો. તે જોતાં મંજુલાનો આત્મવિશ્વાસ ડગમગી ઊઠ્યો અને તેની ખિન્નતા પરાકાષ્ટાએ પહોંચી. એકજ દિવસમાં દારૂનું વ્યસન છૂટી જશે એવું માની લે એટલી તે ગાંડી ન હતી. પણ આજે તેણે પ્રત્યક્ષ આંડીની શીશી અને દારૂ ભરેલું ગ્લાસ જોયું, તે પરથી તેને લાગ્યું કે હું મંગેશને દારૂનું વ્યસન છોડાવવાની આશા રાખું છું તેનો આ જવાબ લાગે છે. મંગેશને પોતાના વ્યસનનો પશ્ચાતાપ થતો નથી એનો આ પુરાવો છે. મંજુલાના મનમાં પાનખર ઋતુનું પ્રાગલ્ભ્ય હતું પણ મંગેશને બતાવવા તેણે મુખ પર વસંત ઋતુનો ભાવ ખીલવ્યો. જાણે પોતે બોટલ ને ગ્લાસ જોયાં જ નથી.

ચારપાંચ દિવસ મંજુલા ત્યાં એજ સમયે જતી અને એની એજ સ્થિતિ જોતી-ટેબલ પર બાટલી મૂકેલી હોય અને દારૂનો ગ્લાસ ભરેલો હોય. ત્યારે હું દુર્વ્યસન ટળાવવાના પ્રયત્નમાં છું ત્યારે મંગેશ દારૂને છૂપાવવા જોટલો પણ પ્રયત્ન કરતો નથી, જાણે પોતાને ખીજવવાનું કરતો હોય એમ તેને લાગ્યું. એટલું જ નહિ પણ વ્યસન છોડાવવાની આશા નિષ્ફળ જશે કે શું એવી ખીક વધતી ગઈ.

*

આજે આશ્વિન વદિ અમાવાસ્યા હતી. ટેબલ પર બાટલી ને ગ્લાસ મૂકવાનો મંગેશનો ક્રમ હજી ચાલુ જ હતો. આજે પણ મંજુલાએ તે ભયંકર બાટલી જોઈ હતી. રાતે સૂતી વખતે જીવનની અમ વાસ્થા જ થશે એમ તેને લાગી ગયું. મંગેશ લગ્ન કરવા હા પાડે તો તેની સાથે લગ્ન કરવાનું તો તેણે ઠરાવ્યું હતું. પણ આખો સંસાર કાયમનો જ આવો અમાવાસ્યા સરખો રહ્યો તો શું થશે, એના વિચારમાં તેનું મન લગ્ન થઈ ગયું. તે અચાનક ઊઠી અને બારી પાસે જઈ ઊભી રહી. ચોમેર દીવાળીનો આનંદ હતો. માત્ર મંજુલાના અંતઃકરણમાં અમાવાસ્યાનું આકંઠ વ્યાપી ગયું હતું. એ સંતાપમાં તેણે મન સાથે નિશ્ચય

કરી દીધો, કે કાલે જો મંગેશના ટેબલ પર બાટલી જણાય તો લગ્ન થવાં અશક્ય છે એમ મંગેશને સ્પષ્ટ સુણાવી દેવું. આમ નિરાશાના વિચારવમળમાં તે સૂતી. પણ જિંઘ તો તેને સવાર પડતાં જ આવી.

બીજે દિવસે સવારે સ્નાન વગેરેથી પરવારી તે મંગેશને ઘેર ગઇ. આજે આઠ દિવસની મહેતલ પૂરી થાય છે. આજે પોતાના ભવિષ્ય માટે અંતિમ નિર્ણય થઇ જવાનો છે, આજે જીવન એ અમાવાસ્યા થશે કે પ્રતિપદા એ ઠરાવવાનું છે ! તે ઘરમાં દાખલ થઈ ત્યારે આવા આવા વિચારોને લીધે તેની છાતી ધડક ધડક થતી હતી. મંગેશ ઓરડામાં ન હતો, પણ પેલાં બાટલી ને ગ્લાસ સ્વસ્થાને જ હતાં. મંજુલા ખુરસી પર બેઠી અને ભયવિહ્વળ દષ્ટિએ પેલી બાટલી તરફ જોઈ રહી. તેના હોઠ થરથર ધ્રુજતા હતા. તેમને ઘડ દાખી રાખવા તે પ્રયત્ન કરતી હતી. પણ મસ્તકમાં હથોડાના ઘા વાગતા હતા, તેને અટકાવવા એ અસમર્થ હતી. તે હતાશ થઈ હાથ પર ગાલ ટેકવી બેઠી હતી. થોડી વાર પછી મંગેશ ત્યાં આવી પહોંચ્યો.

“મંજુલા, તું આવી ? ચાલ, હું તારી જ રાહ

જેતો હતો. જો, મેં શું આણ્યું છે !” ગયે વર્ષે મંગેશના મુખ પર જે આનંદ દેખાતો હતો તેવો જ આનંદ આજે મંગુલાએ ફરી જોયો.

“શું આણ્યું છે ?” એક પગ ખુરસી પર મૂકી અર્ધી ઊભી થઈ તેણે પૂછ્યું.

“આ જો—” મંગેશે ટેબલના ખાનામાંથી કીમતી, જડાવ સુવર્ણમુદ્રિકા કાઢી: “આજે હું તારું નામ બદલવાનો છું. જો, આ મુદ્રિકા પર શું ક્રાંતિ-રાવેલું છે ?”

હાથમાં વીંટી લઈ મંગુલા જોવા લાગી.

“મોહિની.”

મંગેશે મંગુલાના મુખ પર જે હાસ્યની અપેક્ષા રાખી હતી તે હાસ્ય જણાયું નહિ. તે ગભરાયે ચહેરે મંગેશ તરફ ને મુદ્રિકા તરફ ટગર ટગર જોઈ રહી હતી. શું બોલવું એ જ તેને સમજાયું નહિ !

“આમ ગભરા નહિ.” મંગેશે કહ્યું: “પેલી બાટલી જો. તેમાં તારા પ્રશ્નનો ઉત્તર છે. આજ આઠ દિવસ થયા મેં દારૂના એક ટીપાને સ્પર્શ સરખાયે કર્યો નથી !”

“હું ? શું...? ખરું...?”

“સોજેસોળ આની ખરું. તારા કસમ—” મંગુલાના બંને હાથ પોતાના હાથમાં લઈ તે

ખોલ્યો: “આજે આઠ દિવસ થયાં આ બાટલી ખાસ અહીંજ મૂકી રાખી છે. અને દારૂભર્યો ગ્લાસ પણ મૂકી રાખ્યો છે. મેં એવો નિશ્ચય કર્યો હતો, કે જો હું આ કારમી કસોટીમાંથી પાર પડીશ તો હું તારે માટે લાયક ફરીશ. નહિ તો લગ્ન કરીશ નહિ.”

“તો પછી એ મને અગાઉથી કેમ કહ્યું નહિ ?”

“એવી ઇચ્છા થઈ તો હતી. જે દિવસ મેં મનને જીત્યું, ત્યારે ય તને એ કહેવાનો વિચાર થઈ ગયો હતો. પણ કદાચ મન પાછું ભ્રષ્ટ થઈ જાય તો તને નિરાશ થવાનો વખત આવે. ગઈ કાલે આઠ દિવસ પૂરા થયા ત્યારે મને ખાત્રી થઈ. ગઈ કાલે અમાવાસ્યા હતી. સંધ્યાકાળે મને લાગ્યું કે મેં મારા મન પર વિજય મેળવ્યો છે. એક મોહિનીને સ્થાને બીજી મોહિનીને કાર્તિકી પ્રતિપદાએ સિંહાસનસ્થ કરવી એવું મેં ગઈ કાલે દિવસે-દીવાળીને નક્કી કર્યું !”

મંગેશની આંખોમાંથી સરસર પાણી વહેવા લાગ્યાં.

તે મંજુલાની પણ—!

५५१५६०॥

અવતરવાસો

ભાનુશંકર જોષી

341340

રતનને ખાતર એનો પતિ દેહમાં ગયો હતો. તે જીવવાન હતી. રૂપવાન હતી. પરંતુ પતિ-વિયોગે એનાં રૂપયૌવનને રોળી નાખ્યાં હતાં. પતિવિયોગે એ ગહન વિપાદમાં ગરકાવ થઈ ગઈ હતી ને એના સુદોષ શરીરના અણુએ અણુમાં એ વિપાદ વાસ કરતો હતો. ગામના બદમાસો—લક-ગાઓની કુદષ્ટિ જ્યારે એના પર પડતી, ત્યારે એનું અંતર કકળી ઊઠતું. એની મનોવેદનાનો પાર રહેતો નહિ. જીવનમાં કારમી વેદના, વિપાદ ને વિડંબના પથરાઈને પડ્યાં હતાં, છતાં જીવનનો મોહ એના અંતરમાંથી હાણુભર માટે પણ દૂર થઈ શકતો નહિ. કોને થાય છે ?

શિયાળાની સવાર હતી. સૂર્યોદય થઈ ચૂક્યો હતો. પર્વાકાશમાં ચમકતા બાલસૂર્યનો પ્રકાશ જગત

પર ક્ષણે ક્ષણે વધી રહ્યો હતો. ઝાકળ વરસી રહ્યું હતું. સખત ઠંડી હતી. એક ખેતરને સેઢે બેસીને રતન ખડ ખરપતી હતી. એકાએક એક ખેડૂત જવાન એક તરફથી આવીને મોં મલકાવતો, આંખો ઉછાળતો રતનની સામે ઊભો રહ્યો. રતન પરિસ્થિતિ સમજી ગઇ-યુવાનનો મનોભાવ સમજી ગઇ. પરંતુ એણે યુવાનની સામે નજર નાખી નહિ. ઊંધું ધાલીને ખડ ખરપવાનું ચાલુ જ રાખ્યું.

‘એઇ !’

રતને પોતાનું કામ ચાલુ જ રાખ્યું. મૂગી મૂગી ખડ ખરપતી જ રહી.

‘કુટલા દિવસથી તારે માટે હું ઝંખી રહ્યો છું, તારી પાછળ પાછળ ધૂમી રહ્યો છું. પણ તને તો મારી કંઇ પડી જ નથી ! તું નથી મારી સાથે બોલતી કે નથી સામે જોતી !’

રતનને ક્રોધ ચઢ્યો. પણ એ અનાથ હતી, પરવશ હતી, પરાધીન હતી. મૂગી જ રહી.

‘ક્રોધને આમ સતાવવું, ટટળાવવું ફીક નહિ. માન જોવા ગરીબ પર જરા તો દયા રાખ !’

રતનનો લાલ ચહેરો વધુ લાલ બન્યો. મનમાં પ્રયત્નપૂર્વક દયાવી રાખેલો ક્રોધાગ્નિ આખરે વાણીદારા ભભૂકી ઊઠ્યો. યુવાન સામે જોઈ તે બોલી: ‘બેશરમ ! તું કોની આગળ વાત કરે છે ?

શું બંદ છે તેનું કંઈ જાનજાન છે ? મને નધણિ-
માતી ધારી લીધી ? રસ્તાની રખડતી લિખારણ
માની લીધી ? કહું છું કે અહીંથી સીધો સીધો
ચાલ્યો જ !

‘હંહ ! હંહ ! આટલો બધો ગુસ્સો ?’

રતનના કોધે વધુ આકરું સ્વરૂપ લીધું : ‘નજર
સામેથી હટી જ, ચંડાળ ! નહિ તો ભારે પડશે.
આમ ગજવીને આ ને આ ઠેકાણે બધી દુનિયા
ભેળી કરીશ.’

‘ટીક, ટીક. ગુસ્સે ન થા. લે, આ ચાલ્યો. જોઈ
છું ક્યાં સુધી તારો મરડાટ રહે છે !’ ક્રોધભરી
નજરે રતન સામે જોઈ, મૂંછો આમળતો આમળતો
ને મલકાતો મલકાતો તે ચાલ્યો ગયો.

નિર્બળ કોધે આંસુનું શરણ શોધ્યું. ઓઢણાના
છેડામાં મોં છૂપાવી રતન ધૂસકે ધૂસકે રડવા લાગી.
વ્યથિત અંતરમાંથી એનું આશ્રયહીન નારીત્વ
હાહાકાર કરી ઊઠ્યું.

રડી રડીને આંસુની ઓટ આવી, ને ચિત્ત કંઈક
શાંત થયું ત્યારે આંખો લૂછીને કાપેલું ધાસ એકઠું
કયું. ધાસની નાનકડી મોટલી બાંધી તેણે ધરનો રસ્તો
લીધો. પોતે કોનું શું બગાડ્યું છે ? કોનું ક્યારે
ખૂરું ઇચ્છ્યું છે ? તો પછી માણસો પોતાને નાહક
સા માટે હેરાન કરે છે, પજવે છે, સતાવે છે—

કથાકલગી

આવા સવાલ તેના મનોખંડમાં આવીને ઊભા રહ્યા. એ સવાલોના જવાબ શોધવા તેણે બહુ બહુ વિચાર કર્યા, પરંતુ જવાબ ન જ જડ્યા. એનું માથું ભમી આવ્યું. માથામાં શળો ભોંકાવા લાગી. વ્યથા, વેદના ને વિચારોથી માથું બહેર મારી ગયું હતું. મગજમાંથી લાગણી, બુદ્ધિ ને સ્ફુર્તિએ વિદાય લીધી હતી. જડની માફક એ પંથ કાપી રહી હતી.

વિચાર, વેદના ને વ્યથાના ભારથી ચીરાતે હોયે રતન ઘર નજીક આવી પહોંચી. દૂરથી ઘર પર નજર પડી ત્યારે એની અર્ધચેતનાવસ્થામાં ભંગ પડ્યો. ખડકીના બારણા આગળ આવી, સાંકળ ખખડાવી હાંક મારી: 'કાકી !'

તુલ્લ કાકીએ ખડકીનું બારણું ખોલ્યું.

'બહુ ઝટ પાછી ફરી, દીકરી ? કેમ, આજ ખડકી મોટલી આટલી જ ?'

રતને કંઈ જવાબ ન દીધો. ખડકીમાં દાખલ થઈ બારણું બંધ કરી દીધું. ખડકી મોટલી ઓસરીના એક ખૂણામાં નાખી વાડામાં દોડી ગઈ. અશાંતિ અને અકળ ઘોંઘાટે એનું મન ઘેરી લીધું હતું. બેબાકળી બની વાડાને એક ખૂણે બેઠી. રતનને બેબાકળી ને વ્યથા બોધ ડોસીને આશ્ચર્ય થયું. તે ભાતભાતના તર્ક કરવા લાગી. રતનની પાસે જઈ, તેના મોંના ભાવ પર અરાબર

નજર કરી, ચિંતાભર્યા અવાજે બોલી: 'દીકરી, તારો જીવ કંઈ અકળાય છે? તને શું થાય છે? તું બેચાકળી કેમ બની ગઈ છે?'

'કંઈ નહિ, કાકી!' રતને ધીમા અવાજે જવાબ દીધો. તેના અવાજમાં અપાર વેદના હતી.

'તો પછી મોં ઊતરી કેમ ગયું છે? કોઈની સાથે તકરાર થઈ? કોઈ બોલ્યું-ચાલ્યું?'

રતનની આંખમાં ઉલટલાં આંસુ થંભી ન શક્યાં. ઓઢણામાં મોં છૂપાવી આંસુ સારવા લાગી. રતનની પાસે બેસી, તેની પીઠ પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં ડોસી બોલી: 'દીકરી, આમ રડ કાં? તને શું થાય છે? બોલ તો ખરી? આમ રડ્યે પાર આવે? જે બન્યું હોય તે બોલી દે, દીકરી!'

રતન ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રડવા લાગી. ડોસીની આંખો પણ સજળ બની. રતનને બેંચી, છાતી સરસી દાબી, ડોસી કહેવા લાગી: 'રડ માં, દીકરી!...મારા સમ રડે તો. ધીરજ ધર, ને જે બન્યું હોય તે કહે. તને રડતી જોઈને મારો જીવ બહુ અકળાય છે.'

થોડી વાર પછી, જ્યારે એનું ચિત્ત કંઈક શાંત બન્યું ત્યારે, દીર્ઘ નિસાસો નાખી રતન બોલી: 'આ કરતાં તો મરવું રૂકું છે. મને આ

જીવતર નથી ગમતું, કાકી ! મારાથી સહન થતું નથી.'

'પણ અન્યું શું ? વાત તો કર. આમ મોઢમ મોલે તેમાં શું સમજું ?'

'હું પાલાભાઈના ખેતરને મેઢે ખડ ખરપતી હતી ત્યારે ઓલ્યો નીચ કરસનિયો ત્યાં આવ્યો, ને ગમે તેવો લવારો કરવા લાગ્યો.'

ડાસીના હૈયામાં ચીરાડી પડી. તે ક્રોધભર્યા અવાજે બોલી: "કાદીમૂઆનું નખખોદ જાય ! એ નીચને ખીજું કાંઈ સૂઝતું જ નથી. પણ તેં એને કંઈ કહ્યું નહિ ! માથામાં ઢેકું મારવું તું ને !"

'મેં એને જતા રહેવાનું કહ્યું. એ ગાજો દીધી ને ધમકાવ્યો પણ ખરો. એ વખતે તેણે અકવાટ છોડી દીધો. પણ ઝાસો દહને જતો રહ્યો !'

'ઝાસો દહને ? કાદીમૂઆ ઝાસો આપે છે એમ ? શું કાદીને રેઢાંબેઢાં ભાળી ગયો છે ? તું બેસ. હું એ નીચ પાસે જાઉં છું ને ગામમાં તેનો ધજગરો બાધું છું. એ તેના મનમાં જાણે છ શું ? મૂઆ નકકટની હમણાં જ ખખર લઈ નાખું છું !'

'નહિ, નહિ. રે'વા ઘો કાકી ! આ તો રોજનું થયું છે. કાની કાની સાથે તકરાર કરતાં ફરશો ? તમે તમારે ઘેર બેસો. ક્યાંય જવું નથી. મારા જીવતરમાં એવું જ લખાયું છે. વિધાતાના લેખ

કોમ દિ ક્યાં છે ?

થોડી વાર સુધી વિચાર કરતી ડોસી મૂગી બેસી રહી. પછી બોલી: 'દીકરી, વાત સાચી. પણ હવે તું મારી, આ રાંક કાકીની વાત માને તો ઠીક. તું લૂગડાં નાખ-કોમનું ઘર માંડે તો સાફ. આપણે કોળીની જાત ! એમાં શરમ શેની ? બીજાં લને છૂટવાનં હજી ઘણાં વરસની વાર છે. ત્યાં સુધી તારાથી આ રીતે દિ નહિ નીકળી શકે. દુનિયા બહુ ખરાબ છે. ગામના ઘણા લકડગાઓની તારી પર કુનજર છે. અને તું ક્યાંક ફસાઈ પડીશ તો તારું જીવતર બગડી જશે ને દુનિયા આપણી ઠેકડી કરશે. ગામમાં આપણું કોઈ નથી. દુનિયામાં ઘણી વગરની બાઈની ઇજ્જત બચવી કઠણ છે. દીકરી ! કઠણ છે !' આટલું બોલી ડોસી રતનના મોં તરફ ટગર ટગર જોઈ રહી.

'તમે હંદો છો તે ઠીક છે, કાકી ! પણ.....'

'દીકરી, પણ બણની વાત છોડ. આમ જો, માડું કહેવું માન. કોમનું ઘર માંડીશ તો આ રોજની બળતરામાંથી ઊગરીશ ને સુખી થઈશ. પછી કોઈ તારી પાછળ પાછળ ભમવાની હિંમત નહિ કરે. બીજાં લને હું સારી રીતે જાણું છું. જોલમાંથી છૂટ્યા પછી એ પણ તને કંઈ બોલશે નહિ. એના

જેવો ભલો માણસ પ્રાઈ નથી દીકો. હું તને વિનવું છું, દીકરી ! માઈ કહેવું માની જા !"

ગહન વિચારોમાં અટવાયેલી રતન જડની માફક બેસી રહી.

રાતે વાણુ કરીને રતન ખાટલા પર બેઠી હતી. એના મનમાં વિચારોનો વંટોળ ઊઠ્યો હતો. રાત અવિરત ગતિએ આગળ વધી રહી હતી. એને રતનના વિચારો જાણવાસમજવાની ધુરસદ ન હતી. અરધી રાત વીતી ગઈ. રતનની આંખમાંથી ઊંઘે વિદાય લીધી હતી. એની નજર આગળ ભૂતકાળનાં દૃશ્યો ખડાં થવા લાગ્યાં:—સરકારી ઉતારાના વિશાળ યોગાનમાં માણસોની ઠૂઠ જમી હતી. એક ખુરસી પર ફોજદાર બેઠો હતો. તેની બાજુમાં નાનામોટા અમલદારો બેઠા હતા. સિપાઈઓ એકઠા થયેલા માણસોને ધરભેગા થવા ધમકાવી રહ્યા હતા. ફોજદારની ખુરસીની મામે સ્વચ્છ ચાદરથી ઢંકાયેલી એક લાશ પડી હતી. લાશની બાજુમાં, માથું નીચું નમાવી રતનનો ધણી બીજલ બેઠો હતો. એના હાથપગમાં બેડીઓ હતી. એક બાજુ રતન બેઠી હતી. તેની આંખમાંથી શ્રાવણભાદરવો વરસી રહ્યા હતા. એ લાશ હતી. રતનને જખર-

જસ્તીથી ઊઠાવી જનાર એક રજપૂત જુવાનની. પોતાની સ્ત્રીને બળજબરીથી ઊઠાવી જનાર એ રજપૂત જુવાનની બીજલે હલ્યા કરી હતી.

ભૂતકાળનું આ કારમું દશ્ય સંભારી રતનનું કાળજી કંપી ઊઠ્યું. તેની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. જે પતિ પોતાના પર વહાલનો વરસાદ વરસાવતો હતો, પોતાને માટે આટલાટલું કયું હતું, તેને દગો દેવો ફીક ગણાય ? નહિ, કદી નહિ. એ વાત સપને પણ ન બને ! પણ શું, એ ખરેખર, દગો ગણાય ? ગામના લકંગાઓ ને બદમાસો પોતાની ઇજ્જત લેવા તલપાપડ થઈ રહ્યા હતા. જિંદગી ચૂંથી નાખવા અધીરા થઈ રહ્યા હતા. બીજનું ઘર માંડ્યા શિવાય રક્ષણનો અન્ય કોઈ ઉપાય સૂઝતો ન હતો. તેણે એક છાનું ધૂસકું નાખ્યું. ‘આમ જો, માઈ કહેવું માન. કોઈનું ઘર માંડીશ તો રોજની આ બળતરામાંથી ઊગરીશ ને સુખી થઈશ. પછી કોઈ તારી પાછળ પાછળ ભમવાની હિંમત નહિ કરે. બીજલને હું સારી રીતે જાણું છું. જેલમાંથી છૂટ્યા પછી એ પણ તને કંઈ બોલશે નહિ. એના જેવો ભલો માણસ કોઈ નથી દીકો. હું તને વિનવું છું, દીકરી ! માઈ કહેવું માની જા !’ કાકીની આ શીખા-મણનું સ્મરણ થયું.

પતિના વિયોગથી એણે જે કંઈ ગુમાવ્યું હતું, તેનાથી થોડા-અતિ થોડા અંશની પૂર્તિ વૃદ્ધ કાકી દ્વારા મળી હતી. કાકી રતનને સગ્ગી દીકરી માફક રાખતી હતી. રતન પણ તેને જનેતા ગણી તેના પર અખૂટ વિશ્વાસ રાખતી હતી. કાકીની મમતાભરી વાતનો એની ખુદ્દિ સ્વીકાર કરતી હતી, પરંતુ હૃદય સંકલ્પ-વિકલ્પમાં અટવાઈ પડ્યું હતું. અપાર વ્યથા ભોગવતી રતન મટકું માર્યા વગર સવાર સુધી ખાટલા પર બેસી જ રહી. !

[૨]

રૂખડ બીજલનો જાતભાઈ હતો. તેને અને બીજલને સારો બનાવ હતો. બંને એકબીજાના સુખદુઃખમાં સાથે બિભા રહેતા. બીજલને સગ્ગ બોધી થાય તે માટે તેણે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા હતા. પોતાના ગર્જન પ્રમાણે તેણે પૈસા પણ ખર્ચ્યા હતા. પણ જરૂર ન મળ્યો. બીજલ જલેલ ગયા પછી અવારનવાર રતન પાસે તે જતો ને બબરઅંતર પૂછતો. પ્રસંગોપાત પૈસાની મદદ પણ કરતો.

રૂખડ ખેડૂત હતો. તેની પાસે ચાર બળદ, બે ગાય, ત્રણ બેંસ, ચાર પાંચ નાનાં વાછરૂં ને એક ઘોડી હતી. ખેતીમાં ઉપજ સારી થતી હતી. જાતે

યુવાન હતો. શરીર કસાયેલું ને મજબૂત હતું. પૈસે-
ટકે સમૃદ્ધ હતો. પણ એક વાતે દુઃખી હતો. યુવા-
નીમાં જ ઘરભાંગ થયેલો તે, એકાકી જીવનથી કંટાળી
ગયો હતો. ફરી વાર પરણવા માટે પ્રયત્ન કરતો હતો,
પણ કોઈ ઠેકાણે ઝટ મેળ બેસતો ન હતો. રતનને
જોઈ તેના અંતરમાં તોફાન ઊઠતું. રતન સાથે
પરણવા તે ઝંખી રહ્યો હતો. પણ આ જાનનામાં
જાન બોલવાનું સાહસ તે કરી શકતો નહિ.
પ્રત્યેક વખતે અથાગ આશા લઈને રતન પાસે
જતો. પરંતુ એ આશા કદી મૂર્ત સ્વરૂપ ધારણ
કરી શકતી નહિ. પ્રત્યેક વખતે અથાગ આશા
લઈને જતો, પણ નિરાશા લઈને પાછો ફરતો.
પણ.....

પણ એક દિવસ સાંજે, અખૂટ ને સજીવ આશા
અંતરમાં ભરી તે રતનને મળવા ચાલ્યો. રતનને
ઘેર પહોંચ્યો. ખડકીનું બારણું બંધ હતું. બારણા
આગળ ઊભી હાક મારી: 'કાકી ?'

'કાણુ બોલાવે છે, કાકી ?'

'અવાજ તો રૂખડના જેવો છે. જરા જઈને
જોઈ આવું.' ખાટલા પરથી ઊઠી ડાસી ખડકીના
બારણા આગળ ગઈ.

મેં પર ધુમટો તાણી, ઘરમાંથી બહાર નીકળી
રતન વાડામાં જઈને ઊભી. તેના અંતરમાં રૂખડ

માટે કૃતજ્ઞતા હતી અને એ કૃતજ્ઞતાએ શ્રદ્ધા જન્માવી હતી. રૂખડ માટે એના અંતરમાં ઊંડે ઊંડે મમતા હતી. રૂખડને જોઈ તે રાજી થતી. હંમેશ રૂખડના આગમનની રાહ જોયા કરતી. રૂખડને જોઈ તેના હૈયાના થડકારા વધી જતા

ડોસીએ ખડકીનું પ્યારણું જોલ્યું. રૂખડને દીડો. આવકાર આપી ઘરમાં લઈ ગઈ. ઘરના આગલા ખંડમાં ખાટલો ઢાળી ડોસી જોલી: 'જેસો, ભાઈ. હમણું તો તમે દેખાતા જ નથી !'

રૂખડ ખાટલા પર જેસતાં જોલ્યો: 'હમણું જેતરના કામમાંથી નવરાશ મળતી નથી. ને વળી એકલ પંડે કામ કરવાનું એટલે ધાયું' આવી શકાય નહિ. દીક, બધાં છે તો મઝામાં ને, કાકી ?'

'હા, ભાઈ. તમારી મીઠી નજરથી અમે તો સદાય આનંદમાંજ છીએ. તમે તો આનંદમાં છે ને?'

'મારી વાત પૂછો માં કાકી ! આપદાનો પાર નથ. જેમ તેમ દિ કાઢી રહ્યો છું !'

'કેમ એમ જોલો છો ? તમને વળી શાની ફિકર વળગી ?'

દીર્ઘ નિસાસો નાખી કંઈ અવાજે રૂખડ જોલ્યો: 'ભગવાને અનાજ ખૂબ આપ્યું છે, પણ

રોટલો ઘડી દેનાર કોઈ નથી. રાંધો તો ખાઓ, નહિતર ભૂખે મરો ! એકલે પંડે આખો દિ બળદની જેમ કામ કરે છું ને રાતે ચૂલા પાસે બેસી આંખો ફોડું છું. આ જીવતરમાં મને જરાય સુખ નથી, કાફી ! દિવસરાત ઉપાધિ, બળતરા ને વલોપાત !”

રતન વાડામાં ઊભી ઊભી રૂખડનાં વચનો સાંભળતી હતી. એનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. આંખમાં આંસુ છલકાઈ આવ્યાં.

ડોસીએ ગંભીરતાથી માથું હલાવી સહાનુભૂતિભર્યા અવાજે કહ્યું: ‘ભાઈ, તમારી વાત સાવ સાચી છે. બાઈબાણસ વગર ઘર નહિ, ને બાઈ-માણસ વગર મરદની જિંદગીમાં સુખ પણ નહિ. તમે બીજી વાર પરણતા કેમ નથી ? આવા ડાહ્યા માણસ થઈને આમ કરો તે ફીક લાગે ? તમારે હવે ઝટ બીજી વાર લગન કરી નાખવાં જોઈએ.’

‘કાફી, બીજી વાર લગન કરવાની મારી ના નથી, પણ કોઈ સારી બાઈ મળે તો ને ?’

ડોસી થોડી વાર મૂગી રહી. વાત બરાબર પાટા પર ચઢી હતી. ડોસીએ મોકકો જોઈ કહ્યું: ‘ભાઈ, રતન સાથે લૂગડાં નાખો તો શું બોલું..... ?’ વાક્ય પૂરું કરતાં ડોસીના ગળામાં શરમતી ખખરી યાત્રી ગઈ.

ડાસીની વાત સાંભળી રૂખડના અંતરમાં
આનંદનાં પૂર ઉમટ્યાં. તે બોલ્યો: ‘બોડું તો
કંઈ નથી. પણ રતન રાજી છે ?’

‘હમણાં તો એ રાજી હોય તેમ લાગતું નથી,
ભાઈ ! પણ સમજાવીએ, મનાવીએ તો હા
પાડે ખરી.’

‘કાકી, એને સમજાવો ને રાજી કરો. તમારો
મોટો પાડ માનીશ.’

‘હું તો કહું છું કે લૂગડાં નાખે એમાં જ એનું
ભણું છે. લકડંગાઓ દિરાત એની પાછળ પાછળ
ભમ્યા કરે છે. એલફેલ બોલે છે. રોજની આપ-
દાથી અકળાઈને એ પણ બિચારી અરધી થઈ ગઈ
છે. એના મોં પરથી નૂર ઉડી ગયું છે. બીજાને
છૂટવાને હજી ઘણાં વરસની વાર છે. એટલે કાઠની
સાથે ફરી ઘર માંડ્યા વગર એના જીવતરને સુખ
નહિ મળે. કેટલા વરસ દુઃખી થઈ થઈને જિંદગી
કાઢશે ? ને, ભાઈ, અમારું કોણ છે ? કાલે બિટીને
તેને કાંઈ લકડંગાએ ફસાવી તો જિંદગી બરબાદ
થઈ જાય. આ દુનિયામાં સતીયાનાં સત પણ
ચળી જાય છે, તો અમારાં જેવાં પામર
માનવીનું શું ગળું ?’

‘સાચું કહો છો, કાકી ! દુનિયા ખરાબ છે,
દુનિયામાં પોતાનું ભણું કરનારા તો બધા જ છે,

પણ પારકાનું-ખીખનું ભણું કરનારા બહુ ઓછા છે. દુનિયામાં ખૂંડ કરનારનો તોટો નથી.'

‘બેટા, રતન ?’

‘હું !’ વાડામાંથી અવાજ આવ્યો.

‘રૂખડભાઈ મારે જરા ચા બનાવ તો ! ત્રણ પ્યાલા બનાવજે. આપણે પણ પીશું !’

રતન રાંધણિયામાં ગઈ. ચા બનાવી. એક પ્યાલો કાપી આગળ ને એક રૂખડ આગળ મૂક્યો. રૂખડ આગળ ચાનો પ્યાલો મૂકતાં તેના હાથ ધ્રૂજવા લાગ્યા. રૂખડની નજર રતનના ગોરા મોં પર જ હતી બંનેની નજર એક થતાં રૂખડ આંધું હત્યો. રતન માથું નીચું કરી રાંધણિયામાં ચાલી ગઈ.

ડોસી બોલી: ‘ભાઈ, ચારપાંચ દિવસથી તેનો જીવ અકળાય છે.’

‘શાથી ?’

‘કંઈ ખુલાસો કરતી નથી. કહે છે કે માથું ને શરીર ભારે ભારે રહે છે.’

‘દવા લાવી આપું ?’

‘ના, ના. દવાની કંઈ જરૂર નથી. ભાઈ, એને ચિંતાનો રોગ છે. દવાખવાથી એ માજી નહિ થાય.’

‘તમારી વાત બિલકુલ સાચી છે, કાપી !’ લાંબો નિસાસો નાખી રૂખડ બોલ્યો: ‘ચિંતાનો રોગ

વૈદની દવાથી મટતો નથી. એના જેવી ચિંતા બીજા કોઈને નહિ હોય. કેટલી દુખળી થઈ ગઈ છે ?

રાંધણિયામાં જઈને રતન જમીન પર ઢગલો થઈને પડી. તેના મનમાં વિચારોનું તુમુલ યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું: 'ના, ના. એ ન બને. જે મારા પર આટઆટલું હેત રાખતો હતો, જેણે મારા માટે આટઆટલું કર્યું, તેને-તેને હું દગો ન આપી શકું !.....'

ડાસી પાસેથી વચન લઈને રૂખડ ચાલ્યો ગયો.

ડાસીએ રાંધણિયામાં પ્રવેશ કર્યો.

‘રતન !’

‘હં !’ ક્ષીણ સ્વરે રતન બોલી: ‘નહિ, કાકી ! એ નહિ બને.’

‘શું ?’

‘તમે રૂખડને જે વાતની ખાતરી-વચન આપેલ છે તે.’

‘હીક. તેં સાંભળી લીધું. પણ દીકરી, તું સમજ્યાવિચાર્યા વગર ના પાડી રહી છે. તારે સમજવું જોઈએ. વિચાર કરવો જોઈએ. હવે તું કંઈ નાની નથી.’

‘નહિ, કાકી ! મેં સારી પેઠે સમજીવિચારી લીધું છે. એ મારાથી નહિ બની શકે-સપને પણ નહિ બને !’

‘તો તારું જીવતર કેવી રીતે ચાલશે, દીકરી ?’

‘જેમ ચાલે છે એમ જ ! કાકી, તમે એ વાત પડતી મૂકો એ વાત સાંભળીને મારાં રૂંદેરૂં જળી ગિરે છે.’

‘નહિ, દીકરી ! તું ભૂલે છે. દા’ડેદિએ તું બળી બળીને સૂકાતી જાય છે. દુનિયામાં તારે સંતાઈ સંતાઈને ચાલવું પડે છે. ગામના લકંગા તારી પાછળ પડ્યા છે. તારું જીવતર સલામત નથી એનો તું વિચાર કર. રૂખડ જવાન છે. એના ઘરમાં પૈસા છે. સુખ ને સાલબી છે. પણ આ વેળા એ બિચારો દુઃખી છે. તું મારું માની જા, દીકરી ! એની સાથે તારું જીવતર સુખી બનશે.’

‘નહિ, કાકી !’ રતને મંદ સ્વરે કહ્યું.

‘તને લકંગાએની નજરમાંથી ઉગારવા ને સુખી કરવા બીજલ શું નહિ ઇચ્છતો હોય ? જરા વિચાર કર, દીકરી ! તારા મનમાં બીજલની બીક હોય તો કાઢી નાખ. તું તારા ભલા સામું જો.’

રતનના હૃદયમાં ઝણઝણાટી વ્યાપી ગઈ. આંખોમાં આંસુની ભરતી ચઢી. આંખમાંથી આંસુની ધારા વહેવા લાગી. ડોસીની આંખમાં પણ આંસુ છલકાઈ આવ્યાં.

ઘણી વાર સુધી કાકીભત્રીજ અબોલ રહ્યાં. ઓઢણાના છેડાથી આંખો લૂછી રતને રૂંધાયેલા

સ્વરે કહ્યું: 'કાકી !'

'હ' ! દીકરી !'

'તમારી.....મરજીમાં આવે...તેમ કરો.....!'

હું, હું.....થું.....કહું?.....'

ડોસીનાં ઉદાસ ને નિસ્તેજ બનેલાં મોં પર
જાણે વીજળી ચમકી ને ચાલી ગઇ.

[૩]

આખરે એક મંગળ ચોધડિયે રતન રૂપડની
બની ગઇ. ડોસીના માથા પરથી જવાબદારીનો
જંગી બોજ ઊતરી ગયો. તેણે સુખનો શ્વાસ લીધો.

પોતાના નવા ઘરમાં પહોંચીને રતનને આનંદ
તો ન થયો, પરંતુ ઘરઘ્યા પહેલાંની દારૂણ
સ્થિતિમાંથી છૂટકારો થવાથી તેને સંતોષ તો
અવશ્ય થયો. ભૂતકાળ ભૂલાવા લાગ્યો.

રૂપડના આનંદની અવધિ ન હતી. એ સ્વસ્થ
ને પ્રકુલ થઇને ફરવા લાગ્યો. એનું ઉજ્જડ
થયેલું ઘર ફરી વસ્યું. એનું બગડેલું— તૂટીફૂટી
ગયેલું ગૃહસ્થજીવન સુધરીને સુસંગત બન્યું. એના
ઉઘમી જીવનનો સૂકાર્ધ ગયેલો સુખપ્રવાહ ફરી
પાછો સચેતન થઇને વહેવા લાગ્યો.

ઘણા માસ વીત્યા.

દાંપત્યજીવનમાં જે અતિ સહજ-સામાન્ય

ઘટના બને છે તે એક દિવસ બની. બંને વચ્ચે ખટરાગ પેદા થયો. વિરોધી ભાવનાઓ જાગી ઊઠી. ગૃહસ્થજીવનનું વૃક્ષ મૂળમાંથી છેક ઊંચી ડાળ સુધી કંપી ઊઠ્યું.

રૂખડ ઉઘમપ્રેમી ખેડૂત હતો. યંત્રની માફક તે કામ કરતો હતો. અને રતન પાસેથી પણ પોતાની માફક જ કામના આશા રાખતો હતો, પરંતુ રતન પોતાના પ્રથમ પતિ-ખીજલ-ના રંગથી રંગાયેલી હતી. ખીજલ ઉઘમી હતો; પરંતુ અનન્ય પ્રેમી પણ હતો. રતન મહેનત કરી શકતી હતી, પરંતુ યંત્રની માફક જડ બનવાની તેનામાં ધીરજ ન હતી. રૂખડના સ્વભાવમાં થોડી કર્કશતા હતી. રતનથી જ્યારે કંઈ ભૂલ થતી તે વખતે રૂખડ તેને સારી પેઠે ધમકાવી કાઢતો. કદી હાથ પણ ઉપાડતો. રતન ધમકી ને માર સહન કરવા ટેવાયેલી ન હતી. એટલે કોમ કોમ વખત આકરી થઈને રૂખડને કડવાં વચન સંભળાવી દેતી. પણ જ્યારે એ ન બની શકતું, સામે બોલવાની હિંમત ન થઈ શકતી ત્યારે આંસુ સારીને મૂગી મૂગી બેસી રહેતી.

બંને એકબીજાને અતૂટ જીવનસાંકળથી સંકળાયેલાં માનતાં હતાં, એકબીજાની સહાય વગર ધગવાર પણ ચાલી શકે તેમ નથી એવું ધારતાં-

સમજતાં હતાં, પરંતુ બંને પોતપોતાના અંતરમાં
એકબીજા સામે હમેશાં શકાકુશંકા સેવતાં.
રૂબડ વિચાર્તો: 'હુંગના દૂધથી રળિયામણા
લાગે છે. હું તો એને બહુ
સમજુ ને મહેનતુ સમજતો હતો. પણ એ તો
પાક્કી બેવકૂફ ને કામચોર નીકળી. જ્યારે ને
ત્યારે મારી સામે ગરબડ કરે છે ને મારી સામે
જબાન ખોલે છે. આની સાથે જીવતર કંઈ
રીતે નભશે? જ્યારે જોઈએ ત્યારે મોઢું ચડેલું ને
ચડેલું જ! હા, બનવા સંભવ છે કે એ બીજલની
યાદમાં બેચેન રહેતી હોય! અને ખરેખર એમ જ
હોય તો મારી પર માયા કંઈ રીતે રાખી શકે?
હું ખરેખર ફસાઈ પડ્યો છું-હુ:ખના ફાંસલામાં જ
આવી પડ્યો છું.'

અને રતન વિચારતી: 'આ તો બહુ તીખો
માણસ છે. એના મનમાંથી કદી ગુસ્સો ખસતો જ
નથી. વાત વાતમાં આંખો કાઢે છે, અને ગાળો
દેવામાં પણ કંઈ બાકી રાખતો નથી. હું
તો આને બહુ ભણો માણસ સમજતી હતી, પણ
આ તો જુદો જ નીકળ્યો! સાચ્યે, કોઈ સાથે
ઊંડા સંબંધમાં આવ્યા વગર સાચી વાત જાણી
ન શકાય. હમણાં આ દશા છે તો આગળ તો
કાણ જાણે શુંનું શું થશે? કાફીએ નાહક મને

આ જડને ગળે વળગાડી ! એ (ખીજલ) મારી પર
કેટલું હેત રાખતો હતો ? મારી પર વહાલનો
વરસાદ વરસાવતો હતો. એવી માયા હવે
આ ભવે પામી શકું તેમ લાગતું નથી.
એ તો મારું મોં જોઈને હસી પડતો ને
એના અંતરમાં આનંદનાં પૂર ઉલટતાં.
મારા પર થોડો થોડો થઈ જતો. મારાથી ઘણી વાર
ભૂંઝો થઈ હશે, પણ તેના મોંમાંથી કોઈ દિ આકરું
વચન નીકળ્યું ન હતું. હસીને વાતને ટાળી નાખતો.
આને પનારે ન પડી હોત તો સાઈં થાત ! હીક,
જે થયું તે થયું ! હવે અફસોસ કયે શું દિ વળે ?
પલાળ્યું તો સુખેદુઃખે પૂરું કર્યા વગર કંઈ છૂટકો છે ?

હાડમાંસથી ભરેલાં બંને માનવપૂતળાંઓ એક
ચંત્રના બે વિભાગની જેમ પોતાનું જીવન એકી-
સાથે ઘસડી રહ્યાં હતાં. પરંતુ બંનેના અંતરમાં
એકખીજ માટે કુશંકા ને અણુવિશ્વાસના થર
પર થર ચઢ્યે જતા હતા.

એક દિવસની વાત. બપોરનો સમય હતો. એકા-
એક તખીઅત નરમ પડી જવાથી, વાડીનું કામકાજ
પડતું મૂકી રૂખડ ઘેર આવ્યો. રતન ઓશરીમાં બેઠી
બેઠી કાપડાને થીંગડું મારતી હતી.

‘આટલા વહેલા કેમ આવ્યા ?’ રૂખડના મોં

પર નજર નાખી રતન બોલી.

‘માયું ભારે થઈ ગયું છે ને જીવ અકળાય છે.’
આટલું બોલી રૂખડ ઘરમાં દાખલ થયો અને
ખાટલા પર ગોઠડું નાખી સૂતો. એનું ચિત્ત ઠેકાણે
ન હતું. થોડી વાર સુધી રતનની રાહ જોયા કરી.
પરંતુ રતન રૂખડની પાસે ન ગઈ. રતનની આવી
વર્તણૂક જોઈ રૂખડના ક્રોધનો પારો ઉપર ચઢવા
લાગ્યો. એની બેચેની વધવા લાગી. એ મનોમન
બબડતો હતો: ‘એ જાણે છે કે મારો જીવ અક-
ળાય છે, શરીરને ઠીક નથી, છતાં મારી પાસે
આવતી નથી. હું તેને આટલી સરમ રીતે રાખું
છું છતાં એનું દિલ મારી પર નથી. એનું દિલ
પથરનું છે. દિલમાં દયાનો છાંટો હોય તેમ લાગતું
નથી. એને બોલાવવી જોઈએ.....નહિ, નહિ!
કંઈ જરૂર નથી!’ ઉંઢકારો કરી, પડખું બદલી તે
ભોંત સામે જોવા લાગ્યો. ઘણી મિનિટો પસાર થઈ
ગયા પણ તેણે જોઈ શક્યા હાંક મારી: ‘રતની!’

ઓશરીમાંથી અવાજ આવ્યો: ‘કાં?’

રૂખડે રતનના એકાક્ષરી ઉત્તરનો પ્રત્યુત્તર
આપ્યો નહિ. એનું મન વધારે અકળાવા લાગ્યું.
મનમાંથી ક્રોધ વરસી રહ્યો હતો.

ઓશરીમાં બેઠાં બેઠાં રતન કરી વાર બોલી:

‘મોલો, શું કામ છે ?’

‘થોડું પાણી આપી જ. ત્યાં પડી પડી પૂછે છે તો અહીં આવીને પૂછતાં શું તાવ આવે છે ?’

રૂખડના શબ્દો રતનના અંતરમાં તીરતી માફક ભોંકાયા મન ઊડીને રૂખડ પાસે જવા ના કહેતું હતું, છતાંય તે ઊડી. કાપડું ને સોયદોરા એક બાજુ નાખ્યાં. ઓશરીમાં પાણીઆરં હતું. પાણીનો લોટો ભરી રૂખડ પાસે ચાલી.

તેને ઘરમાં દાખલ થતી જોઈ રૂખડ કટાક્ષભર્યા અવાજે બોલ્યો: ‘હવે આવી! અત્યાર સુધી ક્યાં મૂક’તી ?’

‘કાપડું સીવતી’તી.’

‘ચૂલામાં પડ્યું તારં કાપડું!’ રૂખડ ગળ્યો.

‘દુનિયા બદલાશે પણ તમારો સ્વભાવ નહિ બદલાય.’

‘ચુપ રહે, હરામખાદી!’

‘બોલતાં જરા વિચાર રાખો. હવે ગાળો સહન થતી નથી.’

રૂખડ ઉછળ્યો. ખાટલા પરથી ઊઠ્યો ને રતન પર થપ્પડ ને ધુસ્તાનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો. લોટો બાજુ પર મૂકી રતન જમીન પર બેસી ગઈ, અને ધૂસકે ધૂસકે રડવા લાગી. રતનને ખૂબ માર માયો પછી રૂખડ પાછો ખાટલા પર જઈ સૂતો.

સૂતાં સૂતાં બબડવા લાગ્યો: ‘હરામખદીનો મિગ્ગસ કયાંય માતો નથી. કાઠી મૂકીશ સાળીને ! કોઈ દિ મારી સામે જબાન ખોલી છે તો જીભ જ ખેંચી કાઢીશ !’

થોડી વાર પછી રૂબડ ચુપ થયો. રતન ઊઠીને ઓશરીમાં ચાલી ગઈ. ઓશરીમાં જઈ ધૂસકે ધૂસકે રડવા લાગી. એની મનોવ્યથાની નીમા ન હતી. પોતાના સંસારી જીવનમાં આજ પ્રથમ વાર જ એણે માર ખાધો હતો. રૂબડના હાથની થપ્પડા ને ધુસ્તાઓના પડધા એના માથા અને અંતરમાં પડી રહ્યા હતા. એની અંતરદષ્ટિ સામે એકાએક ખીજલની મૂર્તિ ખડી થઈ. અસીમ કરુણાભરી દષ્ટિએ તે રતન સામે જોઈ રહ્યો હતો. પાણી વગરનાં માછલાંની માફક એનું અંતર તરફડવા લાગ્યું. અંતરપટ પર પડદો પડ્યો. દશ્ય બદલાયું: સંધ્યાનો સમય હતો. દિવસભર ખેતરમાં મહેનત-મજૂરી કરી ખીજલ ઘેર આવ્યો હતો. રતનના પડી ગયેલા ચહેરા તરફ જોઈ ચિંતાભર્યા અવાજે તેણે પૂછ્યું હતું: ‘માં કેમ પડી ગયું છે ? કંઈ દુઃખ થાય છે ! શરીર સારું નથી ?’ રતને ઢીલા અવાજે ઉત્તર આપ્યો હતો: ‘કંઈ નથી. એ તો જરા અમથું માથું દુઃખે છે !’ ત્યારે વહાલથી એનો હાથ પકડી તે (ખીજલ) એને ઘરમાં લઈ ગયો હતો, અને કચોળામાં ધુપેલ તેલ લઈ જબર-

જસ્તીથી રતનના માથા પર ધસવા લાગ્યો હતો. રતન ના પાડતી હતી. ‘રહેવા છો, રહેવા છો. તમે આ શું કરો છો તમારા હાથ દુઃખશે. એ તો હમણું મટી જશે. તમે ફિકર ન કરો.’ પણ તેણે એ કહેવું માન્યું નહોતું. તેણે તો મનનું ધાયું જ કયું. એ રતનના માથામાં તેલ ધસતો જ રહ્યો. એ વખતની એની માયા, મમતા ને લાગણી કયા ભવે ને કઈ રીતે ભૂલાય ?.....

હાયકારો કરીને રતને પોતાનું માથું જમીન પર જોરથી પછાડ્યું. માથું ફૂટી ગયું. ધગધગતું લોહી વહેવા લાગ્યું. લોહીની એ ધારા અને ટીપાંઓમાં એના વ્યથિત નારીહૃદયની ધગધગતી કંઈ આહો ભરી હતી. !

ક્રોધ કંઈક શાંત પડ્યા પછી ખાટલા પરથ ઝીડીને રૂખડ ઓશરીમાં આવ્યો. રતન પર એની નજર પડી. નજર પડતાંની સાથે જ રૂખડનાં રોમરોમ-માંથી વેદનાભરી કંઈ ધૂનરી છૂટી. મૂઢની માફક રતન પાસે ગયો. એનું કાળજું કંપતું હતું. થડકતે કાળજે રતન પાસે જઈને બેઠો અને રતનને પેતાના બોળામાં બેંચી લીધી, ને રતનના માથામાંથી નીકળતું લોહી ધોતિયાના છેડાવતી તે લૂછવા લાગ્યો. રૂખડની આંખમાં આંસુ છલકાઈ આવ્યાં. એ કંઈ બોલવા પ્રયત્ન કરતો હતો, પણ

મેંમાંથી અવાજ નીકળી શકતો ન હતો. એના અંતરનાં બારણાં ઊઘડ્યાં હતાં, પણ મેંનાં બારણાં બીડાઈ ગયાં હતાં.

[૪]

દાયકો વીતી ગયો.

રૂખડ ને રતનના નાનકડા સંસારી જીવનમાં જે એક વાતનો અભાવ હતો તેની પૂર્તિ થઈ ગઈ. એના ત્રણ જીવ થયા. રૂખડના નાનકડા ઘરમાં એક નાના બાળકનો કિલકિલાટ ગુંજવા લાગ્યો. આ નવી કડીએ સાંકળના બે જુદા પડતા દુકડાને અતૂટ રીતે જોડી દીધા. પહેલાંનાં કુશંકા અને અણુગમો દૂર થવા લાગ્યાં. બંને એકબીજાને સમજવા અને ઉદાર દષ્ટિએ જોવા લાગ્યાં. એના જીવનપ્રદેશમાં સુખસૂર્ય, અંધારપડદો ફેડીને પ્રકાશ વર્ષાવવા લાગ્યો.

સંતાનની પ્રબળ ઇચ્છાવાળો રૂખડ સંતાનપ્રાપ્તિ પછી તદ્દન બલ્લાઈ ગયો. બાળક મહેરામણને જોઈ એના હૈયામાં આનંદની અવધિ ન રહેતી. મહેરામણ એનું સર્વસ્વ બની ગયો. એની તમામ આશાઓ મહેરામણમાં વસી રહી. છોકરાના લાલનપાલન માટે એ દિનરાત અવનવા વિચારો કરતો.

અને રતન ? રતનના હૃદયમાં ય આનંદનો મહા-

સાગર હીસોળા લઈ રહ્યો હતો. એનું વ્યથિત નારીત્વ, માતૃત્વ પામી પોતાના વિકાસક્રમના ઉન્નત શિખરે પહોંચી ગયું હતું. પુમડા શો મહેરામણ રૂપડરતનની મમતા, આશા, ભાવના, સુખસમૃદ્ધિ બની રહ્યો હતો !

સાંજનો સમય હતો. રૂપડ ખાટલા પર બેઠો હતો. સામે જમીન પર રતન બેઠી હતી. તેના બોળામાં મહેરામણ મીઠું મીઠું હસી રહ્યો હતો. રૂપડે ખાટલા પરથી ઊઠી, ચોરણો પહેર્યો, માથે ફેંટો બાંધ્યો, ધોઝેણું અંગરખુ પહેર્યું, ખભે અંગુછો નાખ્યો, પગમાં જોડા પહેર્યા, ને પછી મહેરામણને એક વહાલભરી બચ્ચો ભરી રતન સામે જોઈ કહ્યું: ‘હીક ત્યારે, હવે હું જાઉં છું. ‘મેરા’ ને સૂવગવી દેજે. રડવા દેતી નહિ.’

‘હીક.’ મહેરામણના મોં પ્રતિ નજર નાખતાં રતને જવાબ દીધો.

ખડકીની બહાર નીકળીને રૂપડે મોટેથી કહ્યું: ‘એ... ખડકીનું બારણું બંધ કરી દેજે !’

‘હીક. તમે તમારે જાઓ. ફિકર ન કરો. હું હમણાં બંધ કરી દઉં છું.’ રતને ઘરમાંથી જોરથી જવાબ દીધો. રૂપડ ગયો.

થોડી વાર પછી મહેરામણને કેડમાં લઈને રતન ઊઠી અને ખડકીના બારણા તરફ ચાલી બારણાને સાંકળ લગાવી ઓશરીમાં આવી. ઓશરીમાં ખાટલો

કથાકલગી

પડ્યો હતો તે પર મહેરામણને સૂવાડ્યો ને બાજુમાં પોતે સૂતી. મહેરામણને ગોદમાં લઈ તેની પીઠ થાબડવા લાગી. માની ગોદમાં છૂપાઈને મહેરામણ ઉં ઉં ઉં ઉં ઉં કરતો આંખો મીચી ગયો. છોકરો ઊંઘી ગયા પછી તેની પીઠ પર હાથ ફેરવતી ને સામી ભીંત પર નજર નાખતી રતન વિચાર કરવા લાગી: ‘દિવસોને જતાં વાગ નથી લાગતી ! મારાથી વધુ સુખી કોણ હશે ? ભયુ’ ભયુ’ ઘર છે, સારી એવી આવક છે, કમાઉ ધણી છે, અને મહેરામણ છે ! આનાથી વધારે મારે શું જોઈએ ? મારે બધું છે—શું નથી ?’

એકાએક કોઈએ ખડકીના બારણાની સાંકળ ખખડાવી અને ખૂમ પાડી: ‘ફપડ !’

અવાજ રતનના કાન પર આવ્યો ને એનું હૃદય કપી ગિટ્યું. પેટમાં ફાળ પડી. કોણ બોલાવે છે ? અવાજ તો ઓળખીતો માલમ પડે છે. રતન ખાટલામાંથી ઊઠી ખડકીના બારણાં તરફ ચાલી.

બહાર ઊભેલા માણસે ફરી સાંકળ ખખડાવી. ખડકીનાં બારણાં પાસે જઈ, સાંકળ ઊતારી રતને બારણાનો એક ભાગ ખોલ્યો તો, ઓહ ! બીજલ સામે ઊભો હતો ! બીજલની વધી ગયેલી ફાઢીમૂછ રતનની દષ્ટિને છેતરી ન શકી. રતન ચમકીને પાછી હટી ગઈ.

‘રતન !’

રતન મૂઢ બનીને એકદમ ઓશરી તન્ક દોડી.
બીજલે બંધ બારણાને પગ વડે હડસેલીને
બાલી નાખ્યું. ને તે રતનની પાછળ દોડ્યો.
રતન દોડીને મહેરામણ સૂતો હતો તે ખાટ-
લાની બાજુમાં ઊભી રહી. તે થર થર કંપતી
હતી. તેના રોમેરોમ ખડાં થઈ ગયાં હતાં. તેની
અકળામણ પળે પળે વધતી ને ઘેરે રૂપ લેતી
હતી. શું થશે અને શું નહિ તેના અનેક તર્જવિતર્ક
કરતી હતી. ભાવિ ખૂરં ભાસતું હતું. બીજલ રતનની
બાજુમાં જઈને ઊભો. એની આંખમાંથી અંગાર
ઝરતો હતો. મોં લાલચોળ બની ગયું હતું.
બીરસામાંથી છરી કાઢી તે ગળ્યો: ‘રતન!’

રતન જમીન પર બેસી ગઈ. અને બીજલના
પગ પકડી ધૂસકે ધૂસકે ગડવા લાગી.

ધૂણા અને ક્રોધભર્યા અવાજે બીજલ ફરી
ગળ્યો: ‘ચુપ થા! રાંડ! વેશ્યા! નીચ! કમજાત!
દગાખોર! રડવું બંધ કર!’

રતન ચુપ બની ગઈ.

‘તેં ફરી વાર વર કેમ માંડ્યું? રૂખડના ઘરમાં
કેમ બેઠી? હું મરી ગયો’તો?’

રતન ધૂસકું નાખી તૂટતે સ્વરે બોલી: ‘હું...
હું...આમ ન કરત...તો ક્યાંયની ન રહેત!.....
ગામના બદમાસો...લકડંગાઓ.....આખર...લેવા

હિરાત...મારી...પાછળ...પાછળ ફરતા'તા !.....
...આખરની સલામતી...શું કંઈ ? કાકીએ...કહ્યું...
પછી... આ પગલું..... ભરવું... પડ્યું... !

બીજલ સડક બના ગયો. છરી હાથમાં જ નહી
ગઇ. મન વિચારે ચઢ્યું : 'એમ વાત છે. તો આ
બિચારીનો એમાં શો ગુનો ? ખેર, જવા દે. હવે
આને મારવાથી કયો લાભ થશે ? કંઈ નહિ,
બીજલ ! બનવાનું હતું તે બની ગયું. હવે બીજલ
ખૂનનો અપરાધી ના બનીશ !'

રતનના મોં સામે તે ટગર ટગર જોઈ રહ્યો હતો.
રતનની આંખમાં એણે નિરાધારી દીડી. મોં પર વિપાદ
દીડો. અંતરમાં વ્યથા દીડી. રતન બીનઅપગધી—એક-
સુર છે, એટલી તેને ખાતરી થઈ ચૂકી. બીજલે ક્રોધને
મનમાં જ શમાવી દીધો. અંતરની જાંડી ને ઘેરી
વ્યથાને અંતરમાં જ ધરખી દીધી. પછી તેની નજર
ખાટલા પર પડી. નાનો મહેંગમણ નીંદરને ખોળે
ગેલ કરી રહ્યો હતો. બીજલનાં ક્રોધ, ઝનૂન ને વ્યથા
કરુણામાં પરિણમ્યાં. તેનું મન ફરી વિચારે ચઢ્યું :
'આ સભર ને સુખી સંસારને ઉજ્જડ બનાવવો
વાજબી છે ? નહિ, બિલકુલ નહિ ! મારા તકદીરમાં
નથી એની આશા રાખવી ફોગટ છે. અને મારે
માટે એ.....તો છે જ—એણે મને વહાલથી,
મમતાથી અત્યાર સુધી સંઘર્યો છે; મને પોતાનો

માનીને સાચવ્યો છે, તો પછી હું એનો શા માટે અનાદર કરું ? મારા માટે એ જ સુખધાન છે !

છરી ગજવામાં નાખી, ધીમા અવાજે તેણે કહ્યું: 'રતન ! મારો પગ છોડી દે !'

રતને પગ છોડી દીધો ને કુતૂહલ ભાવે ખીજલ તંદ્ર જોઈ રહી

'તેં જે કંઈ કયું' છે તે કીક જ કયું' છે. લે, ચાલ્યો જાઉં છું મોજથી રહે !' આટલું કહી તેણે ખડકીનાં બારણાં તંદ્ર પગ ઊપાડ્યા.

'ક્યાં જાઓ છો ? ઊભા રહે !'

રતનનો દર્દભર્યો અવાજ ખીજલના કાન પર અથડાયો. એ અવાજે તેને પાછો ફરવા વીનવ્યો, પણ તે કઠોર થઈને છાતી વજ્ર જેવી બનાવીને ખડકી બહાર નીકળી ગયો.

રતન પાછળ દોડી. ખડકીનાં બારણાં પર પહોંચી. પણ ખીજલ તો દૂર નીકળી ગયો હતો. ખીજલને જતો જોઈ રતનની આંખો સજ્જ બની. તે દષ્ટિ પાર નીકળી ગયા પછી રતન પાછી ફરી. ખડકીનું બારણું બંધ કરી, સાંકળ લગાવી ઓશ-નીમાં આવી અને જમીન પર જેસી અદ્વાદ કદપાંત ને રૂદન કરવા લાગી. એની આંખોનાં નીર ખૂટી ગયાં, છતાં એનું રૂદન અટક્યું નહિ. વેદનાનાં મહાસાગરમાં એ ગરક થઈ ગઈ હતી.

એકાએક મહેરામણુ જાગી ઊઠ્યો. :તન જમીન પરથી ઊઠી, ખાટલા પર બેઠી અને મહેરામણુને છાતી-સઃસો ચાંપી હળવે હાથે તેની પીઠ થાબડવા લાગી. પણ એના હૃદયમાં એન ન હતું, સુખ ન હતું.

*

એક મહિના પછી :તને સાંભળ્યું કે ચોરીના અપરાધ માટે બીજલને અઢી વઃસની સજા થઈ છે !

રતન અકળાઈ ગઈ. તેનું મન તર્કવિ-તર્કના પાટે ચઢ્યું : 'તેણે ચોરી શા માટે કરી ? બીજ વાર પરણ્યો કેમ નહિ ? શું કાંઈ બાઈ તેને મળી નહિ ? ને શું એ એટલો બધો ખરાબ-દુરાચારી થઈ ગયો છે, કે તેને ચોરી કર્યા વગર, પાપ ને ગુનો કર્યા વગર એન ન પડે ? ના, ના. એ વાત માન્યામાં ન આવે. એમ જ હોત, તો મને એ માફી ન આપત. મારો જીવ લીધેજ એને નિઃાંત વળત ! તો પછી ગુનો કરીને એ કેદમાં શા માટે ગયો ? શું બીજલની માયા, મમતા મારા પર હજુ એટલી ને એટલી જ છે ? મારા પર હજુ પણ એ છાનો છાનો વહાલ વરસાવે છે ? બીજલ, બીજલ ! તેં આ શું કર્યું ? તું કેદમાં કાં ગયો ? તું ત્યાં જીવતરવાસો કરવાનો છે ?'

*

ને ત્યારથી જિંઘ રતનની વેરણ બની છે.

કથાકલગી

અભિશાપ

નરીમાન સો. ગોળવાળા

341342

મલવાધિપતિ બહાદુરશાહને પરાસ્ત કરીને
દીલ્હીનો મોગલ શહેનશાહ અકબર
ગુજરાતથી પાછો ફરતો હતો. એની સાથે માત્ર
બમ્સો ઘોડેસ્વારો હતા. બધાનો એકસરખો જ પોશાક
હતો. નીતિકુશળ અકબર પણ સાધારણ સિપાઈના
વેશમાં જ હતો. એ બધા જૂદે જૂદે રસ્તે જઈ
રહ્યા હતા.

બપોરનો સમય હતો. સંજ્ઞ તાપ હતો. પણ
ખેડૂતવર્ગે તો પોતાના જીવનના નિયમનું પાલન
કરી રહ્યો હતો. ખેતરમાં કામ કરી રહ્યો હતો.

ખેડૂતના અવાજથી બળદો કામ કરતા
અટક્યા. ખેડૂતે જોયું કે કોઈ ઘોડેસ્વાર તેનાજ
ખેતરમાં આવી ઊભો રહી ગયો હતો. પોતાની
કમરે લટકતી તલવારને તેણે જરા તપાસી જોઈ.

“હીક છે, જોઈશું.” કરી તે ફરી કામે મંડી ગયો.

“એધ, આ ખેતરમાં કાણ કામ કરી રહ્યું છે ?” સૈનિકે દમામથી પૂછ્યું.

“શો અધિકાર છે અજ્ઞાણને, આમ દમામથી પૂછવાનો ? અનેના હાથમાં તલવાર છે, અને સમાન છે. કોઈ સખળ કે નિર્ઝળ નથી.” ખેડૂતે જવાબ દીધો: “જો સૈનિક હો તો જેની રક્ષા ચાહો તેને મારે અને વીર બનવાનું અભિમાન રાખતા હો તો જેની વીરતાને હસવી હોય તેને મારે વીર બનો. અહીં તો આપણે અને સમાન છીએ.”

“અંધો તો નથી ને ?”

જે વ્યક્તિના બાહુબળ પર તેનો આશ્રિત સંસાર બનતો અથવા બગડતો હતો, જેના ચરણે માથું ઝુકાવી મોગલ સામ્રાજ્યનો સ્તંભ માનસિંહ જેવો યોદ્ધો પોતાને ભાગ્યશાળી સમજતો હતો, જેનું નામ સાંભળતાં જ બહાદુરશાહ નગર છોડી નાસી જતો હતો તેની સામે આ સાધારણ ખેડૂતની આટલી મજલ !

પ્રતિવાદ શરૂ થયો.

“હું પૂછું છું—તારી બત, તારું નામ શું છે ?” સૈનિકે પૂછ્યું.

“શું, લગ્ન કરવાં છે ?” ખેડૂત હસ્યો.

પરંતુ ચિત્રાવ્રથી લઇને નર્મદા સુધી, ગુજરા-
તથી લઇને બંગાળ સુધી, ધરા તેની સત્તા માની
બેઠી હતી; સિંધ, સતલજ, ગંગા, બ્રહ્મપુત્રા આદિ
નદીઓએ પોતાની છાતી પરથી કલ્મેલ કરતી તેની
નોંખને જવા દીધી હતી; વિન્ધ્ય વગેરે ગિરિશૃંગોએ
આંખ મીંચીને પોતાની ટોચ પરથી તેનું પસાર
થવું સહન કરી લીધું હતું; પણ એ બધું ક્યારે
થયું ? જ્યારે તઅસ્સુબની મહિરા વડે મત્ત મોગલ
તેની સાથે હતા, વીર પણ ભોંદ્ર રાજપૂતો તેને
માટે શહીદ થઇ રહ્યા હતા.

અને આજે ? આ ખેડૂતને માટે ? આજે તો
એ અહીં એકત્રો જ હતો. સાધારણ મનુષ્યથી અધિક
નહોતો. તેના સૈનિકવેશમાં પણ કાંઈ મહત્વ નહોતું.
યદિ મહત્વ હતું તો વ્યક્તિગત વીરતાનું. આ
બધાનો વિચાર કરીને તેણે વિવાદ બંધ કરીધો.
સમાનતાનો નિર્મળ સ્વચ્છ પ્રવાહ વહેતો કરીધો.

“ભાઈ, હું તારી સાથે વાત કરવા માગું છું,
અને તું તો સીધી વાત પણ નથી કરતો.” સૈનિક
નમ્રતા બતાવી.

“તો ભાઈ, તું પણ માથે ચઢીને જ ચાલી
આવેલો ખરો ને ? આવા તે પૂછવાના ઢંગ હશે !”

એડૂતે બાદને છૂટા કાના. પરસેવો લૂછતાં તે
બોલો: “કેવો સખત તાપ છે?”

“હા, ગળું સૂષ્ણ જાય છે હંકું પાણી હોય
તો આપશો?” સૈનિકે અરજ કરી.

“હા; એસો. ક્યાંથી આવો છો?”

“ગુજરાતથી.”

બંને એહા.

“પાણી પીઓ, આગમ કરો પણ ભાઈ,
જરા પરસેવો સૂકાવા દો, નહિ તો શરદીગરમી
લાગી જશે. કપડાં જરા ઢીલાં કરી નાખો.”

સૈનિકે અગરખાના કસ બોલી નાખ્યા. પર-
સેવા પર ઉષ્ણ વાયુ પણ શીતળ લાગે. એડૂતે
તનવાર એક બાજુ પર મૂકી દીધી. બધાં કપડાં કાઢી
નાખ્યાં બળદો પણ શીતળ છાંયે આંખો બંધ કરી
એહા લતા. એડૂતે કપડામાં વીંટાળેલ રોટલા મઢ્યા.

“દૂરથી આવ્યા છો.” તે બોલ્યો: “ખાલી પેટ
પર પાણી સારું નહિ. લો. પહેલાં કંઈ ખાઈ લો.
અગર રજપૂત હો તો સાથે જ બેની જાઓ.”

“ભાઈ, હું તો મુસલમાન છું.”

“તેનાં શું થઈ ગયું? કંઈ કપડું હોય તો કાઢો.
ન હોય તો આજ રહ લો. હું તો હાથ પર રાખીને
ખાઈ લઈશ.”

“ભાઈ, મને તો ભૂખ નથી .”

“માંડા ન થાઓ, ભાઈ. કંઈ પણ નહિ ખાશો તો ગરમી લાગી જશે. જોતા નથી ? કેટલો રુખ્ત તાપ પડે છે ! તમે વળી ઘોળ પર ચઢીને આવ્યા છો. થાકી ગયા છો. એવી હાલતમાં કંઈ પણ ખાધા વિના પાણી નહિ પી શકાય. તમને નફરત હોય તો પછી જુદી વાત છે.”

ક્યાં જાય હવે પ્રચંડ રાજસત્તાની આ-કાંક્ષાના વાયુથી દુષિત ભારતના સમ્રાટ ! એ પોતાના સૈન્ય અને નીતિ-શક્તિથી ભારતને દાગ બનાવી શકે છે તો આ ખેડૂત હૃદયની નિર્મળતાથી ભારતની વિજયી વ્યક્તિને પોતાનો ચેત્તો બનાવવાનું સામર્થ્ય ધરવે છે. આજ સુધી સુવર્ણ પાત્રોમાં રાજસી ભોજન લીધું અને હવે જમીન પર ગિછ-વેલા કપડાં પર આ રોટલો ખાવાની વાણુ ઇ. એ વેળા વ્યક્તિત્વને તો ભૂલી જ જવું પડે ને !

“મને શરમાવો ના ભાઈ; આગ પાક-દિલ ભાઈથી હું નફરત કેમ કરી શકું-ભલા ?”

ખેડૂતે સૈનિકના કપડાં પર રોટલો મૂકી દીધો અને સાથે ફેરીનું અચાર પણ આપ્યું. ભોજન કરતાં કરતાં સૈનિકે પૂછ્યું: “તમારું નામ ?”

“સચેતસિંહ.”

“ભાઈ સચેતસિંહ, હું તારો ઘણો અહેસાન-મંદ છું. આ અહેસાનનો બોલો હું કેમ ઉતારી શકીશ? આ રોટલામાંનો સ્વાદ હું કઈ રીતે ભૂલી શકીશ? પણ મને અફસોસ થાય છે કે તમને ભૂખ્યા રહેવું પડ્યું.”

“કૃપી વાત કરો છો, ભાઈ? આદમી તો ખ્યાર અને ભાઈચારાનો ભૂખો છે. આ પેટની તે કાંઈ ભૂખ કહેવાય?”

બંને ભોજન કરી ચૂક્યા. હાથ ધોઈ ડાગળા કરી સચેતસિંહ લાંબો થઈ પડ્યો.

“ક્યાં જવું છે ભાઈ?” તેણે પૂછ્યું.

“આગ્રે. હું આગ્રામાં રહું છું. અહીં ગુજરાતના બાદશાહ સાથે લડવા ગયો હતો. તે નાસી ગયો...”

“એમ?”

“હું ત્યાંથી આવી રહ્યો છું.”

સૈનિક હવે ઘોડા આગળ ગયો.

“શું કરો છો?” બેઠું પૂછ્યું.

“હવે મારે જવું છે.”

“નહિ, આજ અહીંજ રહી જાઓ. કાલે જાવો.”

“નહિ ભાઈ, મને તંગ નહિ કરો.”

“ભાઈ, આગ્રા અહીંથી ઘણું જ દૂર છે. અને

ન જાણે રસ્તો કેવો હોય. કાલે સવારે જાજો.”

“માત્ર પચ્ચીસ કોસ જ દૂર છે. સાંજ સુધીમાં તો પૂગી જઇશ. મારું ખુશનસીબ છે કે તમારા જેવા પાક, સાફ, રહમદિલ દોસ્તનો મેળાપ થયો. મારે આગ્રા જરૂર જવું છે. જો હું સાંજ સુધી આગ્રા ન પહોંચી શકું તો બધાંને ત્યાં એમ જ લાગશે કે હું લડાઈમાં માર્યો ગયો છું. અલ્લાહ જાણે શુંનું શું થઇ જાય! મારા દુસ્મનભાઇ આટલું જાણે છે કે હું હજી ગુજરાતથી પાછો ફર્યો નથી, અને તે એમ પણ જાણે છે કે મારી સાથે માત્ર ૨૦૦ આદમીઓ જ છે. તેથી મને મારી નાખવા તેણે એક મોટી ફોજ આગ્રાને રસ્તે તૈયાર રાખી છે. તેથી જ અમે બધા સાથીઓ અલગ અલગ અલગ થઇ ગયા છીએ. હવે સાંજે અમે બધા અહીંતહીં છૂપાતા થઇને આગ્રે પહોંચી જઈશું.”

“આમ આવત છે, તો ભાઇ, તમારી રક્ષા કાળે હું પણ તમારી સાથે જ આવીશ. તમારે એકલું જવું ફીક નથી. ન જાણે ક્યારે દુસ્મનો તમને ઘેરી લે. તમે થોભો. હું ગામમાં જઈને ઝિંટ લાવું છું.”

સચેતસિંહ ઊઠ્યો. સૈનિક અવાજ થઈ ગયો. આવો સ્વર્ગીય ભાવ જોઈને તેનું હૃદય ભરાઇ ગયું.

કથાકલંગી

તેણે સચેતસિંહનો હાથ પકડી લીધો.

“હું તમને અહીં છોડીને હરગીઝ નહિ જાઉં. હું તો એવા દોસ્તને હંમેશાં દિવસમાં છૂપાવી રાખું છું. આ અહેસાન, સચેતસિંહ, હું કદી નહિ ભૂલી શકું. અલ્લાહ પાસે માંગું છું કે એ દિવસ જલદી લાવે કે જ્યારે આપણે ગંને સાથે જ જંગમી ખસર કરીએ. ભાઈ, આપણે જરૂર સાથે ચાલીએ, પણ એમાં ભય છે. જે જાણને સાથે ચાલી જતાં શકે જિભો થશે. હું એકલો જ ભરાતોછૂપાતો જઈ રહીશ. જે જાણ સાથે હોય તો દુશ્મનની આંખોથી બચી નહિ શકે. તમો ભાઈ અહીંજ રહો. ખુદાનું ચાહવું તો આપણે જલદી જ મળીશું.”

તર્કવિહીન, નિરૂત્તર, સચેત બોલ્યો: “ભાઈ, તમારું નામ તો કહો.”

“મને લોકો અકબર કહે છે.” સમ્રાટે બેદલરી દષ્ટિ ખેંચત પર નાખી, પણ તેના મુખ પર કંઈજ નવીન ભાવ જણાયા નહિ. ભય અને દાસત્વને સચેતના રૂપમાં જોવાની આશા ધરાવતી આંખોએ જોયું કે સચેત તો સ્થિર છે. જાણે ‘અકબર’ નામ તેને માટે નવું જ ન હોય ! જાણે તે પોતાના સમ્રાટને ઓળખતો જ ન હોય !

ક્યાંથી જાણે સમ્રાટ અકબરને એ ખેંચત ?

ગામનો મુકાદમ જ પોતાને આ ગામના ખેડૂતોનો રાગ જાહેર કરી ચૂક્યો હતો. મહેસૂલ પણ એજ લેતો હતો. પછી ખેડૂતને શી પડી કે મુકાદમથી પણ કોઈ મોટો છે એ જાણવાની ઝંઝટમાં પડે ? તે બોલ્યો: “ભાઈ અકબર.....”

બાદશાહ મલકાયો.

“...હું જો આગ્રે આવું તો તમે ક્યાં મળશો ?”

“હું જીવતો રહ્યો તો જાતેજ તમને મળીશ. તમારે એટલું દૂર આવવાની તકલીફ ઊઠાવવાની જરૂર નથી.”

“હું તો અમસ્તો જ પૃથ્વી છું. અમો તે ખેડૂત હયાં. અમને એટલી ધૂરસદજ ક્યાં છે ? માત્ર પૃથ્વી રાખેલું સારું કે કંઈ તક મળે તો...”

અકબર તો એને એક દિવસ રાજશાહી હાટમાં અહીં આવીને ચકિત કરવા માગતો હતો. છતાં તેણે જતાં જતાં જવાબ આપ્યો: “આગ્રામાં જમુના નદીને કિનારે લાલ પથરનું મોટું મકાન છે તે મારું છે. અને લો આ મારી તલવાર. એ મારી ઓળખ થઈ પડશે. હું ઇચ્છું છું કે આપણે બંને આજ ખુદા રસુલને સાક્ષી રાખી સાચા દોસ્ત બનીએ.”

સચેત કંઈક ગંભીર બનીને શન્ય અનંત

કથાકલગી

તરફ તાકતો કંઈ વિચારે ચઢ્યો. પછી બોલ્યો:
“ભાઈ, મને શક છે કે હું મિત્રતા નિભાવી શકીશ?”

“તમે તો જરાજર નિભાવી ચૂક્યા. તમે મારી
જીંદગી જચાવી. નહિ તો આજ ભૂખોપ્યાસો હું
આગ્રે નહિ જઈ શકત. હવે તો એ મિત્રતા નિભા-
વવાનો બોજ મારે માથે છે.”

અકબરે પોતાની તલવાર સચેતની કમરે
બાંધી, તેમ સચેતે પોતાની તલવાર અકબરની
કમરે બાંધી દીધી.

બંને ભેટ્યા, જગલગીર થયા. બંનેએ મંગલ-
કામનાના બળ્લે મોતી એકબીજાનાં વસ્ત્રામાં
પરોવી દીધાં.

“લગવાન તમારું મંગળ કરે.”

[૨]

“કલ્યાણી ?”

“હા.”

“આ જીંદગીનો ભરોસો શો ? આજ છે,
કાલ નહિ. આટલાં વર્ષો થયાં, આગ્રા જેવું નથી.
અરમાન રહી જશે. તું કહેતી હોય, તો જોઈ આવું.”

“અરમીના દિવસો છે. હું કંઈ ના નથી કહેતી.
પછી તો જેવી તમારી મરજી.”

“અરમીની ચિંતા નથી. આગ્રા ક્યાં દૂર છે ?

સિફ પચ્ચીસ ટ્રાસ. ઊંટ પર તો બે પહોરમાં પહોંચી જઈશ.”

“પણ તમે ક્યાં ઉતરશો ?”

“મારી ઓળખનો અકબરો નામનો એક સિપાઈ છે, તેને ત્યાં મેં તને કહ્યું તો છે ને, કે અમે બેઉ જાની દોસ્તો છીએ. અમે બેઉએ તલવાર અદલમદલ કરી દોસ્તીની ગાંઠ મજબૂત બાંધી છે. આ સોનાની મૂઠવાળી તલવાર તેની છે.”

“એને શોધશો ક્યાં ?

“જમુના કિનારે સૌથી ઉંચું લાલ પથ્થરનું મકાન છે તે એનું છે.”

“ભલે, જેવી તમારી ઇચ્છા. વહેલા પધારજો.”

*

“શું કહ્યું, મહારાજનસાહેબ ?” માનસિંહે ઉચ્ચ-તાથી પૂછ્યું.

“જે કાંઈ આપ સાંભળવા નથી માગતા તે.” પૃથ્વીરાજે ગંભીર સ્વરે ઉત્તર દીધો.

“હિમાચ્છાદિત પર્વતો ઓળંગી કાબુલ પર વિજય મેળવવો, ને હલ્દીવાટમાં મહારાણા પ્રતાપના ભાલા સન્મુખ છાતી ખુદતી કરવી, એ બધું શા માટે હતું ?”

“તમે જ કહોને, શા માટે ?”

“મિત્રતાને માટે.”

“નહિ.”

“તો ?”

“ગુલામીને માટે.”

“ગુલામીને માટે ?”

“હા રાજસાહેબ; ગુલામીના હૃદયના આન્ત-
રતમ ભાગ પર ફરીથી અધિકાર સ્થાપિત કરવાને
માટે. મિત્રતા ? ‘મિત્રતા’ શબ્દનો તો આપણે,
આપણા આત્માને દગો દેવાજ પ્રયોગ કરીએ
છીએ. આશ્રિત અને આશ્રયદાતા વચ્ચે મિત્રતાની
કલ્પના કરવી એ દુસ્સાહસ છે.”

“દુસ્સાહસ ? ‘દુસ્સાહસ’ શબ્દનો પ્રયોગ આપે
શું વિચારીને કર્યો છે ? વીરતા જોતાં તો હું અને
સમ્રાટ બરાબર છીએ.”

“રાજસાહેબ, વીરતા જોતાં તો પ્રતાપ અને
સમ્રાટ જ બરાબર ગણાય. સમ્રાટના દરબારમાં
જો વીરતા સાક્ષાત સાકારરૂપ રાખીને ટૂંકડા તોડે
છે તોય તે સાધારણ વ્યક્તિથી પણ હોય છે—જો
સમ્રાટની કૃપાનો અભિલાષી નથી.”

“તો મહારાજસાહેબ !” અકબરે હવે પૂછ્યું :
“આપ શું અમારા દોસ્ત નથી ?”

“નહિ, જહાંપનાહ; આપણા વચ્ચે મિત્રતા

હાઈજી નહિ શકે. અમે મિત્ર નહિ,
 બદકે આપના ખરીદલા ગુલામ છીએ. અને
 રાજનૈતિક દષ્ટિકોણથી વચનબદ્ધ થવાને
 લીધે અમને સાચા હૃદયથી આપના માથાના
 બચાવને માટે સદા અમારાં માથાંને ઢાલ બનાવવા
 પડે છે. પરંતુ વિવાદનો સંબંધ છે તો હું સ્પષ્ટ
 કરું છું કે આપની અને અમારી મિત્રતા વિશુદ્ધ
 રાજનૈતિક સંબંધ છે. અને જીવનમાં મિત્રતાનું જે
 સ્થાન છે તે આ મિત્રતા નથી મેળવી શકતી. મિત્રતા
 સાચી ક્યાં ટકે? જ્યારે આપ ભૂલી જાઓ કે
 આપ સમ્રાટ અકબર છે અને અમે અમારા
 મગજમાંથી ભૂંસી નાખીએ કે અમે આપના આશ્રિત
 પૃથ્વીરાજ અને માનસિંહ છીએ ત્યારે. એમ ન
 થાય, ત્યાં સુધી આ મિત્રતા તો અભિશાપ છે.”

“અભિશાપ !”

“જી હાં, જહાંપનાહ, અભિશાપ !”

એજ સમયે ચોક્કીદારે પ્રવેશીને કહ્યું: “જહાં-
 પનાહ, ઢિલ્લાને દરવાજે અમે એક ગામડીઆને
 કેદ કર્યો છે. તે ઊંટ પર સ્વાર થઈને સીધો અંદર
 ચાલી આવતો હતો. અમે તેને રોક્યો, તો તે
 આપ જહાંપનાહ માટે બદ્દુખાન બોલી.....”

“શું બોલતો’તો ?”

“ગરીબપરવર, ગુસ્તાખી માફ. તે કહેતો’તો કે ‘હું અકબર પાસ જઈ છું.’ અમે તેને તેની ગુસ્તાખીની મળ અખાડવા માગતા હતા, પણ તેની પાસે જહાંપનાહની તલવાર છે, જે જહાંપનાહે ગુજરાતથી પાછા ફરતાં ખોઈ દીધી હતી.”

“હા, પણ એ મળ અખાડવાનું ઈનામ સહકુટુંબ કબ્જ મળતે.....”

ચોપ્રીદાર તો થર થર કાંપવા લાગ્યો.

“જાઓ, શાહી ઈજ્જતથી તેને અંદર લઈ આવો.”

*

ક્રોધમાં હોઠ દબાવતો સચેતસિંહ દરવાજો ઊભો હતો. શું મિત્ર સાથે આવો વર્તાવ ?

એજ વેળા ચોપ્રીદારે આવીને તેને નમન કર્યું: ‘ગરીબનવાઝ ઠાકુર સચેતસિંહજી,’ કહી તે તેને ચરણે પડ્યો. સચેતસિંહને ઘેરી પકડીને ઊભેલા સૈનિક પણ દૂર હટી ગયા અને હાથ જોડી સલામ કરવા લાગ્યા. ચોપ્રીદારે નમ્રતા દાખવી: “ગરીબપરવર, આ નાચીજને માફ કરો.”

“પણ છે શું ?” સચેતસિંહે આ બધાંનો અર્થ ન સમજતાં પૂછ્યું.

“હજુર, અંદર તશરીફ લો. શહનશાહ આપને

માળવા હમ્મે છે.”

રસ્તાની અને બાગુએ ઊભેલી સેનાની સલામી,
હાંચે કંગૂરેદાર ખુર્ચી પર તોપના અવાજો, સરદારોએ
સચેતની ઘાટમાં પુષ્પમાળા પહેરાવી ઝૂકી
ઝૂકીને નમન કરવું, રાજપ્રાસાદોની ચહાલ-પહલ !
સચેત બાળે નવીન લોકમાં આવી ફર્યો ! શું
બુએ છે ? સામે જ જવાહીરોથી સજ્જિત અમૂલ્ય
વસ્ત્રધારી ‘અકબરા સિપાઈ’ આવી રહ્યો છે.

અને દોડીને એકબીજાને ભેટી પડ્યા.

આ ને કેવો ન ધારેલો બનાવ ! મોટાં
મોટાંઓ ચકિત થઈ ગયા. સ્વાર્થી સરદારોએ
કેરીલી દષ્ટિ સચેતના બદન પર ફેંકી !

“ભૈયા અકબરા ! આ શો તારો ઠાઠ !”

“આ બધી તારી બજારો-તે દિવસની, ભાઈ !”

સચેત મલકાયો. પ્રકૃતિનું નિર્દોષ સાહિત્ય
રાંચિલાં મસ્તકે પોતાના શબ્દકોશ ખોલી નાખ્યો :
“ચાર, તું તો રાગ્ન થઈ ગયો છે.”

શાહ ગહગહ થઈ ગયો : “હું તારો દોસ્ત,
પણ અહીં તો રાગ્ન છું.”

“તો શું આ જ તારું મકાન છે ?”

“હા, ભાઈ.”

અને એક જ ગાદીએ જઈ બેઠા. સુખદુઃખ હા

અકબર અને સચેતસિંહનાં મુખદુઃખની વાતચીત થઈ-સમ્રાટ અકબર અને સાધારણ ખેડૂત સચેતના મુખદુઃખની નહિ.

સુંદર પોશાક પહેરેલા સરદારોને જોઈને સચેતે પૂછ્યું: “રાગ્નભાઈ, આવા કપડાં પહેરેલા આ બધા કોણ છે?”

“બધા મારા સરદાર છે, પણ મારા તાબેના.”

“તો ભैया, એવાં કપડાં પહેરીને હું ગુલામ બનવા નથી માગતો. હું તો આ જ ગામડીઆ કપડાંમાં રાગ્નનો દોસ્ત રહીશ. મને તો એ દેહાતી કપડાં જ જોઈએ.”

આદશાહ મલકાયો

*

વિલાસિતાના આકર્ષણથી પૂર્ણ મોગલ અમરા-પૂરીમાં પડેલો સચેતસિંહ વિચારી રહ્યો હતો: આ તે મિત્રતા? એ તે કેવી મિત્રતા! હું તો જાણે અકબર મારે બોજરૂપ બની ગયો!

*

નાગા સાધુઓના વેપમાં અકબરે, માનસિંહે અને પૃથ્વીરાજે સચેતસિંહની તલાશમાં ગામગામ-ગંમાં તપાસ કરી પણ તેનો પ-તો લાગ્યો નહિ.

તેને ગામડે તેના ઘરમાં જઈને જોયું તો બધો

સામાન જેમના તેમ પડ્યો હતો. સાંતુએને જોઈને લોક એકઠા થઈ ગયાં.

અકબરે પૂછ્યું: “સચ્ચેતસિંહને ઓળખો છો ? એ ક્યાં છે ?”

અધા ચૂપ થઈ ગયા. અંતે એક જણે કહ્યું: “હું સચ્ચેતસિંહના પાંડેશી છું. આજે જ સવારે તે અને તેની ઘરવાળી અને ડાંટ ઉપર બેસીને ન જાણે ક્યાં ચાલી ગયા છે. મેં પૂછ્યું તો તે કહેવા લાગ્યો: “મને પરમાત્માએ શાહનશાહ અકબરનો દોસ્ત બનાવ્યો; તેથી જ્યાં એનું રાજ્ય ન હોય ત્યાં હું જઈ રહ્યો છું. જેથી હું એનો દોસ્ત છું એવું અભિમાન ન લઈ શકું. જો એની પાસે રહું તો એનું આપેલું ખાતું પડશે અને તેના ગામમાં રહું તો તેની પ્રગટપ રહેવું પડે. તો પછી મિત્રતા ક્યાં રહી ?” ત્રણે જણા મંત્રમુગ્ધની જેમ એક બીજા પ્રત્યે જોઈ રહ્યો.

અકબરે કહ્યું: “દેવે એ નહિ મળશે. ઓ ખુદા, હું તારો ન ચીઝ બંદો એટલું માણું છું તે જ્યાં રહે ત્યાં તારી હિફાજતમાં સુખી રહે. દોસ્ત! અલ્લહિદા!”

“અભિશાપ!” પૃથ્વીરાજે ગંભીર શ્વાસ લીધો.

“ભોળાપણુનો ને ?” માનસિંહે પૂછ્યું.

“નહિ.”

કથાકલ્પી

“તો ?”

“મિત્રતાનો.”

“નહિ, મહારાજસાહેબો.” અકબરે પૂર્તિ કરી:

“આ છે બાદશાહતનો અભિશાપ.”

કથાકલ્પા

નારીની વાંછના

ડૉ. પી. જે. ભટ્ટ

54136011

મુખી થવાને મુજબેલાંઓ જ્યારે દુઃખી
 દેખાય છે ત્યારે હૃદય, કુદરત
 કે નસીબ ઉપર તેમને સ્વાભાવિક
 ગુસ્સો ઉપજે છે. મનહરલાલની પુત્રી નિર્મળાનું
 પણ કંઈક તેમજ હતું. શરીરે તે સુમનોહર હતી.
 સંસ્કારિતામાં તે સર્વોત્તમ ગણાતી; તેમજ સંસ્કા-
 રિતામાં અને સંપત્તિમાં પોતાનાથી વધી જાય તેવો
 તે વર પામી હતી. જગત જેને સુખ અને સમૃદ્ધિ
 માને છે તે તે સર્વ તેની તહેનાતમાં ખડું હતું. વિશ્વ
 જેને દુઃખકર્તા માને છે તેવું કશું પણ તેના જીવનમાં
 દષ્ટિગોચર થતું નહિ. છતાં ય જ્યારે તે સાસરેથી
 પાછી આવી ત્યારે તેના સૂકાઈ ગયેલા શરીરને
 જોઈને તેનાં માતપિતા તે આભાંજળ ગતી ગયાં.
 બહુ જ ટૂંક સમયમાં નિર્મળાની તૂટી ગયેલી

તંદુરસ્તી એ ગામની સ્ત્રીઓને માટે ચર્ચાનો વિષય થઈ પડ્યો.

“પાણી જ માફક ન આવ્યું!” એક ડોશીએ નિર્મળાના શરીર સામે નજર નાખી ઉચ્ચાર્યું.

“એ તો ઓળખાતી પણ નથી!” બીજીએ ટેકા આપ્યો.

“શરીરમાં હવે હાડકાં જ દેખાય છે.” ત્રીજીએ સહાનુભૂતિના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા. કેટલાક તો વગર બેચે જ નિર્મળાના શરીર સંબંધી વાત ઉપાડતાં, પણ સહાનુભૂતિના ઢગલા ઠાલવનાર વર્ગ, ન તો નિર્મળાના દર્દને સમજી શકવાનો દાવો કરી શકતો, કે ન તો તેનો ઉપચાર સૂચવી શકતો. તેનું કારણ એમ તો નહોતું જ કે નિર્મળાના દર્દ માટે ચોક્કસ અનુમાન અને એથી ય વધુ ચોક્કસ ઉપચાર તેમની પાસે ન હતાં. પણ મનહરલાલના નાસ્તિક સ્વભાવને લીધે અને દેશી દવાઓ વિષેની તેમની પંકાયેલી અશ્રદ્ધાને લઈને આ અનુમાનો અને ઉપચારો સૂચવવાની કોઈની હિમ્મત ન હતી. પણ ત્યારે ડોક્ટરોની દવાઓથી મટ્યું નહિ અને નિર્મળાની તબીબત વધુ લથડતી ગઈ ત્યારે સૌ કોઈ પોત-પોતાનાં અનુમાન સાચાં પડ્યાં છે એમ માનતા અને મનહરલાલ ન હોય ત્યારે જાહેર પણ કરતા.

આખરે મનહરલાલે પોતાના વિચાર જતા કર્યા. સૌથી પ્રથમ વૈદો નાડતપાસી ગયા. હકીમોએ પણ ચિકિત્સા કરી જોઈ. જ્યારે વૈદો અને હકીમોથી પણ કંઈ કાયદો ન થયો ત્યારે ભૂવાઓને અને સૈયદોને મુદ્દાં પોતાની શક્તિનો પરચો અતાવવાની તક મળી. પરંતુ જ્યારે હનુમાન પણ હાલ્યા નહિ અને પીર પણ કંઈ બોલ્યા નહિ, ત્યારે આ સંપ્રદાયે જાહેર કરી દીધું, કે નિર્મળાને પંડપિડા છે. ભૂત પ્રેતાદિની તકલીફ નથી !

પણ આવા નકારાત્મક, છતાં ચોક્કસ અનુમાનો તો આ પહેલાં પણ ડોક્ટરોએ અને વૈદોએ જાહેર કર્યાં હતાં. દાખલા તરીકે ડોક્ટરોના કહેવા પ્રમાણે ‘હાર્ટ’ નોરમલ’ હતું; ફેફસાં ‘કલીઅર’ હતાં; લીવર ‘પોઝીશન’માં હતું અને સ્પ્લીન ‘નોટ એન્લાર્જડ’ હતી. વૈદો પણ કહેતા કે નાડીપરીક્ષા પ્રમાણે નિર્મળાના શરીરમાં કોઈ દોષ ન હતો. હકીમો પણ તેમ જ કહેતા. પણ જ્યારે કશાથી કંઈ પણ ફરક પડ્યો નહિ, ત્યારે મનહરલાલ અને તેમનાં પત્નીએ નિર્મળાની નાદુરસ્ત તબીબતને માટે બધો દોષ હવા અને પાણી ઉપર દોળવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ તે જ વખતે કંઈક અન્યું.

કેવી રીતે બન્યું તે કોઈને સમજાયું નહિ, પણ નિર્મળાના શરીરમાં અચાનક પટ્ટો થવા લાગ્યો. સૂકાઈ ગયેલા શરીરમાં પાછું લોહી દોડવા લાગ્યું. ગાલની લાલાશ પાછી આવી. નિસ્તેજ આંખોમાં પાછું તેજ ચમકવા લાગ્યું. મનહરલાલને આશા બંધાઈ. આમેય તે સૌંદર્યવાન હતી. તેમાંય નવું રક્ત આવતાં તેનું દેહલાલિત્ય ખૂબ દીપી ઊઠ્યું. આ અણુકલ્પના પરિવર્તન માટે સૌ કોઈ એમજ માનતા કે તેમનાંજ અનુમાન સાચાં પડ્યાં છે. જે ડોક્ટરો અત્યાર સુધી રોગનું નામ પણ કહેવા અશક્ત હતા, તેઓ હવે નિર્મળાને થયેલ વ્યાધિનું નામ, ચિહ્નો તેમજ સારવાર પણ સાબીત કરવા સમર્થ હતા. વૈદો અને હકીમો પણ, પોતે જેમ ધારતા હતા તેમજ થયું છે તેવું જાહેર કરતાં જરાયે અચકાતા નહિ. જોષીઓ અને ભૂવાઓને પણ પોતાની શક્તિ પર પાકો વિશ્વાસ સજીવન થયો. માત્ર મનહરલાલ અને તેમની પત્નીનેજ કંઈક વિસ્મય લાગતું. છતાં સર્વ સગાંઓએ રાખેલી બાધા તેમણે પૂરી કરી. ગોયણીઓ જમાડી દીધી. તરપંડી કરી પિતૃઓને શાંત કર્યાં. અને ઇશ્વરમાં આસ્થા નહિ ધરાવતાં છતાંય, દેવ સત્યનારાયણની ત્રણ કથા પણ વંચાવી દીધી.

*

આ ઘરમાં ટપાલીનો સમય લગલગ મુકરર જેવો હતો. પણ નિર્મળા અને ત્યાં સુધી ટપાલીને રસ્તામાં જ પકડી લેતી. તેમ જ મનહરલાલની ટપાલમાં નીલવર્ણ કવર હોય તો તે જરૂર નિર્મળાનું જ છે એમ, સરનામું જોયા વગર પણ, ટપાલી સમજી જતો. સામાન્ય રીતે જ્યારે નિર્મળા માંદી હતી ત્યારે આ કવર પહોંચાડવા તે ખાસ કાળજી રાખતો. તેનું કારણ એ હતું કે નિર્મળાને જ્યારે આ કવર મળતું ત્યારે તે મલકાઈ પડતી. તે વખતે નિર્મળા એટલી તો સંતોષી દેખાતી કે ટપાલીને પણ એ દૃશ્ય સુખકર લાગતું. પણ આજની ટપાલમાં નીલવર્ણ કવર હતું જ નહિ. અને નિયમ પ્રમાણે નિર્મળા પણ ટપાલીને રસ્તામાં મળી નહિ. આથી કંઈક ખિન્નતા સાથે મનહરલાલના ટેબલ ઉપર ટપાલ મૂકી ટપાલી વિદાય થયો.

પણ ટપાલ જોવાની ઉત્કંઠા એકલી નિર્મળાને જ નહોતી થતી. તે સમયે તેની માતા ત્રિવેણી-બહેન પણ કંઈક 'બહાનું' કાઢી મનહરલાલના ખંડમાં આવી બેસતાં. પછી તો તે પ્રથા થઈ પડી હતી એટલે આજે પણ હંમેશ મુજબ ત્રિવેણી-બહેને ઘરના કાગળો જોવા માંડ્યા.

“સારી થઈ એટલે સા સગાં થતાં આવ્યાં!”

એક કાગળ વાંચતાં વાંચતાં ત્રિવેણીખંડને ચલાવ્યું.

“કેમ ?” છાપામાંથી સહેજ નજર ઊંચી કરી મનહરલાલે પ્રશ્ન કર્યો.

“નિર્મળાને તેડાવે છે !”

“ઓહો ! મારે નથી મોકલવી !” છાપાને એક બાજુ અક્ષાણતાં મનહરલાલે નિર્ણય કરી નાંખ્યો. પોતાની સલાહ વગર પણ મનહરલાલે આ નિર્ણય કરી નાંખ્યો તે જોઈ ત્રિવેણીને કંઈક અચંબો થયો. તે કંઈક જવાબ આપવા જતાં હતાં, પણ દરમ્યાન નિર્મળા દીવાનખાનામાં દાખલ થઈ એટલે શાંત રહ્યાં. સોફા પર સ્થાન લેતાં નિર્મળાએ પૂછ્યું : “આ, શું વાત કરતી’તી ?”

“તને તેડાવે છે. ”

“તો હું જાઉં ?”

“હજી ક્યાં સારી થઈ છે ?” છાપું વાંચતાં વાંચતાં મનહરલાલે પુત્રી તરફ પ્રેમાળ દષ્ટિ નાંખી.

“આ, હવે મને કંઈ નહિ થાય ! મારાં માશીજી તો મરી પરવાર્યાં.”

“તારાં માશીજી ?”

“કેમ, પેલી ડોકરી ! તેના હાટફેલની ખજર

આવ્યા પછી જ મને સાંઠ થયું. તેની કેવી જાજર ટકટક હતી ? ડોક્ટર સુશીલાદેવી પણ કહે છે કે તે જ માઝં લોહી પી ગઈ હતી. ડોક્ટર કહે છે કે મને તો ‘ટકટક રોગ’ લાગુ પડ્યો હતો. એ ખરું હશે ?”

“તું તો ગાંડી જ રહી !” માતાએ વહાલપૂર્વક તેને માથે હાથ ફેરવતાં કહ્યું.

“પણ એ અડધું જ ખરું છે !” બારણાંમાંથી શબ્દ આવ્યો. સૌ ચમક્યાં. નિર્મળાએ પાછું વળી જોયું તો ડોક્ટર સુશીલાદેવી બારણાંમાં જ બિભાં હતાં.

સામાન્ય રીતે નિર્મળાને સ્ત્રીમિત્રો ન હતા. બાલસખીઓ પણ ન હતી. કાઠની સાથે બેનપણું સુધ્ધાં ન હતાં. પણ થોડા સમયથી ડૉ. સુશીલાદેવી સાથે તેને ઠીક દોરતી અંધારી હતી. આથી પોતાના દવાખાનામાં જતાં પહેલાં ડોક્ટર સુશીલાદેવી અડધો કલાક તો જરૂર નિર્મળા સાથે ગાળતાં.

“બહેન ટપાલ બેચા આવ્યાં લાગે છે !” ડોક્ટર સુશીલાદેવીએ ટકોર કરી.

“હવે બોલો તો મારા સમ !” કહી નિર્મળા ડૉ. સુશીલાદેવીનો હાથ પકડી તેમને પોતાના ખંડમાં લઈ ગઈ. તેઓ બન્ને ગયાં એટલે ચોરડામાં પાછી

શાંતિ છવાઈ ગઈ. ત્રિવેણીબહેને પત્ર વાંચવાનું શરૂ કર્યું. મનહરલાલે સુદ્ધના સમાચાર વાંચવા માંડ્યા.

“અરે, આ ડોક્ટર મુશીલાદેવીનો ય આપણા ઉપર કાગળ છે !” એક બીજો પત્ર ઉઘાડતાં ચમકીને ત્રિવેણીબહેને કહ્યું.

“ડોક્ટરનો ? શું લખે છે ?” કંઈક વિરમય-પૂર્વક મનહરલાલે પૂછ્યું.

“લખે છે કે નિર્માણને આ કાગળની વાત કરશે નહિ તે થોડા મહિના મોકલશે નહિ !”

“એ તો હુંય કહું છું !”

“પણ પછી શું લખે છે તે તો મને સમજ પડતી નથી. તમે જ વાંચી જુઓ ને !”

મનહરલાલે પત્ર પોતાના હાથમાં લીધો. પ્રથમ મનમાં વાંચી ગયા. એક વાર ફરીથી વાંચી ગયા. પછી ત્રિવેણીબહેન સામું જોયું. કંઈક ભૂતમાળની ભૂલાઈ ગયેલી વાતો તેમને યાદ આવવા લાગી.

ત્રિવેણીબહેન આ શાંતિથી અકળાયાં. તેઓ તકુકયાં : “કહો તો ખરા ! શું લખે છે ?”

“ડોક્ટર લખે છે કે નિર્માણ સ્વલક્ષી (Introvert) છે. જ્યારે તેનો પતિ સુધીર બહિર્લક્ષી (Extrovert) છે. એટલે અત્યારના સંજોગોમાં

તેમનું દંપતિજીવન સફળ નિવડે તેમ નથી !”

“મને કંઈ સમજ ન પડી !”

“ઐ તો મને ય સમજ પડતી નથી !” મનહરલાલે પત્ર પાછો ઉઘાડતાં જણાવ્યું : “પણ ડોક્ટર કહે છે કે નિર્મળા અને તેના પતિ વચ્ચે વિશાળ માનસઅંતર છે. સુધીર નિર્મળાની કક્ષા સુધી કદી નીચે ઊતરશે નહિ અને નિર્મળા સુધીરની કક્ષા સુધી કદી ઊંચે જઈ શકશે નહિ. આથી જ નિર્મળાના સુખી જીવનની ઝાઝી આશા રાખવી અશક્ય છે !”

“હું ! ખરેખર ?”

“તેમને તેમ લાગે છે !” મનહરલાલે ઉમેર્યું : “પણ આ ડોક્ટરના કહેવા પ્રમાણે નિર્મળાનો આ સાચો રોગ છે. તેના માનસમાં આ બે પરિસ્થિતિઓ વચ્ચે જખ્ખર મથામણ ચાલુ છે. અને ત્યારે દાકતરી સલાહથી સુધીરે નિર્મળાને વચન આપ્યું કે તે ચોવીસે કલાક તેની સાથે રહે તેવી તોફરી શોધી કાઢશે ત્યારે જ તે સારી થશે !”

“હવે મૂકા પડતું ! આપણી દીકરી તો દેવી જેવી દેખાય છે !” ત્રિવેણીબહેને કંઈક નિઃશ્વાસ સાથે ઉમેર્યું.

મનહરલાલના હાથમાંથી કાગળ તીચે પડી

ગયો. ખંડમાં નિઃશબ્દ શાંતિ છવાઈ ગઈ. જન્નેએ
ભૂલાઈ ગયેલા ભૂતકાળને સજીવન કરવા શ્રમ કરવા
માંડ્યો. એક વખત તેઓ પણ નિર્મળા અને સુધીર
જેવડાં જ હતાં. તેમને યુવાની યાદ આવવા લાગી.
ત્રિવેણીએન સમૃદ્ધિવાન અને કીર્તિવંત પતિની
કંખના કરતાં. મનહરલાલ દૂંડી આવકમાં સંતોષ
માનનાર સ્ત્રીને શોધતા. મનહરલાલને ઘર ગમતું.
ત્રિવેણીએન મનહરલાલના સાન્નિધ્ય કરતાં તેમની
મહત્તાને વધુ ચાહતાં. આખરે મનહરલાલે માર્ગ
જાહેર્યો. એક સુભગ ક્ષણે આ સત્ય મનહરલાલને
સમગ્રતઃ ગયું. તેથી જ પત્નીની મહત્વાકાંક્ષાને
સંતોષવાને તેમણે મહાન થવાનો વ્યવસાય આદર્યો.
મનહરલાલે ક્ષણભર ત્રિવેણીએનના મામું જોયું.
પછી જાંઘલા સામું જોયું. તેમણે સમૃદ્ધિ તો
મેળવી હતી. પણ સુખ મેળવ્યું હતું? તેમણે
પોતાની પાંડને જ પ્રશ્ન કર્યો. ત્રિવેણીની માનસ-
મહત્વાકાંક્ષા સંતોષવા માટે જ તેમણે આ ઉપાધિ
નહોતી ઊભી કરી? આ પ્રશ્ન તેમના જીવનમાં
પણ નહોતો ઊભો થયો? શું તેમનું દંપતિજીવન
પણ સંતોષી હતું? આવા અનેક પ્રશ્નો તેમના
માનસપટ પર ઊભા થયા. આખરે નોકર માધુ
તાર લઈને આવતાં આ વિચારતંદ્રા તૂટી પડી.
તેમણે માધુના હાથમાંથી તાર લીધો. એકદમ

આંખ ફેરવી લીધી. તેમના મુખ ઉપર હાસ્ય ફરી વળ્યું.

“સુધીરને જંગલઅમલદારની જગ્યા મળી છે !”

આ સમાચારને આખા ઘરમાં ફરી વળતાં બહુ વાર લાગી નહિ. ડો. સુશીલાદેવીને વળાવવા માટે નિર્મળા બહાર આવતી જ હતી. રસ્તામાં માંધુએ આ વધાઈના વર્તમાન આપવાનું માન મેળવ્યું હતું. આથી જ ડો. સુશીલાદેવી અને નિર્મળા કંઈક ઝડપથી દીવાનખાનામાં દાખલ થયાં.

“આ, હવે તો હું જાઉં ને !” તાર વાંચ્યા પછી નિર્મળાએ પહેલો પ્રશ્ન કર્યો.

આ સવાલ સાંભળતાં જ ત્રિવેણીના વદન ઉપર વિપાદ છવાઈ ગયો. વાતાવરણ એકદમ ઉદાસ બની ગયું. કોઈ બોલ્યું નહિ. કોઈએ જવાબ સુધાં દીધો નહિ.

“આ, હવે તું ચિંતા કરીશ નહિ. મને તો આવે તો ભલે. પણ હવે હું માંદી તો નહિ જ પડું !” નિર્મળાએ આખરે ધીમેથી કહ્યું.

મનહરલાલ સહેજ અમકયા. તેમણે નિર્મળા સામે જોયું. પછી ત્રિવેણી સામે જોયું. પગ આગળ પડેલા પત્ર સામે જોયું. અને તરત જ ડો.

કથાકલગી

સુશીલાદેવી તરફ દષ્ટિ નાંખી.

જવાબ આપતા હોય તેમ ડા. સુશીલાદેવીએ
પોતાની હેન્ડબેગ ઉઘાડતાં ઉચ્ચાર્યું: “ભલે
જય ! તેમાં જ નિર્મળાનું આરોગ્ય છે !”

અપરાધી

ધીરજ ઠાકોરભાઈ મહેતા

३५१४६०॥

સાં જના ચાર વાગ્યા હતા. અવિનાશ
કપડાં મદલી પોતાના ખંડમાં ગયો ને
ડ્રાઈવરને મોટર તૈયાર રાખવા જણાવ્યું.
એટલામાં રમા ત્યાં જઈ પહોંચી ને પૂછ્યું: “કેમ,
આજે આટલા યધા જલદી કરવા જાવ છો?”

“અહીં ગમતું નથી એટલે મને થયું કે, લાવ, જરા
બહાર આંટો મારી આવું.”

“તે તમને અહીં ગમે છે જ ક્યારે કે આજે
ગમે? તમારા જીવ ઘરમાં ગોસ્તો નથી એ વાત
કાંઈ આજે નવાઈની નથી.”

“તો યે રમા, તું ભૂલે છે!”

“શું?”

“આજ મને જરા બેચેની લાગે છે.”

“તો પછી રખડવા શા માટે જાવ છો?”

ધરમાં જ એસો ને ! ઘડીભર સ્વર્ગ જાવ. તખીયત
મારી નહિ હોય તો ફરવા જવાનું શું કામ !
તમારે ક્યાં જવું છે ?”

“જરા આમતેમ રખડવા.”

“હાંઅંઅંઅંઅં. હવે હું સમજી.....રોજ
રોજ એમ મને શાના ડિઝાવો છે ? હું કાંઈ નાની
દાકલી નથી, સમજ્યા ?”

“ચાલ, રહેવા દે. ટકટક ન કર. મારે તારી
શિખામણની જરાયે જરૂર નથી.”

“તે તો હું જે જાણું છું કે તમને મારી કાંઈ
પણ વાત ગમતી જ નથી. તેથી જ તમે બીજી
છોકરીઓ પાછળ.....”

“રમા ! ગસ ! ચૂપ રહે. મૂગી મર. જપ્પાન
બંધ કર !” અવિનાશે ગુસ્સાથી હાલચોળ થતાં
ત્રાડ પાડી.

“તમને કાંઈ પણ કહેવાનો મને અધિકાર નહિ,
એમ ?”

“તારી જાત વિષે તને અધિકાર હશે. મારે
માટે નહિ.”

“તમારે માટે કેમ નહિ ! હું તમારી પત્ની છું
તે યાદ છે ?”

“પત્ની છે તથા શું થવું ! તને મારા શરીર,

આત્મા વિગેરે ઉપર સંપૂર્ણ અધિકાર નથી.”

“હંઅંઅંઅંઅં. મને હક નહિ. ને પેલી રાંડ વેશ્યાઓના તો તમે જૂતા પણ ચાગે છે. ત્યારે તમારો હક ક્યાં પૂછી જાય છે ?”

“જો, રમા ! મેં તને એક વાર તો કહ્યું ને કે તું બહુ બોલ બોલ ન કર. તારી બુદ્ધી ઉપર કાબૂ રાખ. બરું કહું છું. મારો મિત્તસ ટેકાણે નથી. તું વધારે લપ્પનછાપન કરશે તો હું કેનું કેનું કરી નાખીશ. જોવા જેવી થશે. સમજ ?” અવિનાશે અગ્નિઝરની આંખે ગુસ્સાથી કહ્યું.

કોણ જાણે કેમ પણ એ દિવસે અવિનાશના મગજમાં કોઈ અજાણ ભૂત ભરાયું હતું. પહેલાં ત્યારે પણ રમા એવી વાત છેડતી ત્યારે અવિનાશ વ્યૂપવ્યૂપ તે સાંભળી હસી પડતો ને વાતને અદ્ધર ડોડાવી દેતો. બહુ બહુ બોલ્યા ને ઝગડ્યા પછી રમા પણ આખરે તો શાંત જ થઈ જતી. પણ એ દિવસે તો અવિનાશની માફક રમાના મગજ ઉપર પણ ભૂત ચઢી બેઠું હતું. અવિનાશના સવાલનો જવાબ રમા અમણા જોરથી આપતી હતી. અવિનાશ ઉપરનો સવળા દિવસનો ક્રોધ એણે એ દિવસે ઉતારવા મુનાસબ ધાર્યું. દિવસે દિવસે સ્વચ્છંદી. વિલાસી ગન્યે જતા અવિનાશને સુધારવા રમાએ

બીડું ઝડપ્યું હતું. રોજ માફક એ આજે ને ચૂપ રહેતે તો તો અવિનાશ પણ કાંઈ જ ન બોલતે ને આંખ આડાકાન કરતે એ સ્વાભાવિક હતું. પણ રમાને જે આજે શરૂ દૃષ્ટ્યું હતું. તડ ને કડ વાત કરી નાખવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો હતો. એણે અવિનાશને તડ તડ સામા જવાનો આપ્યા જ કર્યા. પરિણામે અવિનાશનો દુઝાર રહેતો ક્રોધ ભભૂકી ઊઠ્યો.

“તમને મારી ઉપર ગુસ્સે થવાનો ને મને ગાળો ભાંડવાનો હક છે ?” રમાએ અવિનાશને પૂછ્યું.

“હા.”

“તો હું તમને બતારી આપીશ કે ગુસ્સે થવાનો ઈગરો તમે એકલાએ જ નથી રાખ્યો ! તમે જે રીતે વ્યભિચાર ને અનાચારને માર્ગે...” રમા બોલતું પૂરું કરે તે પહેલાં તો રાતાપીળા થએલા અવિનાશે તેના ગાલ ઉપર જોરથી એક તમાચો ખેંચી કાઢ્યો ને તેને હડસેતો મારી પોતે બંગલાબહાર નીકળી ગયો. બહાર જતાં તેણે જોયું કે રમા જમીન ઉપરની ફરસગંધી ઉપર પડી હતી ને તેના મોઢામાંથી લોહી નીકળતું હતું. છતાં તે તરફ લગાર પણ ધ્યાન નહિ આપતાં અવિનાશ રોડબેર મોટરમાં બેસી ચાલ્યો ગયો.

[૨]

અવિનાશ મોટર હાંકી રહ્યો હતો પણ તેને પોતાને જ ખજર નહોતી કે મોટર ક્યાં જઈ રહી છે. એના મગજનું કાંઈ ઠેકાણું જ નહોતું. પોતે મોટરમાં છે ને મોટર સડક ઉપર ચાલી રહી છે તેનું જ્ઞાન પણ એને નહોતું. ક્યે ક્યે રસ્તે થઈ પોતે મોટર હાંકી હતી તેની ખજર સુધ્ધાં એને નહોતી. એના હાથ મોટરના સ્ટીયરીંગ વ્હીલ પર હતા ને હૃદય રમા ભણી હતું. મોટર ચલાવતાં એ કાંઈક વિચારી રહ્યો હતો. એનું હૃદય બોલતું હતું: “મારે રમા સાથે જગડો શા માટે થયો? એમાં દોષ કોનો? મારો કે રમાનો? ગમે તેમ પણ રમાની વાત તો સાચી છે. એ મારા પોતાના જ ભલા માટે કહી રહી હતી ને? ને ભલાને માટે ન હોય તો પણ મારા ઉપર જાહો રાખવાનો તો એને હક છે. હું જે કાંઈ કરી રહ્યો હતો તેને સારું માનવાનો મને અધિકાર હોય તો તેને ખરાબ માનવાનો અધિકાર રમાને પણ છે.”

પણ એટલું વિચારતાં વળી પાછું એનું મગજ ફરી ગયું. એને થયું: “નહિ. નહિ. એ ખરોખર નથી. મને કંઈ પણ કરતાં રોકવાનો રમાને મુક્ત

હક નથી. આખરે તો એ મારી સ્ત્રી જ છે ને ? હું શું કહે છું ને શું નહિ, મારો લાભાલાભ શામાં છે વિગેરે વિચારવાની એને શી જરૂર ! હું એને પ્રાપ્ત પણ રીતે દુઃખી તો કરતો નથી. મારામાં સારી વસ્તુ એને ખવાડું છું ને લહેર કરેછે. પછી એને બીજી શી પંચાત ! હું એની સાથે હસી-પુસીથી વાતો પણ કહે છું. એના દિલને દુઃખ નહિ થાય તેની પૂરતી કાળજી રાખું છું. એ ક્યાં હરેકરે છે, શું કરે છે ને શું નહિ તે ઉપર મેં હજીસુધી જરાયે ધ્યાન આપ્યું નથી. એના ઉપર મેં જરાયે જામો સરખા રાખ્યા નથી, તો પછી હું મને ગમતું કરી જરા દિલ ખાંદેલાવું તેને એણે ખૂંદ માનવાનું શું પ્રયોજન ?”

આમ વિચારતો અવિનાશ સન્ય મસ્તકે ઝડપથી પૂરપાટ મોટર લાંકતો હતો. મોટર વરલીના સાગરતટે સાગરના ઘેરા ઘૂઘવાટ ઝીંઝતી પૂર જોશથી દોડી રહી હતી. એટલામાં અચાનક એણે એક તીણી ચીસ ને એક હાયકારો સાંભળ્યાં. એ ચીસે અવિનાશના મગજનાં દ્વાર ઉઘાડી નાંખ્યાં. એના મગજમાં તુચ્છો જાગી પડ્યાં. એ ચમકી વિહયો. ફૂટબેક ને હેન્ડબ્રેક બંને એકીસાથે મારી મોટર અટકાવી દીધી. જોયું તો મોટર સડક છોડી

પાસેની પગદંડી ઉપર જઈ પહેંચી હતી. તે મોટરના આગલા પેંડા પાસે એક સ્ત્રી ધૂળમાં રગદોળાયત્રી પડી હતી.

અવિનાશ મોટરમાંથી નીચે ઝીંત્યો. રમા ઉપરનો અંધો ક્રોધ ફરી પાછો ઉલટી પડ્યો. રમા પોતાના વિચારો ને વર્તનની આડે આવી ને આ સ્ત્રી મોટરની આડે આવી, એવો ખ્યાલ આવતાં ક્રોધથી એ ખરાડી ઝિહ્યો: “આંધળીની એટી ! જેમને કેમ ચાલતી નથી !”

“હું આંધળીની એટી નથી, સરકાર ! પણ બુદ્ધ વડે આંધળી છું. તેથીજ મને કાંઈ સૂઝતું નહિ.” મોટર પાસે ચત્તીપાટ પડેલી પેલી સ્ત્રી મહામહેનતે જેમનેમ બોલી.

આહ ! કેટલી વેદના, કેટલું દર્દ તે કેટલી કરુણા એ શબ્દોમાં ભરી છે— એવો વિચાર આવતાં અવિનાશનું હૃદય છવનમાં પડેલી જ વાર ડબ્બું, કલેશું કંપી ઝિહ્યું.

“ત્યારે તું ખરેખર આંધળી છે, એમ ?”

“હા, શેહ !”

“એટું આંખે ?”

“હા. બંને આંખે.”

“આઈ, તું આંધળી છે એ જાણી મને ખૂબ

દુઃખ થાય છે." કહી અવિનાશ તે સ્ત્રી તરફ
ધ્યાનપૂર્વક જોવા લાગ્યો. સ્ત્રીના એક પગમાંથી
દડ દડ કરતું ત્રોહી ટપકી રહ્યું હતું. થોડી વારે
સ્વસ્થ થયા પછી તે સ્ત્રી મહામહેનતે જોડી થઈ ને
જોલી: "ભાઈ, આપને શા માટે દુઃખ થાય છે ?
એમાં મારો જ વાંક છે. જોવા માટે મને આંખો
નથી તેથી જ બધા લોક મને હડે હડે કરી ધૂતકારે
છે. ભાઈ ! આંધળાંનું તે કાંઈ જીવન છે ? નહિ
કાંઈ જોવાનું ને મૂકવાનું. ખુદ ધશ્વર જ રહ્યો છે
તો પછી દુનિયાના લોકો મારી ઉપર રૂંડે તેમાં શી
નવાઈ ?" કહેતાં તે સ્ત્રી પગ ઉપરના ધા પર હાથ
ફેરવવા લાગી. આંધળીના એ શબ્દોએ અવિનાશને
એટલો તો શરમિંદો બનાવી મૂક્યો કે એના મોઢા-
માંથી એક શબ્દ સરખો નીકળી શક્યો નહિ.

"ભાઈ, આપની મોટરને તો કાંઈ તુકસાન
થયું નથી ને ?" આંધળીએ પૂછ્યું.

"નારે, મોટરને શું તુકસાન થવાનું હતું ?
પણ તને ધા થયો છે ને ?"

"એમાં તો મારો જ વાંક છે. પગદંડી ઉપર
ચાલતી તો હતી, પણ દિશા ચૂકી જવાઈ હશે
એટલે હું સડક ઉપર ગઈ હોઈશ."

"નહિ. તું સડક ઉપર નહિ પણ પગદંડી

ઉપર જ ચાલતી હતી. મારી મોટર જ પગદંડી ઉપર ચઢી ગઈ હતી. એટલે ખરી રીતે વાંક મારો જ છે. તને વધારે વાગ્યું તો નથી ને ?”

“વધારે વાગ્યું હોય એમ દેખાતું નથી. જમણા પગમાં જરા જરા દુઃખ થાય છે ખરું.” એટલું કહેતાં આંધળીએ પોતાનું મોઢું અવિનાશ તરફ ફેરવ્યું. આંધળીની બંને આંખોમાં મોટાં મોટાં ફૂલાં પડેલાં અવિનાશને દેખાયાં. આખું મોઢું શીળી-સૈયડના મોટા ને કાળા ડાઘથી ખીચોખીચ ભરાઈ ગયું હતું. અવિનાશે તેનો જમણો પગ જોયો. એક જગ્યાએ ધા હતો. લોહી તો નીકળતું બંધ થઈ ગયું હતું, પણ પગનું એક હાડકું સદંતર ભાંગી ગયું હોય એમ અવિનાશને લાગ્યું. તેણે પોતાનો શમાલ ફાડી ધા ઉપર બાંધ્યો.

“ભાઈ, આપ આટલી બધી જહેમત શા માટે ઉઠાવી રહ્યા છો ? મને કાંઈ બહુ વાગ્યું નથી. પડી જવાથી જરા હૃદય ઉપર આઘાત લાગ્યો હતો. હવે તો ઠીક છે. ચાલવા જેટલી શક્તિ તો મારામાં છે.” કહેતાં તે બિટી ને ચાલવા લાગી. પણ પગ જમીન ઉપર સ્થિર રહી ન શકવાથી તે પાછી ગયી પડી.

“ભાઈ, આંધળાને તો પગ એ જ આંખ.”

એક લાંબો નિસાસો નાંખતાં આંધળીએ કહ્યું.
એ જરા જેટલા વાક્યમાં કેટકેટલો ભાવ ભર્યો
હતો ? એ વાક્ય આંધળીના હૃદયની આરસી હતું.
તેમાં એનાં હૃદયના સંવળા ભાવોનું, એના ઉન્હા
ઉન્હા નિશ્વાસોનું, એના આંસુઓનું અને એના
ભવિષ્યની ચિંતાઓનું પ્રતિબિંબ અવિનાશને સાક્ષ
સાક્ષ દેખાયું.

“બહેન, તું ગભરા નહિ. તારા પગ મારે
લીધે જ લથડી ગયા છે. હું તને તે સાજા કરાવી
આપીશ.” કહી અવિનાશે આંધળીને ગિંચકીને
મોટરમાં બેસાડી દીધી.

“આપે મને મોટરમાં બેસાડી ?”

“હા.”

“ક્યાં લઈ જશો ?”

“મારે ઘેર.”

“મારે માટે આપને આટલો શ્રમ ગિફાવવાનું
કાંઈ કારણ ?”

“મેં તારો જે ગુનો કર્યો છે, તેના દંડની
ગણતરીમાં મારો આ શ્રમ કાંઈજ વિસાતમાં નથી.”

“તમે મારા અપરાધી ? ભાઈ, હું તો સાવ
આંધળી છું, ભિખારણ છું. તમે મારો કાંઈ
ગુનો જ કર્યો નથી તો પછી દંડની તો વાત જ શી ?”

એ દરમ્યાન અવિનાશ મોટરમાં બેસી ચૂક્યો હતો ને મોટર ચાલુ પણ થઈ ગઈ હતી.

“ભાઈ, બીજા મોટરવાળાની જેમ મને એકત્રી જાડી દઈ તમે નાસી કેમ ન ગયા ?” આંધળીએ પૂછ્યું.

“જે બહેન, તું મારું ધ્યાન બીજી તરફ ન બેંચ. નહિ તો વળી મારે પાછું અપરાધી બનવું પડશે.”

આંધળી મૂગી થઈ ગઈ. પોતાની સામેના મોટરના આરસામાં જેતાં અવિનાશને જણાયું કે આંધળીની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં હતાં ને કાટેલા લૂગડાના પાલવ વડે તે આંસુને તે લૂછી રહી હતી.

[૩]

મોટર કંપાઉન્ડમાં બંગલા બહાર ઊભી રાખી અવિનાશ અંદરના ઓરડામાં ગયો. રમા મોઢું ચઢાવી બેસી હતી.

“રમા, તારા ઓરડામાં પલંગ ઉપર બીજી ધોએલી ચાદર રામા પાસે પથરાવ તો.” અવિનાશે કહ્યું.

“પહેલાં મને એ તો જરા કહો કે તમે સાથે કેને લઈ આવ્યા છો ? ને તમે એને તમારા ઓર-

કામાં શા માટે લઈ જતા નથી ?”

“રમા, તું ધારે છે તેવી સ્ત્રી આ નથી.”

“તો કેવી છે ?”

“એ તો આંધળી છે !”

“આંધળી ? તો પછી એને અહીં કેમ લઈ આવ્યા ?”

“મારી મોટર ત્રીસે એ આવી ગઈ. એના પગમાં ઘા થયો છે. હાડવૈદને બોલાવી એને તપાસાવીશું ને પછી જે સાધારણ જખમ હશે તો પાટો બંધાવી હું એને ઘેર પહોંચાડીશ.”

રમા કાંઈજ ન બોલી. ચૂપચાપ શિડીને પલંગ પર તે આદર પાથરવા લાગી. એ જોઈ અવિનાશે કહ્યું : “રમા, જાતે જ શા માટે આદર બિજાવે છે ? રામાને બોલાવ ને !”

પહેલાં જાણે કાંઈ જતી ગયું જ ન હોય તેવા ભાવથી રમાએ જવાબ આપ્યો : “રામે કામમાં છે. જવ. તમે તે બિચારીને અહીં જલદી લઈ આવો.”

થોડી જ વારમાં આંધળીને અવિનાશે પલંગ પર સૂવડાડી. હાડવૈદને બોલાવવા મોટર-ડ્રાઈવરને મોકલ્યો. રમાએ ઘા ઉપરથી રૂબાતનો પાટો છોડી તાપી લોશનથી ઘાને કાળજીપૂર્વક ધોયો. ને પછી

ખીન્ને, ઘોચેલો પાટો બાંધ્યો.

પલંગતી એક કોરે અવિનાશ બેઠો તે ખીચ કોરે રમા બેઠી. આંધળીના મોઢા ઉપર આનંદની રેખા તરવરી ગઈ.

“બહેન, આ બનાવથી તમારા હૃદયને આઘાત તો લાગ્યો જ હશે, નહિ ?” રમાએ આંધળીને પૂછ્યું.

“મને હૃદય જ નથી, તો પછી આઘાત ક્યાંથી લાગે ?”

“ના, ના. એવું શું બોલો છો ! તમને હૃદય તો છે, પણ તે બહુ જ કઠણ બની ગયું હોયું જોઈએ.”

“કઠણ ?” એટલું કહી આંધળી અટકી ગઈ તે માથું નીચું નમાવી રહી. દિલના ભાવો એના મોઢા ઉપર તરવરી ગયા.

“મને લાગે છે કે તમે કાંઈક વિચારી રહ્યા છો. બહેન, જો જો, મારા પતિને કાંઈ આપબાપ નહિ દર્દ દેતા ? તમારી યુનેગાર તો ખરું વંતમાં હું જ છું. મારા જ શબ્દોને લીધે ગુસ્સે થઈ એમણે મગજનું સમતોલપણું ગુમાવ્યું હતું. તે તેથી જ આવો ગાંઠો બનાવ બની ગયો.” રમાએ કહ્યું.

રમાનું ખરું સ્વરૂપ અવિનાશની સામે પ્રગટ

થઈ રહ્યું હતું. તે મનમાં ને મનમાં રમાતી પ્રશંસા કરી રહ્યો હતો. પોતાના કૃત્યો માટે શરમિંદો બની તે પશ્ચાતાપ કરી રહ્યો હતો.

“બહેન, હું શ્રાપ નહિ આપું ! તમે એવી ચિંતા ન કરો. તમારા પતિ તો ખૂબ માયાળુ ને પ્રભુનું માણસ છે. જેણે મારો સોનાનો સંસાર બગાડી દીધો તેને પણ મેં ગાળ સરખીયે.....”

“સોનાનો સંસાર બગાડી મૂક્યો ? ક્યારે, કેવી રીતે ને કાણે ? બહેન, તમારું જીવન ખૂબ રહસ્યમય લાગે છે. આંધળી.....ઓ, ક્ષમા કરજે, બહેન ! મારાથી બહુ ભૂલમાં આમ બોલાઈ ગયું. તમારું નામ શું ?”

“મને ‘આંધળી’ કહીને જ બોલાવો. એજ મારું નામ છે.”

“આંધળી ! એવું તે વળી નામ હોય ?”

“તો કેવું હોય ? જેવું મારું શરીર, તેવું જ મારું નામ.”

“તો બહેન, તમે તમારા જીવનનાં એકાદ બે પાનાં અમારી આગળ ન ઉઘાડો ?”

આંધળી ખીખીખીખી કરી હસી પડી ને બોલી :
“બહેન, મારા જીવનની કહાણી તો અતિ દુઃખ-દાયક છે. તે સાંભળી તમે શું કરશો ?”

“અહિંન, તારે તારું હૃદય ખોલવાની ખાસ જરૂર છે. હું તારા હૃદયને બરાબર પામી ગઈ છું. અહિંન, સ્ત્રી જ સ્ત્રીના હૃદયને સારી રીતે ને ખૂબ સહેલાઈથી પીછાતી શકે છે. તારું હૃદય ખોલી જોવાની મારી ઇચ્છા છે.”

આંધળીએ એક નિસાસો મૂક્યો ને પછી તે ટેકા દમ પલંગ પર બેઠી થઈ. અવિનાશ ને રમા મૂગા મૂગા આંધળીની જીવનકલાંગૂલી સાંભળવા તૈયાર થયાં.

[૪]

આંધળીએ ખોતાના જીવનની કિતાબ ઉઢેલવા માંડી:—

“હું કુળવાન ઘરની કન્યા છું. એક નાના ગામડામાં મારો જન્મ થયો હતો. બચપણ નિર્દોષ ખેલણમાં વીતી ગયું ને હું યૌવનને આંગણે ઝિલી. મારા માઆપની સ્થિતિ બહુ સારી નહોતી તેથી મારે માટે કાઈ સારો છોકરો મળી ન શક્યો. આખા ગામમાં હું રૂપવતી મનાતી. પણ અમારી ન્યાનમાં રૂપ, ગુણ કે ઉંમર ઉપર કાંઈજ ધ્યાન નથી આપતું. ધ્યાન અપાત છે ફક્ત પૈસા ઉપર. બધાજ મુરતિયા વાંકડો માગે છે. મારા માઆપ પાસે પણ મુરતિયાઓએ દમ બાંધીને વાંકડો માગ્યો. તે આપવા જેવી અમારી સ્થિતિ

નહાતી. એજ કારણથી મારે માટે મુરતિયો મળવો મુશ્કેલ થઈ પડ્યો. જે થોડા મુરતિયા હતા તે બધા ઉંમરમાં મારા બાપથીયે મોટા હતા. આપ તો વર શોધતાં શોધતાં તદ્દન થાકી ગયા હતા. તેઓ મને ગમે ત્યાં નાખી દેવા-કાગને ઢાંટે બાંધી દેવા તૈયાર થઈ ગયા હતા. પણ મારી મા તેમને એમ કરતા અટકાવતી. એ રીતે મહિના પર મહિના વીતવા લાગ્યા ને ધીરે ધીરે હું મોટી થતી ગઈ.

“ને એક દિવસે મારા સર્વનાશની ઘડી આવી પહોંચી. અમારા ગામમાં દર વર્ષે શિવરાત્રીને દિવસે મહાદેવના મંદિર આગળ મોટો મેળો ભરાય છે. તે વર્ષે ખૂબ સુંદર મેળો ભરાયો હતો. મારા આપ જેની જમીન ગળોતે ખેડતા હતા તે અમારા જમીનદારનો પુત્ર પણ મુજબથી મેળો જોવા માટે ગામ આવ્યો હતો. અમે તેમની જમીન સાથે ખેડીએ એટલે તે અમને ઓળખે તો ખરો જ ને ? એટલે તે અમારે ત્યાંજ ઉતર્યો. તે દિવસે... . . .” આંધળી બોલ્યે જતી હતી. ને અવિનાશની દષ્ટિ સમીપ વર્ષો પૂર્વેનાં દસ્યો એક પછી એક બોલપટની જેમ ખડાં થતાં હતાં. આંધળીની કહાણીની શરૂઆત પણ એજ રીતે થઈ હતી. પુરાણી સ્મૃતિઓ બહુત બનતાં અવિનાશના મોઢાનો ભાવ

વિકૃત બની ગયા. રમાના ધ્યાનમાં તે આવ્યા વિના ન રહ્યું.

“કેમ, શું છે ?” રમાએ અવિનાશને અધવચ પૂછ્યું.

“કાંઈજ નહિ.” અવિનાશે રમાના પ્રશ્નને અદ્ધર ડિઝાવવા પ્રયત્ન કર્યો.

“મારે લીધે તમને કાંઈ દુઃખ થાય છે ? કહેતા હો તો હું વાત બંધ કરી દઉં.” આંધળીએ પૂછ્યું.

અવિનાશને મનમાં થયું કે આંધળી વાત કરવી સહાંતર બંધ કરી દે તોજ સારું !

રમા બોલી ઊઠી: “નહિ, બહેન. તું તારે કહે. મારા પતિનું હૃદય જરા કમજોર છે. આવી વાતો સાંભળવાથી એ દ્રવિત બની જાય છે. પણ હવે તો એ સાવધ થઈ ગયા છે.”

આંધળીએ પોતાની કથની કહેવી પાછી શરૂ કરી. રમા પોતાના મોઢા ઉપરના ભાવ જોઈ ન જાય તે માટે અવિનાશ માથું નીચું રાખી તે સાંભળવા લાગ્યો.

આંધળી બોલી: “.....તે દિવસ મને ખરાબર યાદ છે—હજીયે યાદ છે. જમીનદારના પુત્ર અમારે ત્યાં ગિતર્યા હતા. તેને માટે વેઢમી ને ભજ્યાં બનાવવાનાં હતાં. બપુજી સવારે ખેતરે ગયા

હતા. બા નીચે રસોડામાં રસોઈ કરતી હતી. એટલામાં ભણ્યાં માટે માળ ઉપરથી ચણુની દાળનો લોટ લાવવા મારી બાએ મને કહ્યું. લોટ લેવા હું માળ ઉપર ગઈ.

“જમીનદારનો પુત્ર પલંગડી ઉપર બેઠો હતો. તેણે મારા ભણી જોયું. મેં પણ તેની તરફ નજર નાખી. તેનો ગોરો રંગ, સુંદર ને સુંડાળ શરીર, હસતું મોં ને મોટી મોટી આંખો મને ગમી ગયાં. એટલે હું તેને એકીટશે ટગર ટગર જોઈ જ રહી બહોળ, હું તો બોળીભટાક હતી ને હજીયે છું. લોટ નીચે લઈ જવાનું હું સાવ ભૂલી ગઈ. મને નીચે જવાનું મન જ ન થયું. એટલામાં બાની ખૂબ સંભળાઈ ને હું નીચે ચાલી ગઈ.

“તે પછી તે જમીનદાર-પુત્ર અમારે ત્યાં ચાર દિવસ રહ્યો. એ ચાર દિવસમાં ધીરે ધીરે તેના સહલાવોએ મારા હૃદય ઉપર વિજય મેળવ્યો. એ ચાર દિવસોમાં અમે વર્ષો જેટલી ઓળખાણ ફળવી લીધી. જૂગ જૂગ જૂની ઓળખાણ તાજી થઈ હોય એમ મને લાગ્યું. જાંને એકાંતમાં વારંવાર મળ્યા ને માફ માફ વાતો કરી. વચનોની આપણે કરી. તેના સતત આગ્રહથી પાંચમે દિવસે માબાપને પડતાં મૂકી હું તેની સાથે છાતીમાની મુજબ લાગી

ગઠ. મુંખમાં એક નાની સરખી ગણીમાં આવેલા એક નાના ઘરમાં તેણે મને રાખી. મારે માટે—મને રાજી રાખવા માટે તેણે જાતજાતના કીંમતી સામાનથી આખું ઘર ભરી દીધું. તેવો સામાન મેં મારી જીંદગીમાં કદિયે જોયો જ નહોતો. ને હવે પછી તે હું જોઈ શકનાર પણ નથી. કંઈ ઝટલાયે દિવસો મેં તેની સાથે સુખચેનમાં ને આમોદપ્રમોદમાં ગાળ્યા.

“પણ.....પણ એક દિવસ મને અચાનક સખત તાવ આવ્યો. તે સાથે સૈયડળાપજી પણ મને ફૂટી નીકળ્યા. તે આંખો દિવસ હું ઘરમાં એકલી પડી રહી. પણ તેમના લગારે દર્શન થયાં નહિ. એક દિવસ, બે દિવસ, ચાર દિવસ, એમ કરતાં દિવસો પર દિવસો વીતી ગયા. પણ તે તો ન આવ્યા તે નજર આવ્યા. નોકર પણ ઘરની થોડીક કીંમતી ચીજો લઈ ભાગી ગયો. હવે શું થાય ? નહિ ખાવાનું ને નહિ પીવાનું ? ને નહિ કાંઈ ચાકરી કરવાવાળું ? બહેન, જે રૂપે મને એશઆરામી જીવન અપાવ્યું હતું તે પણ ચાલી ગયું. મોઢા ઉપર શીળીના કાળા કાળા મોટા ડાઘ પડ્યા. બંને આંખોમાં ફૂલાં પડ્યાં. તેમની રાહ જોતાં જોતાં મારી બંને આંખો પણ ચાલી ગઈ.

“ને.....તેજ દિવસથી હું આંધળી બની.

ધરનું ભાડું ચઢી ગયું હતું તે, પાડોશીની મદદથી
ધરવખરી વેચી ચૂકવ્યું. આફી વધેલા પૈસામાંથી
હું ખાખી શહેરમાં આમતેમ અથડાતીકુટાતી ફરવા
લાગી. રાતના ફૂટપાયરી-પગદંડી પર સૂઈ રહેતી.
પણ પગી તો પામે હતા તેટલા પૈસા પણ ખર-
ચાઈ ગયા. એટલે મેં ગલીએ ગલીએ ભટકી
ભીખ માંગવી શરૂ કરી.

“બહેન, એવી ભિખારણુની સ્થિતિમાં કંઈક
વરસો વીતી ગયાં ને આજે એ હું ભિખારી જીવન જ
વીતાવી રહી છું.” આંધળીએ પોતાની કથની
પૂરી કરી.

સમગ્ર કહાણી સાંભળી અવિનાશ ધ્રુજ ગઈયો.
એ કહાણી જોટલી આંધળીની હતી તેટલી જ એની
પોતાની પણ હતી ! અવિનાશ જ આંધળીનો અપ-
રાધી હતો. એના જ વિષયભોગ પર આંધળીએ
પોતાની આંખો વધેરી દીધી હતી. આંધળીના
ચરણોમાં લોટી પડી, પોતે જ એનો અપરાધી છે
એવો એકરાર કરવાની અવિનાશને પ્રત્યજ મચ્છા થઈ.
એટલામાં રમાએ આંધળીને કહ્યું: “બહેન, તારી
કહાણી સાંભળી માફ હૃદય રડી રહ્યું છે. જમીન-
દારના તે વિષયી પુત્ર-રાક્ષસી કૂતરાએ જ તારું
કુમળાં ફૂલ જેવું જીવન ચગદી નાખ્યું. બહેન, જો

તે નરપિશાચના તને ભેટો થાય-તારી સામે આવી
જોભા રહે તો તું શું કરે ?”

“શું કરે ? ભગવાનને પ્રાર્થના કરે કે તેનું કાંઈ
પણ રીતે ભલું કરો. હું તો માફ સર્વસ્વ ગુમાવી
એકી છું. હવે તે કાંઈ થોડું પાછું આવનાર છે ? એ
માટે હું તેનું અશુભ શા માટે ઇચ્છું ? તે ગમે
તેવો હશે તો એ મેં તો તેને હૃદય અર્પી દીધું હતું.
તે ત્યાં હોય ત્યાં ભગવાન તેને સુખી રાખે.”

અવિનાશથી ન રહેવાયું. તે બોલી ઊઠ્યોઃ
“કમુ, તારાં આ વેળુ મારા માટે કાતીલ ખંજર
બની રહ્યાં છે ને આ રીતે તું ફક્ત મારા શરીરને
નહિ પણ મારા આત્માને પણ દંડી રહી છે.”

“શું બોલો છો, અવિનાશ !” રમા ચમકાને
એકાએક બોલી ઊઠી.

“રમા, રમા, હું જ આ આંધળી કમુનો અપ-
રાધી છું, ગુનેગાર છું. મારા લીધેજ એણે ધર
જોડ્યું, સગાવહાલાને તબ્યાં ને માબાપને ઠોકરે
માયાં. મારે માટેજ એણે આંખોનું નૂર
ગુમાવ્યું. કમુ, કમુ, હું તારો ગુનેગાર છું.” અવિ-
નાશ હૃદય ઉપરનો કાળૂ ગુમાવી જેમ કાવે તેમ
બોલ્યે જતા હતા.

“તમે ?” રમા અધવચ્ચ બોલી પડી.

“તમે ?” આંધળીએ પૂછ્યું.

અવિનાશે આંધળીના પગ પકડી લીધા. તે અડગ રીતે બેસી રહી. તેના શરીરમાં હાલવા નેટલી શક્તિ પણ રહી નહોતી. રમા ત્યાંથી ઊઠી ઝડપથી બીજા ઝોરડામાં ચાલી ગઈ.

આંધળી કમુ હળવેથી પોતાનો હાથ અવિનાશના મોઢા ઉપર ફેરવતાં બોલી: “અવિનાશ, તું જ તે છે, ખરું ? આહ ! મેં તારી કેટકેટલી રાહ જોઈ હતી ! આખરે આટલા વર્ષ પછી પણ તું મને મળ્યો ખરો !”

“હા.”

“ઓહ ! ઓહ ! અવિનાશ !” કમુના મોઢામાંથી એક હાયકારો નીકળી ગયો.

“કમુ, તારી તેજહીન આંખો મારાં પાપોની કહાણી મૂક ભાષામાં મને સંભળાવી રહી છે. તારી પાસે જ્યારે દૃષ્ટિ હતી ત્યારે હું આંધળો બની ગયો હતો. આજે તારી પાસે દૃષ્ટિ નથી તે વાત મારાં ચક્ષુને બોલી નાંખે છે. અરેરે, મારાં એ પાપોનું પ્રાયશ્ચિત કાણ જાણે કેવું હશે ?”

એટલામાં હાડવૈદ આવી પહોંચ્યો. તેણે પગનું ભાંગી ગયેલું હાડકું બેસાડીને અવિનાશને કહ્યું કે હાઈને હોસ્પિટલમાં મોકલી દેવાનું વધારે ઠીક પડશે.

હાડવૈદના ગયા બાદ રમા ત્યાં આવી લાગી
ને તેણે અવિનાશને પૂછ્યું: “હાડવૈદે શું કહ્યું?”

“હોરખીટલમાં લઈ જવાનું.” કહેતાં અવિનાશે
મૂગા મૂગા રમા ભણી જોયું. રમાએ પણ ભાવપૂર્વક
અવિનાશ તરફ નજર તાકી. પછી તે બોલી: “નહિ,
એને હોરખીટલમાં નહિ લઈ જવા દઉં. એ તો
મારી સગી બહેન થાય. હું જ એની આંખો બંધીશ.
ગમે તેટલો ખર્ચ થાય-એની માવજત ને ઇલાજ
આદી જ--આપણે-એટલે કે આપણા ત્રણને ઘેર જ થશે.
આજથી એ આ ઘરની દેવી બની રહેશે. તમારું
પ્રાયશ્ચિત એમાં જ છે. એને જોઈ રોજ તમને
તમારાં પાપો યાદ આવશે. ને એ આત્મિક વેદનાજ
તમારું શુદ્ધ ને સાચું પ્રાયશ્ચિત બનશે.” એટલું કહી
રમા આંધળીને જોરથી ગળે બાઝી પડી.

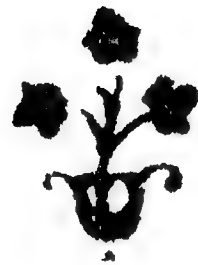
—ત્યારે આંધળી રડી રહી હતી.

ને અપરાધી અવિનાશ પણ માથું નીચું ઢાળી
પોશ પોશ આંસુએ રડતો હતો.

ત્રણની બનેલી એ બેલડી રડતી હતી !

This image shows a decorative page, likely an endpaper or flyleaf from an old book. The page is framed by a wavy, hand-drawn border. In the center of the page is a small, dark, stylized floral ornament. The ornament consists of a central vertical stem with three small, dark, rounded shapes (possibly flowers or leaves) attached to it. The overall appearance is that of a simple, elegant decorative element.

મહોપતનિષેધ !

[એક આમચિત્ર]

રતન રસેતમજી મારશલ

કથાકલ્પ

“મીઠી મહેર, હાલને કાજ તો તને મારી
આ સેવટની સલામ છે. કાલે હવારે
હું ગામ છોરી ચાલ્યો જવાનો.
કાં દર પરવાનો તે તો ખોદા જાણે. નોકરીચાકરી
કરી, પેટે પાટા આંધી, ગમે તેમ પણ પ્રમાણિકપણે
દારરોટલી મેળવવા કોશીશ કરા અને યૈરી પાળવા
જોટલી ગુંગળશ થાકે તેવારે તને હોધતો પાછો આવ-
વાનો. તેવારે તું છૂટી હોશે તો તને મારી બનાવા.”

મજબૂત આંધાનો, આસરે ત્રીસની ઉંમરનો
મદ પોતાની સામે ઝિભેલી જુવાન નારને આ શબ્દો
સંભળાવતો હતો. નારની આંખમાં આંસુ હતાં અને
આ શબ્દો સાંભળતાં તે વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં
વહેવા લાગ્યાં.

“મહેરાં” તે પુરૂષે ફરી બોલવા માંડ્યું. “તારે

એમ રરવું જોઈતું નથી. ગરીબીમાં જીવેલાં આપરે ગામરીઆંઓ શહેરમાં વસતા કહેવાતા શાંખેલા સુધરેલા આપણને ગમાર અને અભણ કહે છતાંએ આપરે ગમેતેવા મહાભારત દુઃખને મૂંઝે મોંએ ખમી લેતા આવેલા છીએ, તો પછી આવી વાતમાં આંશુ પારવા તારે માટે થીક નહિ કહેવાય. મહેરાં, મારી હામે જો, મારી આંખમાં જો ને તારામાં ફરી હિંમત આવહે.”

તે જીવવાન નારે તંની આંખોમાં જોયું. તને ખુશાલ કરવાને મદદ મોં હસતું કયું. પરંતુ આંશુ સારતી તે આંખો તો વધારે અશ્રુઓથી બરાબ ભરાઈ ગઈ.

“મહેર, મારે તને આજે એક અગતની વાત ફરી દેવાની છે. હું અહીંથી ચાલીઓ જઈં છ પણ આપરે નકકી ફરી રાખેલી વાતથી તને મોકલી કરતો જઈં છ. ફરી પાછો બીજે ધધેધાપે હું ટીવારે લાગસ તે તો ખોદા જાણે. એકારીના આ દિનામાં જેવારે ભલભલા ભણેલાઓ જૂન મરતા છે ટીવારે મારા જેવા અભણને, દારના ટ્રાપટાં ભરી જાણુ નાર પીઠાંવારાને ટ્રાણુ નોકરી આલશે તે તો તું હમજી હકશે. અને તેથી મહેરાં, ખોજતાં મારી જીભ પણ કપાઈ જતી છે કે મહેર, તને બીજે ટ્રાપ

સારો આદમી મલે તો જરૂર તેનો હાથ કળ્લજો અને સુખી થાજો. તને સુખી થયલી જોઈ, તું સુખી છે એ ખબર દૂર દૂરથી સમજીને પણ, હું સુખી જ થવાનો.”

આ શબ્દો સાથે, સામે ઊભેલી સ્ત્રીને આંસુ ન સારવાની સલાહ આપનાર તે જોરાવર મદની આંખમાં પણ અશ્રુ ધસી આવ્યાં. એ આંસુઓને છૂપાવવા તેણે ઘડીભર પોતાનો ચહેરો બીજી તરફ ફેરવી તે ખંખેરી નાંખ્યા. એના શબ્દોના જગાજમાં તો તે સ્ત્રીનાં ફક્ત ડચકાં જ સંભળાયાં.

“તેવારે હું હવે જતો છું, મહેરાં, કાલે સવારે હું આ ગામ છોરી જવાનો. પાછો અહીં આવવાનો કે નીહ તે તો, તે સાહેબ જ જાણે; પણ ગામમાં ગુજારેલા સુખી દિનો અને તારી મીઠી મુલાકાતો હું હદા યાદ કરતો રહેવાનો મારી હામે આવનારી હવે પછીની મુસીબતોમાં એ મીઠી યદો મારી દવાઈ થઈ પરવાની. મહેરાં, મારી માને ને બેનને જોતી રજો.”

“સીધાર બહાદુર” આખરે તે નાગ્નુક નારનો અવાજ સંભળાયો: “એ મીઠી મુલાકાતો મારા જીગરમાં એ કાયમની જગા મેળવવાની. હુખી રજો બહાદુર. જાં જાય તાં હુખી ને હુખી રજો એ

તને મારી આજની દુઆ છે. હંમેશની મારી તને એ જ દુઆ રહેશે.”

“તેવારે સલામ, મીઠી મહેર. જીવહું તો એક દિન ફરી મલીશું.”

મહેરાં ધસાધસ રડી પડી. બહાદુર પણ રડ્યો. પણ એમ રડ્યા કરવે એ વાત પૂરી થાય એમ નહિ હોય તેણે ચાલવા માંડ્યું. મહેરાં તેને જતો જોઈ રહી. થોડેક ચાલ્યા બાદ, ગલીમાં વળી જતાં પહેલાં બહાદુરે પાછળ ફરી જોયું અને તે ચાલ્યો ગયો. તેઓ એકમેકને દેખાતાં બંધ થયાં.

(૨)

ભરૂચ જીલ્લામાં આવેલું એક નાનકડું ગામડું હતું. ગામની વસ્તીમાં પારસીનાં ફક્ત એ જ ઘર હતાં. એક બહાદુર પીઠાવાળાનું અને બીજું નાનાભાઈ જાગીરદારનું. બહાદુરનું ગામમાં દારૂનું પીકું હતું એટલે એનું મૂળ જૂલાઈ જઈ એ બહાદુર પીઠાવાળા તરીકે ગામમાં ઓળખાતો. તે પોતે, તેની મા અને એક બહેન-એટલાનું એનું કુટુંબ હતું. આપ તો તેની જુવાનીમાં જ મરણ પામેલો એટલે માએ જ સીવીસાંધી એને અને એની બહેનને ઉછેર્યાં હતાં. એ મોટા થયો એટલે પીકું લઈ દારૂ વેચવા બેઠો. હરાજીમાં નક્કી કરવી

પડતી મોટી મોટી સરકારને ભરવાની રકમોનું લઈ ધંધામાં એ માલદાર તો ન થયો, પરંતુ આબરૂદરકારથી પોતાને અને પોતાની માથાંને માટે દાળરોટી મેળવવા જેટલું તે કુટી કહાડતો. અને તેની માની એ રોજાંદી પ્રાર્થના હતી કે તેઓના હાથમાં પીકું ચાતુ રહે અને તેઓ પ્રમાણિકપણે પોતાના ગુનનો કરતાં રહે. “ખોદા લાજ હરમ રાખે ને પુઠાપામાં કોઈના ઓશિયાળા ના ખનાવે.” એમ તેની ના વારે વારે બોલતી.

નાનાભાઈ જાગીરદાર નામે જ જાગીરદાર હતા. એક વખત એમના કુટુંબની ભરૂચ જિલ્લામાં મોટી જાગીરો હતી, એટલે એમનું મૂળ દાડવાળા, ગોળવાળા કે ઢેળાવાળાનું નામ ભૂલાઈ ગયું અને કુટુંબ જાગીરદાર તરીકે ઓળખાવા લાગ્યું. પરંતુ રામ અને રાવણના રાજ્ય ગયાં, સિકંદર અને અને જમશેદની જાહેજાલી જમીનદોસ્ત થઈ, ઝાર અને કચસરના કિલ્લા કડબૂસ થયા, ત્યાં જિલ્લાના આ જાગીરદારની જાગીરદારી અમરપટો ક્યાંથી લખાવી લાવે? સમયના વહેણમાં એ કુટુંબ પણ સપડાયું. જાગીરોનો મોટો ભાગ શાહુકારોની સમૃદ્ધિ બન્યો અને એ કુટુંબ નામે જ જાગીરદાર રહ્યું.

જે થોડી ઘણી જાગીર રહી તેમાંથી નાનાભાઈ

કુટુંબકલગી

અને તેમના કુટુંબનું માંડ માંડ ગુજરાન થતું. કાંઈક ખટપટીયા ખવાસની પત્ની, એકત્રીસ વર્ષની વયની - માથી તદ્દન જ ઉલટા સ્વભાવની એક દીકરી, ચૌદ પંદર વર્ષનો એક દીકરો અને પોતે-એટલું એમનું કુટુંબ હતું. દીકરાં હવે સાસરે સિધાવે અને દીકરો સહેજ મોટા થતાં કાંઈ કામધંધે લાગી ઘરમાં બે પૈસા લાવતો થાય એ નાનાભાઈની મૂળી પ્રાર્થના હતી.

ગામમાં પારસીનાં બે જ ઘર અને નાની વસ્તી, એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ જાગીરદાર અને પીઠાંવાળા કુટુંબનાં માણસોને એકમેકને ત્યાં ખૂબ અવરજવર હતી. એકમેકના દુઃખમાં બન્ને કુટુંબો સહાય થતાં અને જાણે એક જ કુટુંબનાં સભ્યો ન હોય એવા મંપ અને એખલામથી વસતા. મદદો તો મોટે ભાગે આખો દિવસ ગામમાં રોકાતા, પણ નાનાભાઈની દીકરી મહેરાં ને બહાદુરની બહેન રૂપાંને એવાં સહિયારાં બાઝેલાં, કે એ તો રોજ એકમેકને મળતાં, એકમેકને ઘર અવરજવર કરતાં.

જાગીરદારની મહેરાં તેના નામ પ્રમાણે માયાળુ હતી. સ્વભાવે મળતાવડી, મિજબજે નરમ, કદમાં નાનીશી, ચહેરે માટી અને બીજાઓ સાથના વર્તનમાં તો સાચેજ તેના નામ પ્રમાણે મહેર હતી.

એના પિતા નાનાભાઈ એના પર વીલો પડતો, એને વારે વારે પાસામાં ચાંપતો અને “મારી માફી મહેરાં” કહી વહાલથી સંબોધતો. મહેરાં હતીજ એવી માયાળુ અને મીઠી, કે ગાગના સધળા માણસોને પણ તે મીઠી લાગતી.

મીઠી મહેરાંના આ ગુણોનો જહાદુર પીઠાવાળો પરસ્તાર જન્યો હતો. તે તેના ઘરે રૂપાંને મળવા આવતી ત્યારે તેને જરોજર પિછાનવાની એનું સારી તક મળતી. તે અંતરથી ઈર્ષ્યોત્પન્ન થયો હતો કે મહેરાં પોતાની મહેરાંદાર અને, પોતાની જીંદગીની ભવિષ્યની ભાગીઆણુ બને. અલબત્ત, એ તેની મૂગી ઉમેદ હતી, પણ તેના જીગરમાં શું હતું તે તેની મા અને જહંનથી છુપું ન રહી શક્યું અને તેઓએ પણ મનમાં આશા બાંધી કે મહેરાં જહાદુરની ભાગીઆણુ બને, તેના જન્મજભર્યા જીવનનો આરામ બને.

અને મહેરાં ? એ તો ભલીભાણી હતી. એના જીગરમાં હજી સુધી કાંઈ ગિયલપાચલ નહોતી થઈ, પરંતુ એને જહાદુર માટે મનમાં સારો જ્યાલ તો ખરો જ. પીઠાવાળાનો જહાદુર ધંધે પીઠાવાળો હતા પરંતુ જીંદગીમાં તે એવા વણાએક ગુણોનો માલિક હતો, કે જેવા ગુણો સધળા જ માલદારો અને

કથાકલગી

ઓધેદારો ધરાવવાને ભાગ્યશાળી નથી હોતા. અને તેના આ સદ્ગુણોથી મહેરાં પણ સારી રવેશે માહિતગાર હતી. બહાદુરને માટે નાનાભાઈ જંગીરદારને પણ સારું માન હતું અને એ પણ કોઈ કાંઈ વેળા વિચાર કરતા કે મહેરાં બહાદુર સાથે ગોઠવાઈ જાય તો કેમ ? પોતાની દીચકાંબાજ પત્નીના વિચાર આવતાં એ ખ્યાલ તેઓ મનમાંથી કહાડી નાંખવાની કોશીશ કરતા, બાકી એમનામાં તો ખાનદાનીની ખુમારી રહી નહોતી. એ સારી રીતે સમજતા હતા કે જંગીરદાર અટક પોતાને પિતાના પુત્ર તરીકે મળી હતી, પરંતુ એ અટકને શોભાવે એવી જંગીરનો વારસો નહોતો મળ્યો. એટલે જંગીરદારની દીકરી પીઠાવાળાની વહુ અને તો તેમાં ખાનદાનીની કુરબાની કરવાની વાત તો નહોતી જ !

(૩)

બહાદુરે જ એક વખતે લાગ જોઈ પોતાના દિલનું દર્દ મહેરાંને સમજાવ્યું. રૂપાને મળવા આવેલી મહેરાંને એક દિન વાતોનાં ગાસ્તાં હાંકતાં મોઢું થયું એટલે તેને એકલી પાછી ન કરવા દેતાં તેને ધીર મૂકી આવવાને રૂપાની માએ બહાદુરને હુકમ કરાવ્યો. બહાદુર તો તૈયાર જ હતો. દર્દને

દિલપસંદ દવાજ દાકતરે ફરમાવી હતી. અનેક વેળા કહ્યેલો પ્રસંગ નજદીક આવ્યો.

બહાદુર કાંઈ શીખેલોભણેલો નહોતો કે આજના જુવાનોની પ્યારમહોળન કરવાની રીત તે કોલેજ કે બહાર ક્યેથીએ શીખી લાવે. ગામડામાંજ રહેલો, એટલે એણે નાટકસીનેમા પણ નહોતા જોયલા, કે ત્યાંથી પણ જીગરનો ભેદ ખુલ્લો કરવાનો વેદ એ ભણી લાવે. પણ ફિલ્મુરી અને કવિઓએ કયું છે કે એ બાળતનું શિક્ષણ લેવા માટે મહોળનની મકતબમાં તાલીમ લેવા જવાની કશીજ જરૂર નથી ! એ તો આપમેળેજ શીખી લેવાય છે ! એટલે બહાદુર પણ જીગરના ભેદ ખુલ્લો કરવાની કલા આપ મેળેજ શીખી ગયા હોય, તો તેમાં—આ વીસમી સદીમાં—અજબ થવાનું ન હોય.

“મહેરાં” બહાદુરે જીગર ખોલવા માંડ્યું. “મારે આજે તારી હાથે એક ભારે કામની વાત કરવાની છે. તું ને રૂપાં ચોપડીનાં પોથાં લઈ વાતો તો બહુએ વાંચતા છે એટલે એવી એવી વાતો તો બહુએ વાંચી ઓહું, પણ આજે જરા મારા મોંએ પણ એ વાત સમજી લે.”

મહેરાં અચરજ પામી. અગત્યખીથી તેણે બહાદુરના ચહેરા તરફ જોયું અને તેની આંખોની

મસ્તી જેતાંજ તેણે શરમથી મોં નીચું કર્યું.

“ના હરમા, મહેરાં!” બહાદુરે દિલનું દાસ્તાન આગળ ચલાવ્યું: “એક જ નજરમાં તું મામલો હમણા ગઈ, ખરી ને! ચાલ કંઈ નીહ. મને બોલવાનું ને કેવાનું ઓછું થીયું. મહેરાં, મહેર, તું મારી મોહરદાર અને એ મારી કેટલા વખતની ઉમેદ છે.”

મહેરાં કશું જ ન બોલી. એ નીચું જોઈ રહી. ભલીબોળી બાળા, એ જવાબે શું દે? ગામડાની એ ગોરી કાંઈક ગભરાઈ, પરંતુ તેને બહાદુર પ્રત્યે શોષ તો ન જ આવ્યો.

“મહેરાં, તું એ વાત પર વિચાર ચલાવજે ને તારી રાજખુશી હોય તો મને જણાવજે. હું મારાં માય પાહે તારાં માયને કેવરાવીશ. એઅદમી થઈ હોય તો માફ કરજે, પણ જીગરનો બેદ છપાયલો તે ક્યાં હુમી રાખું? એ છપાવેલો કાંઈ થોરો છૂપાતો છે?”

અને મહેરાંનું ઘર આવી લાગ્યું. કાંઈક ગુંચવાયલી, ગભરાયલી એ સુંદરી હંમેશ માફક “આવજો હં ભાઈ, માફ કરજો.” કહેવા વિનાજ આજે ઘરમાં દોડી ગઈ. ઓટલે બેઠેલા નાનાભાઈ સાથે એ પાંચ મિનિટ ટોલટપ્પા લગાવી બહાદુર ઘરે પાછો ફર્યો.

અને પંદરેક દિવસ પછી જ્યારે ફરી પાછા
એવી મુલાકાતનો પ્રસંગ ઊભો થયો ત્યારે બહાદુરે
ફરી એ વાત ઉપાડી. આ વેળા મહેરાંએ પણ
સહેજ મોં ઉઘાડ્યું અને તેઓએ કેટલીક વાતો
કરી. તે સઘળી વાતોમાં માથું મારવું યોગ્ય ન
કહેવાય; પણ એટલું જાણવું પૂરતું થઈ પડશે કે
મહેરાંએ બહાદુર પ્રત્યે પોતાની પસંદગી દર્શાવી
અને માતૃપિતાની સંમતિ મળે તો બહાદુરની
માગણી સ્વીકારવામાં કશો વાંધો નથી એમ કબૂલ્યું.

જમાના ! જમાના ! તું કેટલો બદલાઈ ગયો !
ગામ કાલે ગામડાની સ્ત્રી પ્યાર અને મહોબત શબ્દોના
અર્થ સમજી પણ નહોતી શકતી. પરપુરુષની સામે
પ્યાર અને પરજીવાની વાતો કરવી એ તો તેમને માટે
કદપેલી પણ નહિ એવી વાત હતી. અને આજે ?
આજે ગામડામાં પણ પરિવર્તનનાં પૂર આવ્યાં
જાય છે. બહાદુર અને મહેરાંએ કરી એવી વાતોના
નાદ આજે ગામડામાં પણ કોઈ કોઈ વેળા
સંભળાય છે.

(૪)

ચાર માસ વીતી ગયા અને એક દિન ફરી
પાછા મળતાં બહાદુરે મહેરાંને જાણે મોતના જ
સમાચાર સંભળાવ્યા. બહાદુર ગામ છોડી જતો

હતો—કાંઈ નોકરીચાકરીની શોધમાં. સરકારની શરાબનિષેધની નીતિને લઈ ગઈ તા. ૧લી સપ્ટેમ્બરે તેને પોતાનું પીકું બંધ કરવું પડ્યું. તેની રોજ અને તેના કુટુંબની રોડીનું એકલું સાધન તેણે ગુમાવ્યું. પોતાને અને કુટુંબને માટે સૂકકો રોટલો મેળવવો મુશ્કેલ થઈ પડ્યો. ત્યાં ભવિષ્યની ભાગી-આણનો વિચાર તો હવે ક્યાંથી જ કરી શકાય ? મહેરાં સાથના સુખી સંસારી જીવનનાં સેવેલાં સ્વપ્નાં એક બડીમાં કડકડબૂસ થઈ ગયાં. ગામ છોડી જવાને આગલે દિને એ ફરી મહેરાંને મળ્યો અને નામ જેવા જ બહાદુર દિલના બહાદુરે મહેરાંને સાફ સાફ સમજાવ્યું કે કંઈપણ સુખી સંસારી જીવન વીતાવવાની સઘળી આશાઓ હાલ તો કબરવાસ થઈ હતી અને તેથી મહેરાં કોઈ પણ આસામીનો હાથ સ્વીકારવાને છૂટી હતી.

*

“ક્રમ મહેરાંગાંય, કાંઈ ઘણે દારે આવી ની ? બહાદુર ઉતો તેવારે તો વારે વારે આવતીતી ને હવે હું ને રૂપાં એકલાં પયરાં તેવારે તેં પણ આવવાનું ઓછું કરી નાયાનું, દીકરા !” ઘરે મળવા આવેલી મહેરાંને આવકાર આપતાં બહાદુરની મા બોલી.

જવાબ શું આપવો તે સમજ ન પડે

મહેરાં મૂગી ઊભી રહી, પણ ભલી રૂપાં એની મદદે આવી: “આવ, આવ, મહેરાં, ભલે આવી. માયજી તમે બી શું જો! એ બિચારી ઘેરમાં આવે તેટલાંજ તમે તો એને હવારી ખાધી. કામકાજમાં રોકાયલી હોય તો તીહ પણ અવાય.”

અને હવે મહેરાંની જીભ પણ ઉપડી: “હા, માયજી, મુક્તાદના દિવહોની થાક ને ઘેરમાં વરી ડિંચુંનીચું કરવાનું તે મારાથી આવવાને બનીયું નહિ. પણ માયજી, તમે ખુશીમજ્જમાં તો ખરાં ને?”

મુઠાં સુનામાયે ડિંડો નિસાસો મૂક્યો. “ખુહી ને મગ્ગ ? બોલજ ના દીકરા. એકનો એક હીરા જેવો દીકરો વગર વાંકે ભટકતો થયો. જૂનો ધંધો કાંઈએ ગુના વિના ઝૂંટવાઈ ગયો. અનાજપાણી વિના જૂળે મરવાના દિન હવે નજીક આવેલા. કેવી ખુહી ને મગ્ગ, મહેરાં મા ?” અને ફરી સામાનું જીગર હચમચાવી મૂકે એવો નિસાસો મૂકી, સુનામાયે આંખમાં ધસી આવેલાં આંસુ ખંખેર્યાં.

“માયજી, ફરી તમે નાહિંમતવાન બનીઆં?” માતાની પાસે આવી તેમને બરડે હાથ ફેવરતાં રૂપાં બોલી: “ધંધો ઝૂંટવાઈ ગયો, પણ આપરો બોદા થોરો આપરી પાસેથી ઝૂંટવાઈ ગયો છે ? તે મહાન સાહેબ આપરી દાદશરિયાદ લેનારો

કેવો બેઠેલો છે ? મારો બહાદુર ભાઈ જરૂર કાંઈ કામેકાળે લાગી જઈને આપરી ફિકરચિંતા ઓછી કરી લાખહે.”

“મારો બહાદુર ! મારો બહાદુર બેટો ! એ ગામ છોરી રખરતો થયો. ગરીબના નહીંબ જ ગરીબ. ખોદાયજી, મારા એ અશરાફ બેટાની દાદ લેજો; એને હુખી કરજો. મહેરાં, તુંને હું કેઉં મારા એ દીકરાની અશરાફીની વાત ? મુહીબતમાં પયરો પયરો પણ મને એ કંવું દિલાહાનું કાગજ લખતો છે ?”

“શું બહાદુરનો કાગજ આપ્યો છે ? એ કાં છે હમણું ?” મહેરાંના મુખમાંથી પ્રશ્નો બહાર પડી ગયા.

“મુંબાઈમાં, દીકરા !” સુનામાયે જવાબ વાળ્યો. “આજેજ હવારે એનો કાગજ આવેલો. તેમાં બિચારો પોતાના કરમની કાંણી રરતો છે. રૂપાં, જોની, એ કાગજ કાં છે ? મહેરાંને વાંચી હંભરાવની. જાગીરદારવાળાને પણ દુવાહલામ કહેવાને એ લખતો છેની.”

બિછાનાના તકિયા તળે દાખેલો કાગળ કાઢી રૂપાંએ તે વાંચવા માંડ્યો. બીજી ત્રિગતો ઉપરાંત તેમાં લખેલું હતું કે “માંયજી, મારી મુસફ્લીઓ-

નું સું ખીઆન કરે ? મુંખાઈ જેવું મોડું શેર,
 સુધરેલું ને ભણેલું ને આપરે પયરા અભણ.
 એટલે જાં જઈએ તાં આપદા ને અરચન. છેલ્લાં
 પંદર સોલ દાડામાં ઘણા જણને મયલો, નોકરીએ
 રાખવા કાલાવાલા કયરા, પગેહાથે પણ પયરો.
 બધા બસ એમ જ પૂછે કે કેટલું ભણેલા છે ને
 આગલા કામનો અનુભવ કેટલો છે. એ લોકો
 જેવારે મારો અભીયાસ ને અનુભવ હમજે તેવારે
 ખરખર હસે ને મને બાર મૂકી આવવાને
 સિવાઈને હુકમ કરે. માયજી, ગામમાં ગરીબરા તોયે
 આપરે કેવા સુખી ! અહીં તો ડગલે ને પગસે
 અપમાન થાય. પણ કેવા કોણને જઈએ ? હીખયા-
 ભાણીઆ તીંહ તે પછી અપમાન ખમવાજ પરેની.
 માયજી, રૂપાંબેન, તમે આ બધું વાંચીને દુઃખી
 રખે થતાં. એ દિવસો પણ વહી જવાના. ખુદાયજીને
 જેટલી કસોટી આખરી કરવી હોશે તેટલી કરહે ને
 જીવારે મને ઠેકાને પારહે તીવારે હું તમોને બોલાવા
 દોરતો કે આવી ઝિભો રેવા. માયજી, તમે રરતાં-
 કકરતાં ના, પણ બોદા પાસે દુઆ માંગજો કે તે
 આપુને મદદ કરે ને મુહીખતોમાંથી જલદી આપરો
 છૂટકારો કરે.

“જગીરદારવાલાંઓ મને તીવારે તેમને સધળાંને

દરેકે દરેકને મારી ઘણી ઘણી સલામ કેળે ને કેળે
કે બહાદુર તમને બૂલી નથી ગીયો."

આ કાગળ બ્યારે વંચાતો હતો ત્યારે
ઓરડામાં અજબ વાતાવરણ જન્મ્યું હતું. સુનામા-
યની આંખોમાંથી આંસુ વહ્યે જતાં હતાં. તે લૂછવાને
તેઓએ તેમનો તપકીરથી ખરડાયેલો રમાલ મોંએ
દાખ્યો હતો. રૂપાની આંખોમાંથી પણ અશ્રુધારા
વહેતી હતી અને કાગળ પકડેલો હાથ પણ ધ્રુજતો
હતો. અને મહેરાં ? એની હંમેશની માયામમતા-
ભરી આંખમાં ઝળઝળિયાં આવ્યાં. એનું કાગળ
જીગર ચુંથાઈ ગયું. આંસુઓ છૂપાવવા એણે મોં
ફેરવી નાંખ્યું અને બારી નજદીક જઈ ગિર્ભી-ગળિ
બહાર ન જોતી હોય, તેમ.

"ગરીબ બિચારો બહાદુર. એ હવે કેકાણે
પયરો ને દારા પાયકા." મઘનિષેધ-જેને કાળે
મહોબતનિષેધ ઠર્યો હતો, તે મહેરાં મનમાં એટ-
લુંજ બોલી શકી.

"આ.....હ," જીગર ચીરી નાંખે એવો
નિસાસો સુનામાયે ફરી મૂક્યો, ને રૂપા ને મહેરાં
એમની નજદીક દોડી ગયાં.

કથાકલગી

જયા

બાળકૃષ્ણ સુ. જોશી

કથાકલ્પ

ગાડી ઉપડવાનો ઘંટ વાગ્યો. હું ગુપચુપ
 ખારીની ધારે બેસી સ્ટેશન પરની લીલા
 બેઠો રહ્યો હતો. લોકોની જખરદસ્ત ભીડ
 અને કાલાહલ મચી રહ્યાં હતાં. એ લોકોને વખતસર
 આવવું નહિ, ને સગવડ સોજેસોજ આના
 બેઠાએ !— ઇત્યાદિ વિચારમાં હું હતો, એવામાં
 દસેક મારવાડી સ્ત્રીઓનો સંઘ મોટાં મોટાં ગાંસડા
 પોટલાં ઉપાડી આવી પહોંચ્યો. બે ચાર ડગળામાં
 તપાસ કરી જાણ્યું કે સરસામાન મૂકવાની પણ
 જગ્યા નહિ મળે, તો બેસવાની વાત જ ક્યાં રહી ?
 —ત્યારે હુહુહુ કરતાં સૌ મારા ડગળા આગળ
 દોડી આવ્યાં. બધાં એક પછી એક અંદર ભરાયાં !
 માલસામાનના ગાંસડા અને ડઝન જેટલાં નવાં
 માણસ એક જ ડગળામાં પેડેલાં બેઠા હું અકળાયો

ને બહાર ડોકિયું કર્યું તો એક વૃદ્ધ ગૃહસ્થ એક પંદરેક વરસની છોકરીનો હાથ ઝાલી મારા ડબ્બા આગળ આવતો જણાયો; અને ડબ્બાની અંદર ઉંચી આંખો કરી નજર કરતાં અંદરનાં માણસોની દુર્દશા જોઈ ગભરાયો; પણ ઇચ્છનમાંથી ધૂમાડા નીકળવા શરૂ થઈ ગયા હતા અને ગાર્ડ હાથમાંનો લીલો વાવટો હલાવવાની તૈયારીમાં હતો. આથી બાળુનો ડબ્બો બતાવી તેણે છોકરીને કહ્યું: “બેન, તું સ્ત્રીઓના ડબ્બામાં બેસ. હું અહીં બેસી જઈ છું.”

તેને એકલી જુદે ટેકાણે બેસાડવાનું વૃદ્ધને જરાયે દિલ ન હતું એમ તેના મોં પરથી સ્પષ્ટ લાગતું હતું; પણ બીજો ઉપાય ન હતો.

સૌ અંદર બેસી જતાં કારમી સીસોટી વાગી અને ગાડી ડિપડી.

જેમ તેમ મારી નજીકમાં જ જગ્યા કરી વૃદ્ધે આસન લીધું. પછી ખીસામાંથી પાકીટ બહાર કાઢી બે ટિકીટ તપાસી જોઈ, ને પૈસાટકા પણ અડદા-જથી તપાસી લીધા. એટલામાં કોઈક વસ્તુ અચાનક યાદ આવી. એટલે ગભરાતાં ગભરાતાં કોટ, જાકીટ, બંડી એમ બધાંય કપડાંનાં ખીસાં વારંવાર તપાસવા માંડ્યાં. પણ કોઈ પત્તો ન લાગ્યો. આખરે મહામહેનતે કપડાં ઉંચાનીચાં થતાં એક ગુપ્ત

ખીસામાંથી ધારેલી વસ્તુ નીચે નીકળી પડી તે તેણે અન્નયખીથી ઉપાડી લીધી ! “ આહ ! જડયાં ખરાં ! ” એમ ગણગણતાં ખોખું ખોલી ઘણા પ્રેમથી તેણે તે ચશ્મા લૂછી નાકે ચડાવ્યાં અને આમતેમ જરા જોષ લઈ પાછાં જેમનાં તેમ દેકાણાગંધ મૂકી હાથ સ્વસ્થ થઈને બેઠો.

વૃદ્ધનું શરીર જરા સ્થૂળ હતું એટલે મારે મારી જગ્યાએથી ખસતા ખસતા બહુ થોડી જગ્યામાં સમાવેશ કરવો પડ્યો, પણ તેની કંઈ મને ઝાઝી અગવડ ન લાગી. મનની એવી વૃત્તિજ નહિ ! અને એવા માણસને જરા વધારે જગ્યા જોઈએ એ સ્વાભાવિક હતું !

આમ, સંપૂર્ણ સુખસગવડથી બેઠા પછી, મારવાડીઓનો સરસામાન અને કદાચ તેમની ભાપામાં ચાલતો વાર્તાલાપ કંઈક કંઈક સમજવાનો તે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તે પછી કેટલીક વારે મારા પર નજર પડી એટલે મને કહ્યું : “ મિસ્ટર, ક્યાં સુધી ? ”

“ માઉન્ટ આયુરોડ— ”

“ આં હાં, ત્યાં જ કે ? ”

મેં કહ્યું : “ રજા પડી છે એટલે જરા હવાફેર માટે ! સાંભળવા મુજબ ત્યાંના પહાડોનું દૃશ્ય

કથાકલગી

બહુ રમણીય છે અને ઝરણાંનું કુદરતી સૌન્દર્ય,
દેવવાડાનાં મંદિરો, અચળગઢ.....”

વૃદ્ધ ગૃહસ્થે મારા તરફ ઝૂકી પડી કંઈક
હસતાં હસતાં કહ્યું: “સાંભળવા મુજબ શું? મેં
મારી નજરે જોયું છે. Superb, Superb,
બહુજ સરસ. હું પણ, અત્યારે ત્યાંજ.....
જનકે હું. લગભગ દર સાલ એક
વાર ત્યાં જઈ આવું આવું છું. બહુજ અદ્ભુત
સ્થાન! ત્યાં ક્યાં ઉતરશો?”

“રઘુનાથજીની ધર્મશાળામાં.....”

“ઓલ રાઇટ!” વૃદ્ધે ઉદ્ધાસમાં આવી જઈ
કહ્યું: “સામે જ નખી તલાવ છે. અગાઉથી બંદો-
બસ્ત કર્યો છે ને? અમે પણ ત્યાંજ રહેવાનાં
છીએ. સ્થળ બહુ સરસ છે. ત્યાંના વ્યવસ્થાપક
સાધુ મહારાજ પણ કોઈ ગુલાબી આદમી છે.
આપણા જેવાની સગવડ બહુ ચીવટથી જળવે છે.
“જયુ! જયુ!” ને પછી હસી પડતાં તેણે કહ્યું: “જોયું,
હું કેવો ભૂલકણો છું? જયુને સાથેના ડબ્બામાં
એસાડી છે તે વાત જ હું ભૂલી ગયો. એ મારી દીકરી
છે. અહીં વધારે ભીડ હતી એટલે બાળુના કંપાર્ટ-
મેન્ટમાં એસાડી દીધી, સમજ્યા ને? કાંઈ વાંધો તો
નહિ આવે ને?”

મેં કહ્યું: “આ લોકો જાણ્યામાં બેચાર સ્ટેશન પછી ઝતરી જશે, એટલે તેમને અહીં લાવી બેસાડજો. રાતની વખતે ડાખ્યામાં એકલાં બેસાડવાં એ ઠીક નહિ! જગ્યા નહિ હશે તો હું બીજા ડાખ્યામાં જઈશ.”

વૃધ્ધે ડોકું ધૂણાવ્યું: “ના, ના, એ શું બોલ્યા? તમે તો અહીંજ બેસી રહેજો. મારે પણ એટલી કંપની છે ને! તમે તો ભાઈભાંડું સમાન છો.” કહેતાં કંઈક હસીને તેણે પૂછ્યું: “શું ધંધો કરો છો?”

“પ્રેફેસર છું.”

“વાહ, વાહ! ક્યાં, ગવર્નમેન્ટ કોલેજમાં?”

“જી હા.”

આનંદમૂલક ડોકું ધૂણાવી વૃધ્ધે કહ્યું: “તમારો પરિચય થવાથી બહુ આનંદ થયે. ને વળી થોડા દહાડા આખામાં પણ એકીસાથે સહવાસનું જશે, એ કાંઈ એછા આનંદની વાત છે! આહ! Really Splendid! જોજો ને, ત્યાંથી પાછા ફરવાનું મન પણ નહિ થાય!” આમ કહેતાં આનંદમાં આવી જઈ તેમણે હળવેથી માથું ધુણાવવા માંડ્યું. પણ પાછું કંઈક યાદ આવતાં તેમણે પૂછ્યું: “આપનું નામ?”

“મારું નામ સુમન.”

“વાહ, વાહ, સુમનભાઈ! બહુ આનંદ થયો. મારું નામ ગુણવંતરાય !” હું મનમાં હત્યો.

(૨)

સાંજ પડી ગઈ હતી. અંધકારમાં ટ્રેન સુસ-
વાટા કરતી ચાલી જતી હતી. મારવાડીઓની કચ-
પચ બંધ પડી ગઈ હતી. આખો વખત વાતોનો
વિષય પણ ક્યાંથી કાઢે? વૃદ્ધ ગુણવંતરાયે પણ
ગળે ગરમ રૂગલ વીંટાળી આળુઆળુની બારીઓ
બંધ કરી ગાડીના હેલા સાથે ડોલતાં ડોલતાં
ઝોકાં મારવા માંડ્યાં હતાં. હું ચુપચાપ બેઠો બેઠો
મારા વર્તમાનજીવનનો વિચાર કરી રહ્યો હતો.
સુખ કે આનંદની તે વાત નથી, છતાં ભૂલાતી નથી.
જ્યા નામની જે કન્યા સાથે મારો વિવાહ થયો
હતો તેને હું જોડલા જીગરથી ચહાતો હતો તેટ-
લી જ તે મને પણ ચહાતી હતી. તેના હાથના લખેલા
કેટલાક પત્રો આજે પણ મારી પાસે મોજૂદ છે.
એક દિવસ હું નિશ્ચિંતાઈથી મારા સુખની ભાવિ
કલ્પનાના તરંગોમાં મારા લગ્નના શુભ મુહૂર્તની
રાહ જોઈ રહ્યો હતો, ત્યાં જ્યાનાં લગ્ન બીજા કોઈની
સાથે કર્યાના સમાચારસૂચક, સવારની ટપાલમાં
આવેલી કુંકુમપત્રિકા મારા હાથમાં આવીને પડી !

કાણુ જાણે આ ગોટાળો કાણે કરી નાખ્યો હશે ?
પણ જરૂર એમાં જયા પણ જવાબદાર તો ખરી જ ;
કદાચ તેને પણ જીવનમાં આને માટે પશ્ચાતાપ
કરવો પડશે ? પણ તેણે શા માટે આ દુઃખ પસંદ
કરી લીધું ?—મને શા માટે દુઃખી કર્યો ? એ
કાંઈક કાણુ ઉઠેલી શકે ? શું તે સમાજનાં
બંધનોની સામે કમર કરી બોલી ન શકી ? એ
સીતમગર સમાજ ! તાં કૂર શાસન મને મંજૂર
નથી. હું મારા હૃદયના અવાજને જ માન
આપીશ ! સમાજના લોખંડી ચક્ર વચ્ચે આ બે
નિર્દોષ પ્રેમપંખીડાં પીસાઈ ગયાં તેના સામે કાંઈ
અપીલજ ન ચાલે ? કે પછી કાણુ જાણે જયાનો
પ્રેમ જ પોકળ હશે ! તેના પત્રો કૃત્રિમ હશે !—સાચા
જીગરના નહિ હોય !—એ આઘાત સહન કરવા
જેટલું હું અત્યારે પણ માંડે મન દૃઢ કરી શકતો
નથી. તેથી મારા દરરોજના કાર્યથી વચમાં વચમાં
આવી રીતે ચળવિચળ થતાં મનને આરામ આપવા
મથું છું ! જે છોકરીએ તેના પ્રેમમાં મારા મનને
તરબોળ કરી દીધું હતું તે જ આમ દગો કરી
મને ત્યજી ગઈ !

અને એટલા જ કારણથી આજે આ જયાને રોશ-
નના પ્લેટફોર્મ પર જોઈ મારા મનમાં કાંઈ જ પ્રસ-

નતા કે આશ્ચર્યની ભાવના ઉદભવી નહિ. તેણે
આખું શરીર ગરમ કપડાંથી ઢાંકી દીધું હતું
તો પણ તેનું સુંદર મુખ અને આછા અન્નંકા-
રાથી સુશોભિત બે કમળદંડ જેવા હાથ જ
જેનારને મુગ્ધ કરી નાંખવાને બસ હતા ! છતાં
મને તો એમ જ થયું કે એ હાથે મારા જેવા
કેટલાય અભાગી જીવોના મુખનાં ગગનચુમિત
સુવર્ણમંદિરોના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા હશે ! તેને
જોઈ મને આનંદ ન જ થયો. કેવળ ભય જ ઉપજ્યો !

થોડા વખત પછી એક નાના સ્ટેશને ગાડી
થોભી. બેચાર મુસાફરો ત્રીચે ઊતર્યા ને બેચાર
ચડ્યા. એટલામાં પાસેના ડબ્બામાંથી કોઈ સ્ત્રીનો
અવાજ સાંભળ્યો. વૃદ્ધને ઢંઢોળતાં મેં કહ્યુંઃ
“ આપની દીકરીનો અવાજ તો ન હોય ? ”

ઓવરકોટ પહેરી દીકરીક કથતાં અમે બંને
ત્રીચે ઊતરી પડ્યા. જ્યાંના ડબ્બા આગળ જતાં મારી
અખયખીનો પાર ન રહ્યો. માણસોની ભીડ કાંઈક
ઓછી થઈ હતી, અને સામે વાંદરા જેવો એક
એંગ્રો-ઇન્ડિયન અધિભેલાનાવસ્થામાં પડ્યો
હતો. તેના મોંમાંથી દારૂની ગંધ નીકળતી હતી. અને
નાક તથા મોંમાંથી લોહીની ધારાઓ વહેતી હતી.

જ્યા શુદ્ધ અંગ્રેજીમાં ગાડને પોતાની હકીકત

કહેતી હતી: “ગાડી અટકતાં જ આ હરામખોર
ડબ્બામાં ચડ્યો. તેને મેં ઊતરી જવા કહ્યું. તે નર-
પશુએ તે ન સાંભળતાં મને હંસન કરવાની તૈયારી
કરવા માંડી; અને તેના જ પરિણામે મારા હાથે
તેના નાકમાં સખત મુકદ્દા વાગતાં તે આ દશામાં
પડ્યો છે.”

હકીકત સાંભળી ગાર્ડે તે બદમાશને, ગાડીથી
કદાચ વધારે સુરક્ષિત સ્થળે પહોંચાડવા માટે, પગની
એક સખત લાત મારતાં કહ્યું: “Rightly served.
મેડમ, પણ તમારે આ ડબ્બામાં એકલાં બેસવું
જોઈતું ન હતું. ટ્રાઈ મરદનો સંગાથ નથી ?”

વૃદ્ધને જોતાં જયા તેને વળગી પડી બોલી:
“બાપા.” તેના તરફ જોઈ ગાર્ડે કહ્યું: “ચાચા,
એમને આપની સાથેના ડબ્બામાં લઈ જઈ બેસાડો.
આજકાલ રાતના વખતે સ્ત્રી માણસે એકલાં મુસાફરી
કરવી સલામત નથી.” કહી તેણે જયા સામે જોઈ
માથાની ટોપી હલાવતાં ‘ગૂડ નાઇટ’ કરી અને
છેલ્લન તરફ લીધું ફાનસ હલાવતાં હલાવતાં ધીમે
ધીમે તે ચાલતો થયો !

ખરેખર ! જયાની અપૂર્વ હિમ્મત અને સ્ત્રી-
શક્તિથી ગાર્ડ મુગ્ધ જ બની ગયો હતો. એ જોઈ
હું પણ, દ્રોણ જાણે કેમ, અજબ ઉલ્લાસમાં

આવી ગયો !

મારા ડબ્બામાં પાછા ફરતાં મેં જ્યાં માટે જ્યાં મોકળી કરી આપી. તેનું શારીરિક સૌન્દર્ય મનમોહક હતું પરંતુ તેની શક્તિ આગળ એ સૌન્દર્યનો કાંઈજ હિસાબ ન હતો ! આર્યબાળા કેવળ સંસારસુખનાં સ્વપ્ને સેવવામાં જ રોકાયેલી રહેતી નથી, પણ નરપિશાચ્યોને પણ સમય આવ્યે રણચંડીની માફક યોગ્ય નસિયત આપવામાં પાછી પાની કરતી નથી, એ સૂત્રનો મને આજે સાક્ષાત્કાર થયો ! માડું દુઃખી હૃદય પણ, પુષ્પના જેવી ક્રોમળ હોય છતાં વખત આવે ત્યારે વજ્ર કરતાં પણ કઠોર બની શકે એવી જ ક્રોધક આર્યમણીનાં દર્શન કરવા તલસી રહું હતું ! અને આ યુવતીમાં તે સ્વરૂપ જોઈ હું ખરેખર આનંદસાગરમાં હીનોળાવા લાગ્યો !

(૩)

આમુરોડ સ્ટેશને ઊતરતાં માઉન્ટ આયુ પર ચઢવા માટે મોટરબસ તૈયાર હતી. અમે ત્રણે અંદર ગોઠવાઈ ગયાં. નિયત સ્થળે પહોંચતાં દસેક વાગી ગયા. ગુણવંતરાયની નજીકમાં જ મને પણ ઓરડી મળી હતી. તેમાં મેં મારો સામાન, પુસ્તકો વગેરે ગોઠવી દીધાં અને નોકર

પાણી લઈ આવતાં મેં સ્ટવ સળગાવી ફૂકર ચડાવ્યો; પછી સામેના તળાવમાં નહાવા જવાનું વિચાર કરતો હતો ત્યાં કાંઈક ખીજ જ વિચારે હું ચડી ગયો. અહા ! કેટલું રમણીય સ્થળ ! અહીં ન મળે કોણેજનાં દેદખાનાં સમાન ખીચો-ખીચ કલાસો, કે ન મળે વિદ્યાર્થીઓની કચપચ-કે સ્ટેમ્પીંગ ! કેટલું સ્વતંત્ર વિશુદ્ધ વાતાવરણ ! આમ વિચારના ઝોતે હું જૂલતો હતો એવામાં વૃદ્ધ ગુણુવંતરાયે આવી કહ્યું : “સુમનભાઈ, આ શી ધમાલ માંડી છે ? તમારો સ્ટવ તો બહુ ઘોંઘાટીઓ ! ને આ વળી ફૂકર શો ચડાવ્યો છે ? ને શું છે આ બધું ?”

મેં કહ્યું : “ભાત ઓર્યો છે, ને શાક ઉપર મૂક્યું છે. પછી પૂરી બનાવી લેવાશે.”

વૃદ્ધને હસવું આવ્યું : “જબરા લાગો છો, તમે પણ ! અમારી સાથે અસહકાર કરો છો કે શું ? મેં પહેલેથી જ કહ્યું હતું ને કે આવીતેવી કાંઈ ખટપટ ન કરશો. અમારા ભેગી તમારી જમવાની વ્યવસ્થા પણ થશે. અમે યે બ્રાહ્મણ છીએ ! મારી જયા રસોઈ બનાવશે. પછી શી હરકત છે ?”

ચુપ બેસી રહેતાં હું વિચાર કરવા લાગ્યો કે, વાહ, જે હાથના અપૂર્વ પરાક્રમનો પરિચય કાલે

જેવા મળ્યો હતો તેજ હાથ રસોઈ કરતાં જેવાની કૃત્રી ગમ્મત પડશે ?

ગુણવંતરાયે કહ્યું : “કૃમ જોલતા નથી ? કાંઈ વાંધો છે ?

“ના. હ, ના ! કશોય વાંધો નથી.”

તત્કાળ વૃદ્ધે હાક મારી : “જયા, જયા !” મારી સામે જ એમણે પણ એ ઝોરડીઓ રાખી હતી. ત્યાંથી એક ટ્રેમાં એ પ્યાલા ચહા લઈ જયા મારી ખોલીમાં આવી. હાથુ વાર કાઢકી વીજળીના જેવો ચમકાર થયો. તેનું સૌન્દર્ય અનુપમ હતું. લાંબા કાળા વાળની લટો મોંની આજુબાજુ આમ તેમ વિખરાઈને ઉડતી હતી. તેના પર બારીક આછા ગુલાબી રંગની સાડી શોભી રહી હતી. એ દશ્યનાં દર્શન કરવામાં રત થયેલી મુગ્ધ દષ્ટિને પાંચી ફેરવી લેવી એ સાધારણ વાત ન હતી ! જયા આવતાં ગુણવંતરાયે ઉદ્ગ્રાસથી કહ્યું : “સુમનભાઈને સમજાવી દીધા, હોં જયા ! આપણા ભેગું જ એમનું પણ જમવાનું થશે.”

જયાએ મોં મલકાવતાં કહ્યું : “મેં દાળ ઝોરી દીધી છે ને એમનો સ્ટવ હોલવી નાંખું છું. પંચી એમના ચોખા ને શાકનો ઉપયોગ આજનો દિવસ કરી લઈશું.”

આ સાંભળી ગુણવંતરાયે ખડખડાટ હસી પડતાં કહ્યું: “તારી ગોઠવણુ તો ખિલકુલ સરસ છે. હવે તમારી કાંઈ દલીલ નહિ ચાલે, સુમનભાઈ !” અને પછી તેમણે પોતે ચહાનો એક પ્યાલો લઈ ખીંતે મારા તરફ ધરતાં કહ્યું: “ચાલો, આ ચહા લઈ લો.”

મેં કહ્યું: “ચહા તો સ્ટેશને પીધી હતી !”

“પણ પછી જમની મુસાફરી થઈ ને ? અને શાસ્ત્રમાં એવું કાંઈ થોડું લખ્યું છે કે સ્ટેશને ચહા પીધી હોય એટલે ઘર આગળ એકાદ પ્યાલો પણ ચહા ન પીવાય ?

જયા હસી: “સુમનભાઈ અહુ શરમાળ છે, બાપા ! સાધારણ નિયમ તો એવો કે ચહાના ગરાડી હોય તે એકાદ પ્યાલો તો પાછો ન જ દેલે ! પણ શરમના માર્યા એ આમ કરે છે !”

પ્રથમ પરિચયના વાર્તાલાપમાં લેવાતી આટલી ખંતી છૂટ મને કાંઈક અસહ્ય લાગી, છતાં હું તેના રૂપગુણથી મુગ્ધ બની ગયો હતો, એટલે કૃત્રિમ હસીને મેં જણાવ્યું: “તે હું કાંઈ ચહાનો ગરાડી નથી.”

જયા પાછી હસી: “તોયે દસ વાગ્યા સુધીમાં એચાર વાર તો ચહા થઈજ જતી હશે !”

ગુણવંતરાયે પાછું અટકાવ્યું કહ્યું: “જયા, તું

તો જખરી વાતોડીઅણુ ! પણ હમણું કરવાનું તો કર.
જવ બા ! ખાધાપીધા પછી બધો વાર્તાવિનોદ—”

જયાનું મોં લાલ લાલ થઈ ગયું. તે ધીમેથી
બોલી: “અરે હમણું, ઝપાટામાં બનાવી દઉં છું.”

(૪)

એક દિવસે સવારના ફરી આવી પાછા ફરતાં મેં
જોયું તો જયા મારી ઓરડીમાં ટેબલને ઝાપટઝુપટ
કરતી હતી. મને જોતાં તે જરા ખસી અને
આછું હસી !

મારી ઓરડીમાં બારીબારણાં, બીજાનું, ખુરસી,
ટેબલ બધું એ કેટલા દિવસથી સાફસુદ્ધ કરતી
હશે તે કાંઈ મારા ખ્યાલમાં ન આવ્યું. પરંતુ
કદાચ જયા એ બધું ગુપ્ત જ રાખવા માંગતી
હશે ને હું તે જોઈ ગયો તે એને પસંદ ન
પડ્યું હોય એમ લાગ્યું. તે સહેજ હસીને બોલી:
“કામ ગૃહલક્ષ્મીનો હાથ કદિ આ સામાન પર
ફર્યો હતો ? વાર, પણ સુમનભાઈ, આટલા થોડા
હડાડા અહીં રહેવાનું, તેમાં આટલી બધી
ચોપડીઓ શું કરવા જોઈએ ?”

હું કાંઈક ગંભીર થઈ બોલ્યો: “જયા,
પુસ્તકો જ મારું સર્વસ્વ છે.”

જયા ફિકકું હસી ઓરડીમાં કચરો કાઢવા

માંડતાં બોલી: “પણ તેના પ્રત્યે તમારો અનાદર પણ કાંઈ ઓછો નથી દેખાતો ? જુઓને, ટેબલની ઉપર ને વળી નીચે પણ ધૂળના થોક દેખાય છે !”

હું વાત ફેરવવાનો યત્ન કરતાં બોલ્યો: “જયા, તને અંગ્રેજી તો સરસ આવડે છે ! એટલું બધું કેમ કરતાં શીખી ?”

“કેમ વળી ?” જયા સ્વાભાવિક સ્વરે બોલી: “અમારાં પ્રિન્સિપાલસાહેબ મિસ ગ્રિયરીંગ હતાં ને તે પહેલાં ઘોરણથી અમને અંગ્રેજી શીખવવા આવતાં ! તે બધી વાતચીત અંગ્રેજીમાં જ કરે. ને શું સરસ એમનો સ્વભાવ ! જાણે સગી માના કરતાં પણ વધારે મમતા બતાવે.”

મને તેની હૃદયની લાગણીઓમાં કરુણા જણાઈ. ને પાછા વાત બદલવાના હેતુથી મેં કહ્યું: “ડીક. પણ જયા, તારો તો બધો વખત સવારના રાંધવાસીંધવામાં જ ગય છે ! કદિ ફરવાબરવા જવાનું નહિ ?”

જયા હસી: “આપાને એકલા મૂકીને જવાનું નથી. ને તેમની સાથે ફરવા જવાનું ફાવે નહિ. બાકી એ તો રોજ કહે છે ! પણ એક દિવસ એમનું મન રાખવા મારે જવું પડશે. તમે તો રોજ ફર ફર

કરો છો, તે શું શું જોઈ આવ્યા, સુમનભાઈ ?”

હું ગુંચવણમાં પડી ગયો. જે જોયું હતું તેનું વર્ણન કરવાની મારામાં શક્તિ ન હતી. એટલે મેં કહ્યું: “જયા, નજરે જોયા વિના, ખાલી સાંભળવાથી કશો ય ખ્યાલ ન આવે !”

“વાર, ત્યારે તો બાપાને સાથે લઈ કાલેજ તમારી સાથે ફરવા નીકળીએ. પણ એમનાથી બહુ દૂર સુધી તો નહિ ચલાય.”

બીજે દિવસે સવારમાં ચઢા પીને ફરવા નીકળતાં ગુણવંતરાયે વધારે દૂર જવાનું હતું એમ ધારી એક મોટી લાડી લઈ લીધી. ને પછી કહ્યું: “ચાલો, સુમનભાઈ. હવે તમારાથી ચલાય તેટલે સુધી આપણે આવવા તૈયાર છીએ.”

એક તરફ ભૂરા ભૂરા પહાડ, સુંદર વૃક્ષરાજ, અને એમેર રંગમેરંગી જંગલી પુષ્પોથી લતાઓ ખીલી ઊઠી હતી. જયા નિર્ભયતાથી ઉત્સાહભરે સૌર્યા આગળ ચાલતી હતી, છતાં પાછળ ધીમે ધીમે ચાલ્યા આવતા ગુણવંતરાયની ચિંતાથી વખતોવખત પાછું ભાળી નજર નાખતી હતી ! એચારેક માઇલ ચાલતાં જ એક મનોરમ પહાડ આવ્યો; તેની તળેટીમાં આગુઆગુ અપૂર્વ સૃષ્ટિ-સૌન્દર્ય જણાતું હતું. એક શિલા પર ગુણવંતરાયે

આસન જમાવ્યું, અને હું ને જ્યા એટલામાં જ ફૂલઝાડ જેતાં જેતાં ફરવા લાગ્યાં; ધીમે ધીમે જ્યા સુંદર પુષ્પો જેમને લલચાયા. તેણે ઝાડની ડાળીઓ એક હાથે પકડી બીજા હાથે ભારે ઉત્સાહથી પુષ્પો વીણવા માંડ્યાં. આ શારીરિક મહેનતના કાર્યથી તેની સુંદર દેહલતા ઓર દીપી ઊઠતી હતી. તે એ કાર્યમાં એટલી બધી લીન બની ગઈ હતી કે હું સામે હતો તે પણ કદાચ એ ભૂલી ગઈ હશે! ફૂલ વીણતાં વીણતાં તેના મોંમાંથી ગણગણાટ સંભળાયો:-

“ધીર સમીરે યમુના તીરે

વસતિ વને વનમાળી....”

અહા! તે ગીતગોવિંદની અમર પંક્તિ સુમધુર કંઠે ગવાતી સાંભળી હું મનોમુગ્ધ બની ગયો. તે મારા મોંમાંથી અણચિંતવ્યા ઉદ્ગાર નીકળ્યા: “કેટલું સરસ?”

જ્યા ચમકી. વૃક્ષની ડાળી હાથમાં તેની જ સ્થિર રહી ગઈ; ક્ષણ વાર પછી તે છોડી દઈ મારી પાસે આવીને બોલી: “સુમનભાઈ!” અને તત્કાળ કોઈ ભયભીત હરણી તેના શિકારી સામે જુએ, તેમ તે મારા સામું ટગર ટગર જેમ રહી.

હું પણ ખિસીઆણો પડી ગયો. થોડી વારે તે

સ્વસ્થ થઈ બોલી: “મુમનભાઈ, ચાલો, બાપા પાસે જઈએ.”

અમે ગુણવંતરાય પાસે પહોંચી ગયાં. તેમણે એક પાન જમાવી પેટી બંધ કરી હતી. જ્યાંએ લાડથી કહ્યું: “બાપા, ચાલો, હવે જવું જોઈએ. તમને જમવાનું મોડું થઈ જશે ને ?”

ગુણવંતરાય હસ્યો: “તે મોડું કાંઈ મેં ક્યું છે ?” સૌએ પ્રયાણ શરૂ કર્યું. પરંતુ આવતી વખતના જેટલો આ વખતે કામનામાં ઉત્સાહ જણાતો ન હતો. નિર્ભય રીતે પ્રકુલ્લિત હૃદયે આવેલી જ્યા અત્યારે ગંભીરતાથી પગલાં માંડતી હતી. તેની આ પરિસ્થિતિનું કંઈક અંશે હું કારણ બન્યો હોઈશિ તે—એવી શંકાથી મારા મનમાં પણ ઉદ્વેગ થયો !

(૫)

જમતી વખતે જ્યા મને આગ્રહપૂર્વક પીરસતી હતી; તે વખતની તેની હીલચાલ અને મુખ પરના ભાવ જોતાં તેના હૃદયમાં કાંઈ પણ રાગદ્વેષને સ્થાનજ ન હતું એમ જોનારને લાગ્યા વિના ન રહે ! અદા ! કેટલી સહૃદયતા ! પણ આ જ્યાને હું હજી સંપૂર્ણ રીતે સમજી શક્યો નથી તેની મને

ખખર હતી. છતાં આજે તો એમજ થયું કે હું તેને બિલકુલ સમજી નથી શક્યો ! એ રહસ્ય હજી સલામત જ રહી ગયું !

રજા પૂરી થતાં મારે જવાનું હતું. ગુણ-વંતરાય તો હજી થોડા દિવસ રહેવાના હતા, કેમકે એમના મુનીમનો પત્ર આવ્યો હતો કે આડેક દિવસ બાદ પોતે આવી તેમને તેડી જશે.

સાંજના, નમતા પહોરે, સનસેટ પોઇન્ટ તરફ ફરી આવી હું ગુપચૂપ બારણું આગળ ખુરસી નાખી મારા ગત જીવનનો તેમ જ અહીં ગાળેલા કેટલાક સુખી દિવસોનો વિચાર કરતો બેઠો હતો: “અહા ! અગા-ઉની કાંઈ ઓળખાણ નહિ, પિછાન નહિ, છતાં આ જ્યાંએ મારા હૃદયરાજ્ય પર જે અધિકાર જેમાવ્યો છે તેનો ઇન્કાર શી રીતે થઈ શકે ? જે જવાનું હતું તે તો ગયું જ—પણ તેથી કાંઈ જીવનનો બધો હિસાબકિતાબ ઉકલી ગયો કહેવાય ? જે મેળવવાને યોગ્ય છે તેની અવગણના કરવા જેટલી મારામાં શક્તિ નથી !—તો એક વાર ભાગ્યની પરીક્ષા કરી જેવામાં શું જાય છે ? પણ હવે આજની રાત જેટલો જ સમય ને ? સવારમાં તો જવું છે !—”

એટલામાં જ્યાં આવીને મારી સામેની એક ઓ-ટલી પર બેઠી અને પૂછ્યું: “સુમનભાઈ, શો વિચાર

કરો છો ?”

મેં કહ્યું: “કાલે સવારે મારે જવાનું તેનો સ્તો.”

જયા કહણુ સ્વરે બોલી: “વધુ એકદ બે દિવસ પણ નહિ રહેવાય ?”

“ના, પરમ દિવસે કાલેજ ખુલે છે, એટલે કાલે જવું જ જોઈએ.”

જયા કહણુ વાર ચૂપ રહી, ઉદાસ થઈ, ચામેર જોવા લાગી. પૂર્ણિમા હોવાથી બહાર ચંદ્ર પૂર બગરમાં ખીલી નીકળ્યો હતો. તેનાં તેજસ્વી કિરણો જયાના નિર્મળ વદન પર પડતાં હતાં. એ અદ્ભુત સૌંદર્ય જોતાં મારું હૃદય પણ વિવિધ રંગોથી રંગાઈ ગયું. મેં કહ્યું: “જયા, મારે એક વાત કહેવી છે.”

જયા ત્રાસભરી નજરે મારા સામું જોઈ રહી ! અહા ! જે ત્રાસભરી નજરે આજે સવારમાં ફરવા ગયેલા તે વખતના બનાવ પ્રસંગે તેણે જોયું હતું તે જ એ નજર ! સંક્રાન્તિ, ઉદ્રેગ, ભય અને ત્રાસ જ એ નજરમાં તરવરી રહ્યાં જણાતાં હતાં ! પરંતુ કહણુ વારમાં જ તેણે પોતાના મનને સ્વસ્થ કરી દીધું અને અસલની વિશુદ્ધ ગંભીર નજરે જોતાં સ્વાભાવિક સ્વરે કહ્યું: “કહો ને !”

મેં આખી દુનીઆનું સર્વ મનોબળ અને હિમ્મત લાવી કહ્યું: “જયા, હું તને ચાહું છું!”

જયા પથરની પ્રતિમાની માફક વણી વાર સ્તબ્ધ થઈ બેસી રહી. પછી મારી સામું ટગર ટગર બેતાં તેણે કહ્યું: “સુમનભાઈ, હું વિધવા છું.”

એટલું કહી તેણે પોતાની ચોળીમાં છૂપાવી રાખેલું પતિની મૂર્તિ જડેલું એક લોકીટ બહાર કાઢ્યું અને તેને વારંવાર મસ્તકે ને આંખે લગાડ્યું. તે વખતે તેની મુખમુદ્રા અને આંખો અતિશય ક્રામળ અને પ્રેમાર્દ્ર બની ગયાં. તે બેતાં મને તો જાણે એમજ થયું કે તે એ પ્રિયતમ પતિનો સ્નેહસ્પર્શ પ્રત્યક્ષ અનુભવતી હતી !

પછી લોકીટ યોગ્ય સ્થાને પાછું મૂકી દમ બંને હાથ વડે આંખો ઢાંકી તે ધ્રુસ્કે ધ્રુસ્કે રડવા લાગી.

બસ ! અભાગી જયાનું કાંઈ પણ રહસ્ય મારાથી છાનું ન રહ્યું ! એનું તેજ બેઠું છું, એની સેવાવૃત્તિ બેઠું છું, એનાં સ્નેહમમતા બેઠું છું, રહસ્ય જાળવી રાખવાની એની શક્તિ બેઠું છું. છતાં એને હું પૂરેપૂરી નથીજ આજખી શક્યો ! કારણ કે એની આટલી નિષ્ઠા અને આટલો પ્રેમ જે અભેદ કવચની માફક ગુપ્ત રહીને

પણ સુખમાં ને દુઃખમાં, સંપત્તિમાં ને વિપત્તિમાં એને સુરક્ષિત રાખી રહ્યાં છે તે નિષ્ઠા, તે પ્રેમ મને ન સમજાયાં ! જ્યાના ગૌરવ આગળ હું પોતાને તરણાથી વધારે તુચ્છ લાગ્યો ! માફ જીવન મને હાસ્યજનક લાગ્યું ! સંસારનાં સર્વ આર્કષણ અને પ્રલોભનમાંથી પસાર થઈ આ બાળા જ્યાં તે અને તેના પતિ વિના બીજું કંઈ ન હોય, જ્યાં આ સાંસારિક વિધવા પોતાના એકનિષ્ઠ પ્રેમથી પોતાના પ્રિયતમને માટે પ્રેમભયું સુખાસન સજ્જવી શકે એવી ઉચ્ચ ક્રાંતિની દિવ્યભૂમિમાં વિચરી શકે છે એવી તે પ્રેમમયી દિવ્યમૂર્તિને મનમાં ને મનમાં જ મેં વારંવાર નમસ્કાર કર્યા. અને બોલ્યો : “જયા, મને ક્ષમા કર ! હું પામર છું. અપ્રુધ છું !—”

એવામાં ગુણવંતરાયે આવીને કહ્યું : “કેમ આમ ? સુમનભાઈ, તમારે કાલે તો જવાનું છે છે ? હજી બહેને તમને જમવાનું નથી પીરસ્યું ?”

જયા હસવા જોડું કરી બોલી : “બાપા, આજે સુમનભાઈને ઘેર જવાના આનંદમાં ભૂખ રહી જ નથી.”

તે “ખરેખર !” હું ગણગણ્યો : “મારી ભૂખ તૃપ્ત થઈ ગઈ !”

કથાકલગી

જૂઠાણું.

ભાનુપ્રસાદ વ્યાસ

ॐ श्रीगणेशाय नमः

અલરામ પાસે પોતાના દીકરાના લગ્ન પ્રસંગે જ્યારે મહેશ આકુલિની પાસેથી રૂપીઆ છંતાલીશ કરજે લીધા, તે વખતે તેને એક વાર પણ એવો વિચાર નહોતો આવ્યો કે એ નજીવી રકમ માટે તેનાં ઘરખાર લીલામ થઈ જશે. પરંતુ જ્યારે ત્રણ વર્ષ દરમિયાન વ્યાજનો એક પૈસો પણ તે ન ભરી શક્યો, ત્યારે મુદતખુદાર થવાની બીકે મહેશ આકુલિએ વ્યાજનો હિસાબ કરી એકસો એકવીસ રૂપીઆનો દાવો ડોકી દીધો અને ખર્ચ સાથે એકસો સાડીબત્રીશ રૂપીઆનું હુકમનામું મેળવી અલરામની સ્થાવરજંગમ બધી મિલકત જપ્તીમાં લીધી. મુદ્દલ રકમ લઈ માંડવાળ કરવા અલરામે કેટલીય આજીજી કરી, પણ આકુલિ મહાશયે જરાય મચક ન આપી. ઉપરથી કહ્યું:

“ધરડેધડપણુ અસત્યનો આશરો ન લેશો. તમે પોતે જ લખી આપ્યું છે કે ‘એક વરસમાં વ્યાજ સાથે અસલ રકમ ના ચૂકવી આપું તો વરસ આખરે વ્યાજ અસલ રકમ ભેગું ગણી લેવું. અને જ્યાં સુધી બધી રકમ ભરપાઈ ન કરી આપું ત્યાં સુધી એ રીતે રૂપીઆ પાછળ અડધો આનો વ્યાજ ગણાય.’ હવે તમે જ લખી આપેલી વાત તમે જ ઉલટાવો છો ? મહાભારતમાં કહ્યું છે કે આપું જગત સત્યને આધારે જ ટકવું છે.”

ભોળો બલરામ મહાભારતની વાત સાંભળી કશું બોલી શક્યો નહિ, તેમ સત્ય વિરુદ્ધ આજીજી પણ કરી શક્યો નહિ. ઉદાસ ચહેરે પાછો ફર્યો. પોતે સત્યની વિરુદ્ધ આચરણ કરવા ગયો હતો એમ સમજી તેને મનમાં કંઈક દુઃખ પણ થયું.

વૃદ્ધ થવા છતાં ય બલરામની ઉમ્મર કાંઈ એટલી બધી નહોતી થઈ, જેથી ધરબાર ઉપરથી તેનો મોઢ છૂટી જાય; પરંતુ ઉમ્મરને લીધે જે નહોતું થતું કે થયું તે સ્થિતિના ફેરફારે થયું. જે દિવસે એકનોએક યુવાન પુત્ર કેનારામ વૃદ્ધ પિતાનાં છાતીફાટ આકંઠને ન ગણકારતાં આ દુનિયા છોડી ચાલ્યો ગયો તે દિવસથી જ બલરામનો સંસારનો મોઢ એટલો બધો

શિથિલ થઈ ગયો હતો, કે કેનારામની ચિતા ખડકાતી હતી તે વખતે રૂપનારાયણના અગાધ જળમાં ફેદી પડવું કે કેમ એજ વિચાર તે એક ઝાડ નીચે સ્મ-શાનમાં બેઠો બેઠો કરતો હતો. પણ ઇચ્છા છતાંય તે તેમ કરી શક્યો નહિ. વિધવા પુત્રવધુ સુખ-દાને લીધે સંસારમાં રહેવાની તેને ફરજ પડી.

કેનારામની એક વર્ષની ઉંમરે બલરામ વિધુર થયો તે વખતે જ તેનાં સ્નેહીસંબંધીઓએ ફરીયાલગ્ન કરવા તેને ખૂબ સમજાવ્યો હતો. પણ એક વર્ષના બાળકના મુખ સામું જોઈ તેણે લગ્ન નજર્યું. એ માતૃવિહોળા એક વર્ષના બાળકને કેટલુંય દુઃખ વેડી એણે એકત્રીસ વર્ષનો કર્યો તે એક માત્ર બલરામ સિવાય બીજું કોણ જાણી શકે? છોકરો ઉમ્મર લાયક થતાં બલરામે તપાસ કરી સારી કન્યા પસંદ કરીને તેનું લગ્ન કર્યું. લગ્ન વખતે જરા ધામધૂમ પણ કરી, ગામેગામથી સગાં-વહાલાંને પણ તેડાવ્યાં. ગોરને રેશમી જોડ લૂગડાં આપ્યાં. આ બધું કરતાં ભેગી કરેલી પુંજી તો ખર્ચાઈ ગઈ, પણ તે ઉપરાંત મહેશ આકુલિની પાસેથી છંતાળીસ રૂપીઆ પણ તેને લેવા પડ્યા.

આ રૂપિયા લેતી વખત બલરામને જરાય શંકા નહોતી આવી કે આટલી નજીવી રકમ માટે મહેશ

આકુલિ ઢોલ વગાડીને ઘરખાર જપ્ત કરશે કે લીલામ કરાવશે. તે તો ધારતો હતો કે કેનારામની મહેનતથી ત્રણ વીંઘાં જમીનના પાકમાંથી એક જ વર્ષમાં વ્યાજ સાથે મૂળ રકમ ભરપાઈ કરી શકાશે.

પરંતુ તે વર્ષે ભાદરવાના પાછલા ભાગમાં રૂપનારાયણના પૂરમાં ફસલ તણાઈ ગઈ. છતાં બલરામ હિમ્મત ન હાર્યો. કેનારામને ફિકરમાં પડેલો જોઈ તેને આશ્વાસન આપતાં તેણે કહ્યું: “શી શીકર છે? બહુ તો એક વરસનું વધારે વ્યાજ આપવું પડશે.”

દીકરાની ચિંતા ઓછી કરવાના ઇરાદાથી માગશર મહિનામાં સારો દિવસ જોઈ બલરામ સુખદાને તેડી લાવ્યો. વીસ વર્ષ પછી ઘરમાંની સ્થિતિ પાછી ફરી ગઈ. સુખદાના આગમનથી જાણે ઘરની લક્ષ્મી પાછી ઘરમાં આવી. બલરામ પણ જાણે નવો ઉત્સાહ પામતો જણાયો.

બીજો વર્ષે અષાઢ મહિનામાં શરૂઆતના વરસાદ સાથે મેલેરીઆએ ગામમાં એવું જોર જમાવ્યું, કે ઘરતીકંપથી જેમ મોટી મોટી હવેલીઓ પણ કાંપી ઉઠે, તેમ ગામના ખડતલ જુવાનો પણ પથારીવશ થઈ પડ્યા. તેઓની સાથે કેનારામ પણ ગિજાને પડ્યો.

ખેતી ખેતીને કેકાણે રહી. વૃદ્ધ બલરામથી બન્યું તેટલું એકાદ વીંધું ખેડ્યું, બાકીની જમીન પડતર રહી. નાવવાળો કેનારામ ખેતરમાં જવા તૈયાર થયો, પણ બલરામે કહ્યું: “ખેતીજ આપણું સર્વસ્વ છે, પણ તેના કરતાંય તારી તબીયત મને વધુ વહાણી છે. તું સાગ્ને થઈ જા, પછી બધુંય થશે.”

પરંતુ કેનારામ સાગ્ને થયોજ નહિ. મેલેરીઆની સાથે સાથે બરોળથી તેનું આખું શરીર છવાઈ ગયું. બલરામે ફક્ત વેચીને એગ્યુમીકચર, સુધાસિંધુ વગેરેની બાટલીઓથી ઓરડો ભરી કાઢ્યો, પણ બરોળમાં જરાય ફેરફાર ન થયો. એક વર્ષ આમ ચાલ્યા પછી ન્યુમોનિયાએ કેનારામને એવી સ્થિતિમાં મૂકી દીધો કે છેવટ બલરામની મહેનત બ્યર્થ જ ગઈ. મૃત્યુ પોતાનો વિજયડંકો વગાડી કેનારામને ઝૂંટવી ગયું.

(૨)

“બાપુ!”

“કેમ, વહુએટા?”

“ધરખાર જશે તો રહીશું ક્યાં?”

“ચૂલામાં.”

સસરાના શબ્દો સાંભળી સુખદા ચમકી ને

આશ્ચર્યથી આંખો ફાટી આડી નજરે તેના તરફ જોઈ રહી.

બલરામ તીવ્ર કંઠે બોલ્યો: “કેનારામ અભાગીઓ જેમને રસ્તામાં બેસાડી રક્ષણતાં મૂકી ગયો, તેમને વળી રહેવાને ધરખાર કેવાં?”

લાંબો નિસાસો મૂકતાં સુખદાનું હૃદય રડી ઊઠ્યું. ને માથું નીચું કરી કશો જવાબ આપ્યા વિના તે ઊભી રહી. ગંભીર થઈ થોડી વાર બેસી રહી બલરામ ધીમે ધીમે ઉંચું જોતાં બોલ્યો: “તું એક કામ કર, બેટા! પિયેર જા.”

સુખદા નીચું જોતાં બોલી: “કહેશો તો જાણ, પણ તમે ક્યાં રહેશો?”

જાણે બહુજ આશ્ચર્ય પામતો હોય તેમ બલરામ બોલ્યો: “હું? એ પૂછતાંય તને વિચાર થયો બેટા? હું ક્યાં રહીશ? મારે વળી હજી આ દુનિયામાં ધરખાર લઈને રહેવું પડશે?” બલરામનું ગળું ભરાઈ આવ્યું.

સુખદા બોલી: “પણ રહેવું તો પડશે જ ને?”

રૂંધાયેલા કંઠે, પણ કાંઈક ગુસ્સાભર્યાં સ્વરે બલરામ બોલ્યો: “રહેવું પડે છે તે તારે જ લીધે ને! કેનારામ તો ચાલ્યો ગયો, પણ મારે પગેય બેડી પહેરાવતો ગયો. ઓહ! મારી વીસ વરસની મહેનતનો બહોલો

બહુ સારો આપી ગયો. કેટલો નિર્ધય ! એને તો નરકમાંય જગ્યા નહિ સાંપડે.”

પરલોકગત સ્વામી માટેના સસરાના આ ઉદ્-ગારોથી સુખદાને ઘણો આઘાત થયો. તે અભિમાન-ભર્યા સ્વરે બોલી: “હુંજ જે તમને ભારૂપ અને દુઃખરૂપ થઈ પડતી હોઉં, તો આપુ.....”

સુખદાએ છંડા વતી મોં ઢાંકી દીધું. બલરામે નીચું જોઈ નિસાસો નાંખ્યો. પછી દુઃખમય, આર્દ્ર સ્વરે કહ્યું: “હું ભારૂપની વાત નથી કહેતો, બેટા! તું છે તેથી તો હું સંસારમાં રહું છું. નહિ તો—”

બલરામ બોલતાં બોલતાં અટકી ગયો. કેટલીક વાર માથું આમંતેમ હલાવી ધીરે ધીરે બોલ્યો: “તું શું સમજે બેટા, કે કેનારામ મારી છાતીમાં કેવો કારી જન્મ કરી ગયો છે ! તારી સાસુ મરી ગઈ, ત્યારે લોકોએ કહ્યું કે ફરી લગ્ન કર. પણ છી : મારો કેનો જીવે તો બસ છે. એક વરસનો છોકરો. રાતદહાડો છાતી પર પડ્યો પડ્યો બિંધે. જરાય પાસું ફેરવાય નહિ. એવાં વીસ વરસ ગાળ્યાં. ઓ ભગવાન ! આટલું થવા છતાંય માણસ જીવી શકે છે ?”

બલરામ બે હાથે મોઢું ઢાંકી રડી પડ્યો; અને

કથાકલગી

રડતો રડતો જ ઘર બહાર જતો રહ્યો.

ઘરબાર બચાવી લેવામાં સુખદાનો જ આગ્રહ વધુ હતો. કારણ ઘરબાર જતાં રહે તો સસરાને લાગી રહેવું ક્યાં? પિયેરમાં બાપ હતો અને તે તેને લઈ જવા તૈયાર હતો, પણ જુદા સસરાને એકલા મૂકી શી રીતે જઈ શકે? ને જાય, તો બલરામ એક દહાડો ચ છવી ન શકે; કદાચ રૂપનારાયણમાં ઝંપલાવી આપઘાત પણ કરે, એમાં શંકા ન હતી. તેથી સુખદાની ધમ્મણ હતી કે માત્ર ઘર જ બચાવી શકાય તો પણ પોતે જાતમહેનત કરી જુદા સસરાને ગુજ્જોમુકો ભાતે પીરસી શકે.

બલરામનું ઘર પડાવી લેવાની મહેશ આકૃષ્ટિની હા હતી તેમ પણ નહોતું. પણ તે એમ માનતો હતો કે બુદ્ધા બલરામ પાસે પૈસા હતા, છતાં ઘરબાર ઉપર જમી ન લાવે તો બલરામ પાસેથી તે નીકળવા મુશ્કેલ હતા. તેથી બલરામે બ્યારે તેને પગે પડી ઘરબાર જાત ન કરવા રડતાં રડતાં આજીજી કરી, ત્યારે હંડા પેટ મહેશ આકૃષ્ટિએ કહ્યું: “કાર્મનાં ઘરબાર જાત કરવા જેવું પાપ બીજું નથી. તારું ઘરબાર લઈ મારે કંઈ ઘોઈ પીવું નથી. મારા હકના રૂપીઆ આપી દે, કે તરત

ધરખાર છોડી દઈશ.”

ઘણા માણસો એવા હોય છે કે જેમના ક્રોધ કરતાં હાસ્ય બહુ જ ભયાનક હોય છે. આકુલિના મોઢા પર એવું હાસ્ય જોઈ બલરામ નિરાશ વદને ઘેર ગયો; અને ધરખાર અચાવવાનો કોઈ ઉપાય જ ન હતો એમ સુખદાને જણાવ્યું.

બલરામ નિરાશ થયો, પણ સુખદા નિરાશ ન થઈ. તેણે ખેતીની ત્રણ વીંધાં જમીન વેચી નાખવા સસરાને સલાહ આપી. જમીન વેચવાથી અડતાળીસ રૂપીઆ ઉપજ્યા. સુખદાના પિયેરનાં એક જોટા તાવીજ તથા ચાર સાંકળાં હતાં, તે ચોપન રૂપીએ વેચ્યાં. બાકી ખૂટ્યા ત્રીસ રૂપીઆ. સુખદા ધારતી હતી કે એટલા રૂપીઆ મહાજન છોડી દેશે. પરંતુ આકુલિ મહાશય છોડે? એમણે તો ચોખ્ખું સંભળાવી દીધું કે : “એટલા બધા રૂપીઆ છોડું તો તો મારે દેવાળું જ કાઢવું પડે. મારે તો બાર મહિનામાં તેર પર્વ આવે છે. હમણાં જ અન્નપૂર્ણાની પૂજા આવે છે. તેમાં જ દશખાર બ્રાહ્મણ જમાડવા પડશે. બીજી તો કંઈ આવક નથી. આ વ્યાજ જ મારી ઉપજ. છોકરાંછૈયાં જે કહે તે એજ.”

પરંતુ બલરામ પણ છોડે તેવો ન હતો. છેવટે બહુ જ વિચાર કર્યા પછી આકુલિ મહાશયે એકસો

સાડીબત્રીસ રૂપીઆમાંથી ઉપરના આઠ આના છોડી દેવા કબૂલ કર્યું, અને એ આઠ આનાનું નુકસાન ભરપાઈ કરવા પોતાને એ દહાડા શાકદૂધ બંધ કરવાં પડશે એમ પણ સંભળાવી દીધું.

બલરામ તો આ સાંભળી સ્તબ્ધ જ બની ગયો, અને આ બ્રાહ્મણના મોઢા પર બધા રૂપીઆ ફેંકી દેવાની પોતાની અશક્તિ પર ચીઢાયો પણ ખરો. છેવટે નિરૂપાય થઈ રૂપીઆ પાછા લઈ તે ઘેર ગયો.

સસરાને પાછો આવેલો જોઈ સુખદાએ છિદામ માધતિની માને આજીજી કરી. છિદામની સ્થિતિ સારી હોવા છતાં વ્યાજવટાવનો ધંધો કરવા જેવી તો ન હતી. છતાં તેણે અનાજ વેચીને રૂપીઆ આપ્યા. બલરામ રૂપીઆ લઈ આકુલિ મહાશય પાસે હાજર થયો. તેમણે રૂપીઆ ગણી, સારી રીતે ખખડાવી લઈ બલરામને પૂછ્યું: “બાકીના ખૂટતા રૂપીઆ ક્યાંથી લાવ્યો, બલરામ ?”

“છિદામ પાસેથી લાવ્યો.”

“છિદામ માધતિ ? છિદામ પણ વ્યાજનો ધંધો કરે છે કે શું ?”

“જી. ના. સુખદા જઈને રડી પડી એટલે એણે આપ્યા.”

સહેજ હસીને આકુલિ બોલ્યો: “હં, હં !
સાં, સાં. વ્યાજ કેટલું ?”

“વ્યાજ નહિ લે.”

આશ્ચર્યથી ચમકી આકુલિ બોલ્યો: “વ્યાજ
નહિ લે ?”

“ના. તે કહે છે કે વ્યાજ ખાવું એ તો મહા-
પાપ છે.”

આકુલિ હો હો કરતો હસીને બોલ્યો: “વાહ,
વાહ ! જગા માછતિ તો ઘેર ઘેર મળૂરી કરતો મરી
ગયો. તેનો દીકરો છિદામ માછતિ. તે થઈ પડ્યો
ભગત,—વ્યાજ ખાવું તે મહાપાપ ! અધર્મી તો રહી
ગયો માત્ર હુંજ.”

એમ કહી તીવ્ર દષ્ટિથી તે બલરામ સામું જોઈ
રહ્યો. બલરામે કશો જવાબજ ન આપ્યો. આકુલિએ
ફીઆ પેટીમાં મૂકી રસીદ લખી આપી. બલરામ
રસીદ લઈ ઘેર ગયો.

ઘરબાર તો બચ્યું, પણ ગુજરાનતું એકે સાધન
ન રહ્યું. ત્રણ વીંધાં જમીન હતી તે ય વેચવી પડી.
બુદ્ધો બલરામ બહુ જ વિચારમાં પડ્યો. એ જોઈ
સુખદા બોલી: “તમે ડાંગર આણી આપો, બાપુ !
તે ખાંડી ચોખા કરીશું. એમાંથી જે મળશે તેમાં
આપણો ગુજારો સુખેથી ચાલ્યા કરશે.”

અલરામને નહ્ણટકે એમ કરવું પડ્યું. તે ઉપરાંત ઘરની આસપાસ જે જગ્યા હતી, તેમાં સુખદાએ શાકભાજીની નાની વાડી જેવું કર્યું. એ શાકભાજી વેચતાં થોડું થોડું મળવા લાગ્યું. એમ, સુખેદુઃખે, તેમનું ગાડું ચાલવા માંડ્યું.

(૩)

“જરા હુકકો તો પીતો જ, અલરામ !”

અલરામ પસીનાથી તરબોળ થઈ ખરા અપોરે ગુજરીમાંથી ઘર તરફ જતો હતો. હુકકો પીવાની જરાય મરજી ન હતી તે આકુલિ મહાશયને ના પાડી શક્યો નહિ. માથા ઉપરનો ટોપડો નીચે મૂકી તેણે આકુલિને પ્રણામ કર્યા અને તેના હાથમાંથી ચલમ લઈ દમ માર્યો. ચલમમાં હતા માત્ર અંગારા. તમાકુનું તો નામનિશાને પણ ન હતું. અલરામના મોં ઉપરથી તે સમજી જઈ આકુલિ બે ટ્યો: “તમાકુ બગી ગયો લાગે છે. ફરીથી ભર.”

નજીક જ ગડાકુ પડ્યો હતો. અલરામ ચલમ ભરવા બેઠો. આકુલિએ પૂછ્યું: “ગુજરીમાં ગયો હતો કે શું ?”

“હા જી.” અલરામે ડોકું નમાવી કહ્યું.

“શું લઈ ગયો હતો ?”

“બે કોળાં અને બીજું પરચુરણ શાક.”

“શું ઉપજ્યું ?”

“સાડા દસ પૈસા.”

જરા વાર મૌન રહી આકુલિ બોલ્યો: “એટલામાં બે જણને ચાલે છે ?”

કલસાને કુંક મારતાં મારતાં બલરામ બોલ્યો: “ચલાવી જ લેવું પડે ને ?”

જાણે આશ્ચર્યથી આભો બની ગયો હોય તેમ આકુલિ બોલ્યો: “શું કહું છે ? એક શેર ચોખાની કિંમત જ આઠ પૈસા તો પડે, તે ઉપરાંત—”

“ચોખાની કિંમત કે દાળની કિંમત હું તો જાણુતો જ નથી. એ બધું જાણે મારી વહુ, સુખદા !”

“ત્યારે તો વહુ જ બધું ઘર ચલાવે છે એમ ને ?”

“હારતો.”

“ત્યારે તો એને લક્ષ્મી જ કહેવી પડે.”

બલરામ માથું હલાવી કંઈક ગર્વથી બોલ્યો: “એમાં શક શો ? આજકાલ એવી વહુ છે કોને ત્યાં ?”

“તારે સારે નસીબે જ એવી વહુ મળી, નહિ તો—”

“એ ન હોત તો તો હાડકાં ક્યારનાં ય ભોંય-ભેળાં થયાં હોત.”

“ખરૂં. ખરૂં.” આકુલિએ કહ્યું. બોલતાં બોલતાં તેના હોઠ મચકોડાયા.

પણ તે તરફ બલરામે જરાય ધ્યાન ન આપ્યું. તેણે બે દમ મારી આકુલિને ચલમ આપી દીધી. હુકકા ઉપર ચલમ ગોઠવતાં આકુલિ બોલ્યો: “ત્યારે તો કહું છું કે એક પૈસાની ઉપજ તો છે નહિ, અને ઘર ચાલે છે શી રીતે ? તારે આવી સારી વહુ છે, એનો તો ગને ખ્યાલેય ન હતો. સાઈં સાઈં.”

છેવટના “સાઈં સાઈં” શબ્દ એ એવી રીતે બોલ્યો કે તેથી બલરામ ચમકી ઊઠ્યો. તે આકુલિના મોઢા સામું ય ન જોઈ શક્યો. જલદી જલદી ટોપલો ઉઠાવી ઉતાવળે પગલે ચાલી નીકળ્યો. આકુલિ ગંભીર ભાવે હુકકો પીવા લાગ્યો.

બલરામ ઘેર જઈ ઉંઝરા ઉપર જ ટોપલો પછડતો નાખી માથે હાથ દબને બેસી ગયો. ઉંઝરા પાસે જ સુખદા રાંધતી હતી. બલરામને આ રીતે બેઠેલો જોઈ તે તરત જ પાસે જઈ બોલી: “બાપુ !”

બલરામે તીવ્ર દષ્ટિથી વહુના સામું જોયું અને ક્રોધથી રૂંધાયલા સ્વરે કહ્યું: “થાય શું ? મારૂં શ્રાદ્ધ !”

સુખદા આશ્ચર્યથી સ્તબ્ધ બની ઊભી રહી.

કેટલીક વાર ચુપ રહી, એક નિસાસો નાખી બલરામ બોલ્યો: “વહુ બેટા, મારે માટે આ દુનિયામાં ક્યાંય જગ્યા નથી, પણ વાર, તારે તો છે ! તારા બાપને ત્યાં તો ઢીંચણ સમું ધાન છે. ત્યાં જાય તો તને એક મુઠી ખાવાનું નહિ મળે ? એક વખતનું ધાન અને તેય અડધું પેટ બાળીને, અહીં કેમ પડી રહી છે, કહે બોધએ ?”

સુખદા કંઈક જવાબ દેવાં જતી હતી, પણ તે પહેલાં જ માથું હલાવી બલરામ ઉત્તેજિત કં બોલ્યો: “તું કહેવાની કે મારે લીધે પડી નહીં છે. પણ હું તને રહેવાનું કહું છું ? ના. હું કોઈનેય રહેવાનું કહેતો નથી. જ્યારે પેટનો છોકરો જ મને રજળતો મૂકી નાકો, તો તું તો પારકી દીકરી. તું રહીને મારું શું કરીશ ? ના. મારે કાંઈનુંય કામ નથી.”

તેના અવાજમાં ક્રોધ સ્પષ્ટ જણાતો હતો, છતાં તેની આંખો આંસુથી એવી ઉભરાતી હતી કે તે છૂપાવતી અશક્ય લાગવાથી બલરામ નીચું માથું કરી બેઠો. થોડી વાર પછી જ્યારે તેણે ઉંચું જોયું ત્યારે સુખદાની આંખમાંથી શ્રાવણભાદરવો વરસતો હતો. તરત જ આંખો લૂછી બલરામ ગાઢ સ્વરે બોલ્યો: “હાં. જૈરાંની જાત ને ! રહેજ વાતમાં

રડી પડી. મેં તને કશું કહ્યું છે ? હું તો કહું છું કે ભગવાને જેને મારી મૂક્યો છે—ના. વધારે કહેવાથી લાભ નથી. તેલની વાડકી આપ.”

શરીરે તેલ ચોળતાં ચોળતાં ચૂલા આગળ બેઠેલી સુખદા તરફ જોઈ તે બહુ કોમળ સ્વરે બોલ્યોઃ “મને હવે કશું ગમતું નથી. આટલી ઉમ્મરે ટોપસો માથે લઈને ગુજરીમાં જવું સાંઠે દેખાય ? તું થોડા દહાડા તારા બાપને ત્યાં જા, અને હું ય થોડા દહાડા ક્યાંક ફરી આવું.”

સુખદા બોલીઃ “એ બહુ પછી થશે. હમણાં જઈને નાહી આવો. જુઓને, દહાડો ય આથમવા આવ્યો.”

“અરે, હજી દીવા વખતને તો ઘણી ય વાર છે. હાં. દીક યાદ આવ્યું. આ પેલા તારા ગુજરીના પૈસા.”

ઘોતિયાને છેડેથી પૈસા છોડી બલરામે સુખદાના હાથમાં મૂક્યા. તે ગણતાં ગણતાં સુખદા બોલીઃ “સાડા દસ પૈસા ? બે કોળાંના જ સોળ પૈસા તો થાય.”

બલરામ ઊઠી ખભે ટુવાલ નાખતો નાખતો બોલ્યોઃ “તેં તો કહ્યું સોળ પૈસા. પણ ટોપસો નીચે મૂકતાંમાં જ ભટાચાઈ મહારાજે

આવી મોટું કોણું લીધું. શું કરું ? બ્રાહ્મણને કશું
કહેવાય ? એટલે છ પૈસામાં આપવું પડ્યું.”

“અને નાનું સાડાચાર પૈસામાં આપ્યું ?”

હસતાં હસતાં બલરામ બોલ્યો : “બરાબર કહ્યું.
એ લઈ ગયો મદન ચક્રોતિ (ચક્રવર્તી). બ્રાહ્મ-
ણના પેટમાં તો જશે. તેં શાકભાજી વાળ્યું તે
સાર્થક થશે.”

એમ કહી તે હસતો હસતો રૂપનારાયણમાં
નાહવા ગયો. સુખદા પૈસા હાથમાં લઈ વિચારમાં
પડી ગઈ. રાધુની માને ચોખાનો એક રૂપીઓ
આપવાનો હતો. આજે એને આઠ આના તો
આપ્યા વિના ચાલે તેમજ ન હતું. સુખદાએ
ચાર આના તો ભેગા કરી રાખ્યા હતા. બાકીના
ચાર આના બે કોળાંના આવશે અને ભાજીના
પૈસામાંથી તેલમશાલો લાવશું—એમ સુખદાની
ધારણા હતી. પણ સસરાજી ગુજરીમાં જઈને
બ્રાહ્મણનું પેટ ભરી આવશે, એનો તો એને
ખ્યાલેય ન હતો ! હવે રાધુની માને શું કહેવું એ જ
વિચારે તે ચઢી ગઈ.

(૪)

રાત દોઢેક પહોર વીતી હતી, તે વખતે કાંઈનો

પગરવ સાંભળી બલરામની ઉંઘ ઊડી ગઈ. તેણે આંખ ઉઘાડી જોયું તો આંગણમાં એક માણસને ઊભેલો જોયો. બલરામે ઘાંટો કાઢી પૂછ્યું: “કોણ છે?”

આવનારે છોલીલા પડી જઈ જવાબ આપ્યો: “એ તો હું રાખાલ-રાખાલ આકુલિ.”

મહેશ આકુલિના છોકરા રાખાલને બલરામ સારી રીતે ઓળખતો હતો. તે ચોથા ઘોરણમાં ભણતો હતો અને ગામની રામલીલા મંડળીમાં ભળી સરકારના આબકારી ખાતાની ઉપજમાં વધારો કરવાની સેવા કરતો હતો, તે પણ તેનાથી અબજયું ન હતું. બલરામ બેઠો થઈ જઈ કઠોર સ્વરે બોલ્યો: “કેમ આટલી રાત્રે અહીં આવવું પડ્યું, દાદાદાકુર?”

ડાબે હાથે માથું ખંજવાળતો ખંજવાળતો રાખાલ બોલ્યો: “હાં-હું તો એમ આવ્યો હતો કે-કે તમારે ત્યાં કોણ છે?”

વિરકત ભાવે ગુસ્સો કરતાં બલરામ બોલ્યો: “આટલી રાત્રે કોણ?”

રાખાલ સજ્જડ થઈ ગયો. પણ તરત જ હિમ્મત રાખી બોલ્યો: “અમારી મંડળીમાં જરૂર છે તેથી આવ્યો છું--”

તેને અટકાવી ગુસ્સાભર્યા તિરસ્કારથી બલરામ બોલ્યો: “ના. કોણું નથી. જાઓ.”

એકાએક ધડાક દહને બાગણનો આગળો ઉઘડી ગયો અને સુખદા બહાર આવી. રાખાલને ઉદ્દેશી તદ્દન સહજ ભાવે તે બોલી: “કોણું છે. શું કિંમત આપશો?”

વૃદ્ધના તિરસ્કાર વચ્ચે એકાએક સુખદાને આવેલી જોઈ રાખાલનું ભયગ્રસ્ત મન કાંઈક પ્રકુલ્લ થઈ ઊઠ્યું. તેણે સહેજ હસીને ઉત્તર આપ્યો: “કિંમત ? તમે કહેશો તે.”

સુખદા બોલી: “વાર, આવો.”

સુખદાના શબ્દોથી રાખાલના હાથમાં જાણે આકાશનો ચંદ્ર આવી ગયો. તે આગળ વધી ઉંબરા ઉપર ધબ દહને બેસી ગયો.

રાખાલ બેઠો ન બેઠો એટલામાં તો સુખદાએ ઝડપ મારી તેના ગળામાંની જનોઈ એટલા જોશથી બેંચી લીધી કે રાખાલને તે અટકાવવાનો વખતે ય ન મળ્યો. તે તો વિસ્મયવિમૂઢ બની સુખદાના તરફ જ તાકી રહ્યો. પણ બીજીજ ક્ષણે નજીક પડેલી સાવ-રણી તરફ સુખદાનો હાથ જતાં જ, રાખાલે દોટ મૂકી અને જોતજોતાંમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો.

બલરામ જડ જેવો બની બધું જોતો હતો. હવે

તે બોલ્યો: “આ શું કયું બેટા ?”

સુખદા બોલી: “બ્રાહ્મણના ઘરની ગાય તો ઊભાં બાળી મૂકે છે, આપુ ! નદીતળાવે પણ નિશ્ચિ-
તતાથી જઈ શકાતું નથી.”

બલરામ નિશ્વાસ નાખતો બેદયુક્ત સ્વરે બો-
લ્યો: “પણ બ્રાહ્મણની જનોઈ—”

સુખદા હસીને બોલી: “એ કંઈ બ્રાહ્મણની જનોઈ
નથી, આપુ ! એ તો છે શયતાને પહેરેલો સાધુનો
મુખવટો.”

સુખદાએ ઘરમાં જઈ બારણું બંધ કર્યું.
બલરામ ગાલે હાથ દઈ બેઠો બેઠો વિચારમાં
પડ્યો.

(૫)

રાખાલ ત્યાંથી નાસી રામલીલા મંડળીના
અખાડામાં ગયો. તે ઘણી વખત રાત્રે ત્યાં જ રહેતો
હતો. તે રાત્રે પણ જઈ એક બાજુ પડી રહ્યો.
તેનો વિચાર મળસ્કે ઊઠી ઘેર જતા રહેવાનો અને
ઘરમાંથી જનોઈ લઈ પહેરી લેવાનો હતો. પણ
તેનો વિચાર અફળ ગયો. તે જાગે તે પહેલાં
બીજા એક બે છોકરા જાગી ઊઠ્યા અને રાખાલના
કંઠમાં જનોઈ ન દેખતાં તેમણે હોહા કરી મૂકી.
તે વખતે તેમને સમજાવવા રાખાલે એક ભૂતની

કલ્પિત વાત કરી, પણ રામલીલા મંડળીના ઝોકરા માને ખરા ? ધીમે ધીમે આખા કળિયામાં અને ખીજે કેકાણે પણ એ વાત ફેલાઈ અઈ.

આકુલિ મહાશયે પણ એ વાત જાણી, તેમણે પુત્રને બોલાવી, ધમકાવી, ખરી વાત પૂછી. રાખાલે નિરૂપાય ખરેખરી વાત આપને કહી. આકુલિ મહાશય તો રાતાપીળા થઈ ગયા. એક શૂદ્રની છોડીનું એટલું બધું સાહસ, કે બ્રાહ્મણના દીકરાના ગળામાંથી જનોઈ આંચકા લે ? એમણે ગામના પાંચ માણસોને ભેગા કરી આ બાબતનો ન્યાય કરવા આજીજી કરી. એમણે જે ફરિયાદ કરી તેનો મર્મ એ હતો કે:— ‘મારો પુત્ર રામલીલા મંડળીમાં ફરતો હતો, છતાં કાચી ઉમ્મરનો હતો. અને એનું ચારિત્ર્ય એટલું બધું પવિત્ર હતું કે તે સંબંધી જરાય શંકા કરવા જેવું ન હતું. હાલહાલમાં બલરામ પાલના છોકરાની વહુ એને અસત માર્ગે લઈ જવા લલચાવતી. પણ રાખાલ ગમે તેવો તો ય મારો પુત્ર હતો; એ કુચરિત્રા, દુષ્ટા રમણીની લાલચોને એણે ઝોકરે મારી હતી. આ બધી વાતની મને ખબર ન હતી. છેવટે ગઈ કાલે રાત્ર મેં એને એક કાળું લેવા મોકલ્યો. રાખાલ કાળું લેવા માટે બલરામને ત્યાં ગયો, તે વખતે એ વેશ્યાએ પોતાની દુષ્ટ ઈચ્છા પૂર્ણ કરવા રાખાલના શરીરને સ્પર્શ

ક્યો. આથી રાખાલ તેના હાથમાંથી છટકવા યત્ન કરવા લાગ્યો. છેવટે એના હાથમાંથી છટક્યો તો ખરો, પણ એ કુલટાએ એની જનોઈ પકડી રાખી. ખેંચતાણુમાં જનોઈ એના હાથમાં રહી ગઈ; રાખાલ તો ઝિંચે શ્વાસે જીવ લઇને નાહો અને એના હાથમાંથી છૂટ્યો.'

આ સાંભળી ભરાયલું પંચ ગુસ્સે થઈ ઝિંક્યું. એક તો સ્ત્રીનું ખરાબ ચારિત્ર્ય અને તેમાં વળી બ્રાહ્મણની જનોઈ કાઢી લીધી? આવા મહાપાપની મોટી સગ્ગ આપવા માટે તરત જ બલરામને બોલાવવામાં આવ્યો અને આકુલિ મહાશયની ફરિયાદ તેને સંભળાવી પંચે ચૂકાદો આપ્યો કે બલરામે વહુને પોતાના ઘરમાંથી કાઢી મૂકવી. બલરામે આ બોટી વાત સામે ઘણું કહ્યું, પણ ધર્મપરાયણ બ્રાહ્મણની વાત બોટી માની ગરીબ અમણ બલરામની વાત સાચી માનવા કોઈ જ તૈયાર થયું નહિ. તેમણે તો કહી દીધું કે કાં તો સુખદાને કાઢી મૂક, અથવા ધર્મશાસ્ત્ર કહે તે રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત કરી સમાજને દંડ ભરી પવિત્ર થા. વધારામાં, જ્યાં સુધી આ બેમાંથી એક રસ્તો ન લે, ત્યાં સુધી વહુની સાથે બલરામને પણ સમાજ બહાર રાખવાનું નક્કી થયું. ગમે તે કારણે હોય, પણ બ્રાહ્મણનું અપમાન હિન્દુ થઈને કોઈ સહન કરી શકે નહિ.

પણ અલરામ વહુનો ત્યાજ કરી શક્યો નહિ. તેમ તેણે પ્રાયશ્ચિત પણ ન કર્યું. અંતે સમાજ બહાર થઈને રહ્યો. આથી અલરામનો સ્વભાવ વધારે અગડવા લાગ્યો; અને પોતાની વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે વહુ પોતાને એકલો મૂકી પિયેર ન જવાથી જ આટલું સહન કરવું પડે છે એ વિચારે તે ભગવાન પાસે મોત માગવા લાગ્યો.

(૬)

રસ્તાની બાજુ પરનું મોડું વડનું ઝાડ વરસાદના તોફાનમાં પડી જતાં, મુસાફરો જેમ તેના તરફ કંઈલાભરી નજર નાખી વેગજેથી જ ચાલ્યા જાય, તેમ સમાજચ્યૂત અલરામ તરફ કંઈ દષ્ટિ કરતા પણ તેને વેગજો રાખી લોકો જવા લાગ્યા. અલરામની નજરે આ કંઈલામાં પણ કટાક્ષ જણાતો, પણ તે તેની દરકાર કરતો નહિ. જ્યારે ઝાડ પડી જાય છે ત્યારે તેનાં ડાળીડાંખળાં અને પાંદડાં પણ જમીન તરફ જ ઢળી પડે છે. સૂર્યનો પ્રકાશ કે તાપ ગ્રહણ કરવાની આશામાં એક પાંદડું સરખું ય ઝિંચી નજર કરતું નથી, પણ ઝાડના પતન સાથે પોતે જાણે માટીમાં ભળી જવા માગતું હોય તેમ જમીન ભણી જ ઢળી પડે છે. લોકો કદિ સહાનુભૂતિ બતાવી કહેતા કે: “અરેરે ! અલરામ ! ઘડપણમાં

આ બેઠજીતી !” ત્યારે બલરામ હસતાં હસતાં સહજ સ્વરે જવાબ દેતો: “સંસારમાં રહેવું હોય તો સુખદુઃખ બેય ભોગવવાં પડે. કહેવત છે ને કે દહાડા પછી રાત અને રાત પછી દહાડો.”

આટલી બેઠજીતી છતાંય તેનું આ જાતનું અભિમાન જોઈને લોકો આશ્ચર્ય પામતા, એટલું જ નહિ, પણ એના ઉપર મનમાં વિરક્ત થતા. પણ બલરામ તેમનાં વિરક્ત કે સતોષ કશાનીય પરવા ન કરતો. એણે તો મનુષ્યના ન્યાય કરતાં એક માત્ર ભગવાનના ન્યાય ઉપર જ વિશ્વાસ રાખ્યો હતો.

પરંતુ ત્યારે, લક્ષ્મીપૂજને દિવસે, સુખદા લક્ષ્મીની છબી આગળ બેસી, ગોર-બ્રાહ્મણને અભાવે, પોતાની મેળે કંકુના બે છાંટા નાખી વિધિસર પૂજા ન થવાથી છાતીફાટ મૂકતી, ત્યારે બલરામની ધીરજ ખૂટી જતી. તે ગામના લોકોને ગાળો દેતો; વહુનો તિરસ્કાર કરતો, અને છેવટે ભગવાનના ન્યાય ઉપર દોષારોપણ કરી લક્ષ્મીની પ્રતિમાને રૂપના-રાયણના પાણીમાં ફેંકી દેવા સુદ્ધાં તૈયાર થઈ જતો.

તે દિવસે ચૈત્ર મહિનાની લક્ષ્મી-પૂજા હતી. સવારથી જ સુખદા પોતાના સસરાને આજીજીભર્યા સ્વરે કહેવા લાગી: “કોઈ બ્રાહ્મણની તપાસ

કરો ને, આપુ ! માત્ર એક ફૂલ જ માતાજી ને ચડાવી જાય. ગામમાં આટલા બધા બ્રાહ્મણ છે, એક જણે ય નહિ આવે ?”

એકે ય બ્રાહ્મણ બલરામને ન મળ્યો. છેવટે તે જઈને આકુલિ મહાશયને પગે પડ્યો. પણ તેમણે તો મક્કમતાથી જણાવી દીધું કે જેણે બ્રાહ્મણની જનોઈ તોડી નાખી છે, તે પ્રાયશ્ચિત ન કરે, અને તેને ત્યાં ધર્મક્રિયા કરાવે તો ધર્મનું અપમાન થાય. એટલે એવું કામ તો ન જ બને.

દયાયલા કોપથી ધૂંવાંપૂંવા થતા બલરામે ઘેર આવી વડુને કડવા શબ્દો સંભળાવ્યા. સુખદા રડી પડી. જૂઠાબોલા મહેશ આકુલિને ગાળો દેતો તે ભગવાનને ખરો ન્યાય કરવા પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો.

(૭)

એક દિવસ બલરામ ગુજરીમાંથી પાછો ફરતો હતો, ત્યારે એકાએક એવો વન્સાદ પડ્યો કે તેને બાળુના ઘરના ઓટલાનો આશરો લેવો પડ્યો. ત્યાંપરાણુ કમાર પણ વન્સાદથી બચવા માટે ઊભો હતો. જે ઘરના ઓટલા પર તે ઊભા હતા તે એક બગ્ગર સ્ત્રીનું હતું. ગામને એક છેડે રહી તે ગણિકાવૃત્તિથી ખોતાનો ગુજરો કરતી હતી. પણ આજતને વખતે

તેના આંટલા પર ઊભા રહેવામાં બલરામને અણુધટવું ન જણાયું.

વરસાદ ધીમે ધીમે બંધ થવા આવ્યો. પણ એ દ્વંકા સમયમાં જ પરાણે બલરામને એવું એક દૃશ્ય બતાવ્યું કે તે વડે બલરામ આશ્ચર્યથી રતઃબ્ધ જ બની ગયો. ઘરના આંટલાને એક ખૂણે એક બારી હતી. તે બારી બંધ હતી, પણ તેને જરા મોટી કાટ હતી. તે કાટમાં થઇને પરાણે બતાવ્યું કે તે ઘરમાં જે પુરુષ હતો તે હતો મહેશ આકુલિ. બલરામને તો જાણે આકાશમાંથી વજ્ર પડવા જેવું થયું. આંખો લૂંછી બરાબર સારી રીતે ઘરની અંદર નજર કરવા લાગ્યો.

પરાણે બોલ્યો: “જોઇ, બલરામ ! આ બ્રાહ્મણની અકકલ !”

બલરામ કશું બોલ્યો નહિ. તેણે માત્ર ધૂણાથી મોં મચકોડયું. પણ પરાણના ચહેરા પર વેરની જવાબા ફેલાઇ ગઈ. એને વેર લેવાનું કારણે ય હતું. આકુલિએ એને ત્રીસ રૂપીઆ ધીરી, બ્યાજનું બ્યાજ ગણી, તેને ધન્યાર વગરનો કર્યો હતો. આથી આકુલિ ઉપર રીસ તો ઘણી ચઢી હતી, પણ તેનું વેર લેવાનો પ્રસંગ હજી સુધી તેને મળ્યો ન હતો. આજે તે લાગ મળતાં તેની વેરવૃત્તિ ગઈ ગઈ.

વરસાદ બંધ પડતાં જ, તેણે ગામમાં જઈ ઘેર ઘેર આકુલિ મહાશયના ચારિત્ર્યનાં વાગ્દર્શન વગાડવા માંડ્યાં.

લોહીતરસ્યા વાઘથી લોકો ડરે છે, એટલું જ નહિ, પણ તેને મારી નાખવા એવા અધીરા બને છે કે વખત આવતાં તેઓ તેને જીવતો છોડતા જ નથી. તે જ રીતે એવા જ ભૂખ્યા આકુલિને સતાવવા પણ ગામના એટલા લોકો કિલ્લી પડ્યા કે એ આકુલિ મહાશય તો કલ્પના ન કરી શક્યા કે ગામમાં પોતાના આટલા બધા શત્રુ હશે.

ગામમાં જ્યાં ને ત્યાં એ જ વાત થવા લાગી છેવટે સમાજના આગેવાનો ભેગા થઈ આકુલિ મહાશયનો ન્યાય કરવા બેઠા. પરાણુની સાક્ષી લેવાનું, પણ તેની એકલાની સાક્ષી પ્રમાણુ રૂપ ન ગણાય, તેથી બલરામ પાલને બોલાવવામાં આવ્યો. બલરામને જોતાં જ આકુલિનું મોં સૂકાઈ ગયું. એ ડામ્મા પાસેથી તેને જરાય દયાની આશા ન રહી. તેને ખાત્રી થઈ ગઈ કે ખોટી રીતે કરેલી તેની બેઠજીવતીનો બદલો હવે તે લીધા વિના રહે જ નહિ. તે માત્ર દિકકે મોંએ રાંકની માફક તેના તરફ જોઈ રહ્યો.

પણ બલરામની સાક્ષી સાંભળી બધા જ સડક થઈ ગયા. તેણે કહ્યું: “એ પતિતાના ઘરમાં જે

પુરૂષને મેં જોયો હતો તે દેખાવમાં આકુલિ મહા-
શયના જેવો જ હોવા છતાં, તે આકુલિ મહાશય
નહોતા એમ હું પ્રતિજ્ઞા ઉપર કહી શકું છું. કારણ
કે મેં ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક જોવા છતાંય તે પુરૂષના
ગળામાં મેં જનોઈ જોઈ ન હતી !”

બલરામની સાક્ષીથી આકુલિ મહાશય નિર્દોષ
હરી ગર્વથી કુલાતા ઘેર ગયા. રસ્તામાં પરાણે ખિન્ન
મને બલરામને પૂછ્યું: “હે, બલરામકાકા ! આવું
હડહડતું જૂઠું તમે બોલ્યા શી રીતે ?”

મંદ હસતાં બલરામે કહ્યું: “મારા જેવા નાચીજ
માણસને હેરાન કરવા માટે એક બ્રાહ્મણ જૂઠું
બોલી શકે તો એક બ્રાહ્મણની ઇચ્છા રાખવા
હું આટલુંય જૂઠું ન બોલી શકું ?”

પરાણ આનો જવાબ આપી શક્યો નહિ.
પરંતુ આકુલિ મહાશયે એનો જવાબ આપ્યો હતો
તે પોતાના કોઈ ખાસ મિત્રને કહેતા કે: “બલ-
રામ પાલ જેવો જુદો આ દુનિયામાં કોઈ નથી. એ
ડાસો તો ગંગાને આ કિનારે ફૂંકી મારી પેલે
કિનારે નીકળે એવો છે !”

[અંગાળી પરથી]

સુધીર વ્યાસ

બી. એ. (નપાસ)

કસનજી મ. દેશાઈ

장학사

અનંદપુરી સ્ટેશન ઉપર તે દિવસે એ એક જ ઉતાડ હતો. તેની ચાલવાની રીતથી તેણે ઘણા જ પ્રવાસ કરેલા હશે. એવું જણાતું હતું. તેના પહેરવેશ જરાક મલીન દેખાતો હતો. છતાં એકંદરે તેની ટાપરીપ ઉપરથી તે સુશિક્ષિત છે, એવી કલ્પના કરી શકાતી હતી. તે સાડાપાંચ ફૂટ ઊંચો, તે શરીર વાતળું હોવા છતાં પણ ભરાવદાર દેખાતો હતો. એક હાથમાં ટ્રંક તે બીજા હાથમાં બીન્તરો એવી રીતે પકડેલાં હતાં, કે તે શરીરે મળખૂત છે. એમ બેનારને સહજજ લાગતું હતું.

સ્ટેશનના દરવાજામાંથી બહાર નીકળતી વખતે તેણે ટિકીટ-કલેક્ટર તરફ બેયું અને જરા હસીને

બોલ્યો: “આપ વડોદરે હતા ને ? આપનું નામ રામ રાવ ને ?”

“હા. તમે વડોદરે જ રહો છો ?”

“ઝોળખાણ પડતી નથી ? છેકજ ભૂલી ગયા કે શું ?”

ટિકીટ-કલેક્ટરે જરા ધારી ધારીને જોઈ દિલ-ગીરી બતાવી કહ્યું: “ના, કાંઈ ઝોળખ પડતી નથી.”

તે ઉતાડ્યે હાથમાંનો સામાન નીચે મૂક્યો અને મોટેથી હસીને બોલ્યો: “વાહ, ભાઈ વાહ ! તમે પણ જખરા છો. તમને રેલ્વેના નોકરોને ઝોળખાણ ભૂલી જવાની તો ટેવ જ હોય છે.”

આ સાંભળી ટિકીટ-કલેક્ટર વિચારમાં પડ્યો. તે બોલ્યો: “માફ કરજો, હોં ! તમારું નામ કહો, તો હું કદાચ ઝોળખી શકીશ.”

“મારું નામ સુધીર વ્યાસ. હવે કાંઈ ઝોળખાણ પડે છે ?”

“સુધીર ?” એમ બોલી જમણે હાથે દાઢી પંપાળતો તે વિચાર કરવા લાગ્યો. પણ તેને તરતજ સ્મૃતિ થઈ આવી. તે બોલ્યો: “હાં ! હાં ! ઓહો ! સુધીર !! ત્યારે તું કેટલો નાનો હતો ? હજી અખાડે જાય છે કે ?”

“ત્રણ દિવસ ઉપર તો જતો હતો. પણ હવે

પરિસ્થિતિ બદલાઈ છે.”

“હું વડોદરે હતો, ત્યારે તું કેટલો નાનો દેખાતો હતો અને હવે તો ઝાળખાતો પણ નથી. વડોદરે જ રહે છે કે ?”

સુધીરે હાથમાંનો સામાન નીચે મૂક્યો ને હાથ કોટના ખીસ્સામાં ઘાલી હસતો હસતો બોલ્યો: “વડોદરે શાનો ? અહીં જ ! હમણાં તમારી સામે જ ઊભો છું ને !”

“માઈ ગોડ ! હું તને ઝાળખી ન શક્યો. પણ તેમાં મારો દોષ નથી, હોં ! કારણ કે તે તારા શરીરને ખૂબ તૈયાર કર્યું છે !”

આમ કહી ટિકીટ-કલેક્ટરે પોતાનો જમણો હાથ હરતધૂનન કરવા આગળ લંબાવ્યો.

બે હૃદયો એક થયાં. સુધીર અને ટિકીટ-કલેક્ટર બંને એક જ અખાડામાં વ્યાયામ માટે જતા હતા. બંનેને વ્યાયામનો ભારે શોખ હતો. બંનેની ઉમ્મરમાં ૧૦-૧૨ વરસનો ફરક હોવા છતાં તે વખતે તેમની વચ્ચે ગાદો સ્નેહ હતો.

સુધીરનો હાથ પકડી પહેલા વર્ગના વેઈટીંગ રૂમ તરફ જતાં જતાં ટિકીટ-કલેક્ટરે એક હમાલ પાસે તેનો સામાન ડિપોઝીટીંગ લાવવાની વ્યવસ્થા કરી. પછી વેઈટીંગ રૂમની પાસે જ આવેલા ઉપાધારગૃહના માલિ-

કથાકલગી

કને 'લિયા' એવી તેણે ખૂમ મારી. અને
બંને મિત્રો વાતે વળગ્યા.

લિયાએ આવી વિનયથી પૂછ્યું: "સાહેબ, શું
લાવું?"

"તને ગમે તે ચીજ લાવ."

આવો વિચિત્ર ઓર્ડર સાંભળીને લિયો જરા
ઉધાયો ને પૂછવા લાગ્યો: "ગમે તે એટલે? ચા,
એવડો. સેવ....."

"જલ્દેખી, તાજી પૂરી અને બટાટાનું શાક
હોય તો લઈ આવ."

"વાર, સાહેબ."

સુધીર અને રામરાવે ગરખાં મારવાં શરૂ કર્યાં.

*

સુધીરને વ્યાયામનો ખૂબ શોખ હતો. આથી
અભ્યાસ તરફ પણ થોડુંક દુર્લ્લક્ષ થતું. પણ
બંને હોશિયાર હોવાથી, જે અભ્યાસ કરવાનો
હોય તે નિયમિતપણે એકાગ્રતાથી કરતો. એમ ને
એમ તે બી. એ. સુધી પહોંચ્યો હતો. બી. એ.ની
પદવી સર કરવાની તેની પ્રયત્ન હતી. તેથી તેણે
અભ્યાસ તરફ દુર્લ્લક્ષ કર્યું ન હતું. પણ તે આ
સાલ બી. એ.માં નપાસ થયો હતો. ફરીથી
એક વાર બી. એ. ની પરીક્ષામાં બેસવાની તેને

છૂટા હતી. પરંતુ મનુષ્યની ઇચ્છા સહજમાં પૂરી થાય, એવું હંમેશ થોડું જ અને છે ?

સુધીરની આર્થિક સ્થિતિ તેને આગળ અભ્યાસ કરતાં અટકાવતી હતી. તે કહેતી હતી: “નોકરી કર.” આથી તેને તેમ કરવા તત્પર બનવું પડ્યું.

તેણે અનેક અરજીઓ કરી, પરંતુ કંઈ દહાડો વળ્યો નહિ. એક દિવસે એક પ્રસિદ્ધ દૈનિક છાપામાં પ્રસિદ્ધ થયેલી નીચેની જાહેર ખબર તેણે વાંચી:—

જોડાએ છે—

આનંદપુરી અગ્રેજ હાઈરિકુલ માટે એક દેશીવિદેશી સ્મૃતિની પૂર્ણ માહિતીવાળો મેટ્રીક શિક્ષક જોડાએ છે. ઉમેદવારે નીચેના સરનામે પગાર વગેરે માટે પત્રવ્યવહાર કરવો.

કે. એમ. મહેતા
આનંદપુરી.

તેણે દરરોજના નિયમ પ્રમાણે અરજી લખી રવાના કરી. પોસ્ટમાં નાખતી વખતે તે મનમાં ખળડ્યો: “આ છેવટની જ અરજી છે.”

અને ખરેખર, કાંઈ વિવક્ષણ રીતે તે છેવટની જ હરી !

અરજીનો જવાબ વળતી ટપાલે આવી ગયો. ટપાલીના હાથમાંથી પત્ર લેતી વખતે તેનું હૃદય આનંદથી નાચતું હતું. પણ તે આનંદ બહુ વાર ટક્યો નહિ. તેણે પત્ર વાંચવા માંડ્યો:—

“અમારી શિક્ષણ સંસ્થાની આર્થિક સ્થિતિ સંતોષકારક ન હોવાથી તમને ઝાઝો પગાર આપવાનું તો પગવડે એમ નથી. તમે જો રૂપ) રૂપિયાના પગારે રહેવા જુશી હો, તો વળતી ટપાલે જવાબ આપશો.”

ગુજરાનનું કાંઈજ સાધન નથી, ત્યારે પચ્ચીસ તો પચ્ચીસ, એવો વિચાર કરીને તેણે તરત જ જવાબ લખી દીધો. અને આશાભર્યા હૃદયે તે જવાબની રાહ જોવા લાગ્યો.

દિવસ પર દિવસ જવા લાગ્યા, પરંતુ અરજીનો જવાબ કાંઈજ મળ્યો નહિ. અસ્ત પામતા સૂર્યની પેઠે એની આશા ધીમે ધીમે વિલીન થવા લાગી. પણ આશા તો અમર છે. તેણે સમૂળગી આશા છોડી દીધી ન હતી.

આનંદપુરીથી જવાબ આવે એમ તેને લાગતું ન હતું, છતાં પણ કદાચિત કાંઈ કારણ-

સર જવાબ આપવામાં ઢીલ થઇ હશે, જવાબ આવે પણ ખરો, એમ તે પોતાના મનનું સમાધાન કરતો હતો.

એક દિવસ તે બારણામાંના ફૂલઝાડને પાણી પાતો હતો, એટલામાં ટપાલીએ ખૂમ મારી. ઘરમાં પાકીટ નાખી તે ચાલતો થયો. ટપાલીની ખૂમ સાંભળતાં જ તેની આશાલતા ખીલી ઊઠી. ઝડપભેર પરબીડિયું હાથમાં લઇ ઉત્સુકતાથી સહર્ષ ચિત્તે બોલીને તેણે વાંચવા માંડ્યું:-

- (૧) શાળા ચાલુ હોય તે દરમિયાન દર મહિને તમને રૂ. ૨૫) રૂ. પગાર મળશે.
- (૨) દરાવેલી મુદત પહેલાં તમે શાળા છોડી જશો નહિ, એ ખાતર જમીન તરીકે એક મહિનાનો પગાર અનામત રાખવો પડશે. સદર રકમ મુદત પૂરી થયે પાછી મળશે.
- (૩) નોકરી પર હાજર થયા પછી યોગ્ય મુદતે એસ. ટી. સી.ની પરીક્ષા આપવી પડશે. એ પરીક્ષામાં પાસ થતાં સુધી દરેક મહિનાના પગારમાંથી દર માસે ચાર રૂપિયા કાપી લેવામાં આવશે. પરીક્ષામાં ત્રીસ ટકા કરતાં ઓછા માર્ક મળશે, તો કાપી લીધેલી રકમ પાછી આપવામાં આવશે નહિ.

(૪) ઉપરના કલમ-નિયમ તમને મંજૂર હોય તો લખી જણાવશો, એટલે તમારી નીમણુંક કરવાની સુગમતા થશે.

આ કલમે વાંચી સુધીર તો ગુરમે જ થઈ ગયો. તે પત્ર તેણે ફાડીતોડી ચીરેચીરા કરી ફેંકી દીધો. આગ કરી તેણે પત્ર તો પોતાની દષ્ટિથી દૂર કર્યો, પરંતુ કાગળમાં લખેલી કલમોથી તેના હૃદયને જે આઘાત લાગ્યો, તે દૂર થવો એ બહુ મુશ્કેલ હતું.

મી. મહેતાને એક લાંબો, સખખત પત્ર લખવાના તેણે મનમાં વિચાર કર્યો. પરંતુ એનો કાંઈ ઉપયોગ થશે નહિ, એમ લાગવાથી તેણે ક્યારે જ મળવાના નિર્ણય કર્યો.

બીજે દિવસે વડીલોની આજ્ઞા લઈને 'ઉદર નિર્વાહનું કાંઈ સાધન પ્રાપ્ત કર્યા વિના પાછા અહીં આવીશ નહિ' એવો નિર્ધાર કરી તે ચર-બહાર નીકળ્યો.

એ પછીની હકાકત પ્રારંભે આવી ગઈ છે.

*

ટિકીટ-કલેક્ટરે કરેલા આતિથ્યથી તે તાબે થયો. પછી પોતાનો સામાન ટિકીટ-કલેક્ટરને સોંપીને તે સ્ટેશન બહાર નીકળ્યો. ગહેલાં મી. મહેતાની

મુલાકાત લેવી એમ વિચારી, તે માણસ કોવોક છે
અને ગુણની કદર સમજે તેવો છે કે કેમ તે
માણવાનાં તેણે નિશ્ચય કર્યો.

સ્ટેશનની સામે આવેલી દુકાનમાંથી ભાડાની
સાઈકલ લઈ, ટિકીટ-કલેક્ટરે કહેલી નિશાનીઓ
જોતો જોતો ને રસ્તો પૂછતો પૂછતો, તે અંગ્રેજ
હાઈસ્કૂલ આગળ જઈ પહોંચ્યો.

સુધીર ચાલાક ને ચાકકસ હતો. સાઈકલ
ઉપરથી ઉતરતાં ઉતરતાં હેડમાસ્તર મી. મહેતાની
ઓફીસ ક્યાં હશે, તેનો તેણે અંદાજ કરી લીધો. પછી
નરત જ સાઈકલ પરથી ઊતરી કમ્પાઉન્ડમાં એક
ફેકાળે તે મૂકી. પછી દાદરના પગથિયાં સડસડાટ ચઢીને
ઓફીસનાં બારણાં સુધી તે ગયો. બારણાં આગળ
જેભા મહેલા પટાવાળાએ સલામ કરી. જરા હસીને
સુધીરે તે સલામનો સ્વીકાર કર્યો. પછી એક
કાગળ પર પોતાનું નામદામ લખીને તેણે તે
પટાવાળાને આપ્યો.

પટાવાળો ચિટ્ટી લઈને અંદર ગયો. સુધીર
ગજવામાંથી રૂમાલ કાઢી હાથમાં લૂંછવા લાગ્યો.
પ્રાપ્તિ જરાજર કરી. એટલામાં પટાવાળાએ “પધારો
સાહેબ” કહેતાં તે હસતો હસતો ઓફીસમાં ગયો.

સુધીરે નમસ્કાર કર્યો. પરંતુ મી. મહેતાએ તે

કથાકલગી

ન સ્વીકાર્યા. 'એસો' એમ પણ ન કહ્યું. ફક્ત સુધીરના મુખ તરફ જોઈ જ રહ્યા.

આવું શિષ્ટાચારગ્રહિત વર્તન જોઈને સુધીરને એક ક્ષણ થઈ ગયું કે પાછો ફરીને ચાલ્યો જ નહિ. પણ બીજી જ ક્ષણે, આત્મસંયમ રાખી, તે એક ખુસ્સી પર બેસી ગયો.

મી. મહેતા પોતાના કાંડા પર બાંધેલી ઘડિયાળ જોઈ પોતાના ચશ્મા નાક પર સરખાં કરી ઇંગ્રેજીમાં બોલ્યા: “ખરેખર હું દિલગીર છું કે.....” આટલું કહી તેઓ અટકી ગયા.

સુધીરે તરત જ હસતાં હસતાં પ્રશ્ન કર્યો: “કેમ?” તેણે હસતાં હસતાં પૂછેલા પ્રશ્નથી મી. મહેતા વિચારમાં પડી ગયા. આજ સુધીમાં આવો હસમુખો અરજદાર તેમણે જોયો ન હતો.

સુધીરને તીવ્ર દષ્ટિથી જોઈ તે બોલ્યા: “તમારા તરફથી કંઈ જવાબ ન આવવાથી.....”

તેની આંખમાં પોતાની આંખ મેળવી સુધીરે કહ્યું: “મેં જવાબ ન આપ્યો, તેનો અર્થ એજ કે તમારી શરતો મને માન્ય નથી. હમણાં હું અહીં આવ્યો છું, તે નોકરીની યાચના કરવા માટે નહિ, પરંતુ તમારી શિક્ષણ સંસ્થાનો પરિચય કરવા માટે જ આવ્યો છું. વળી પેટને ખાતર નોકરી કરનારા માણસોને

તમે કયા પ્રકારે રીખાવો છો, એ પ્રત્યક્ષ જોવાના હેતુથી પણ હું અહીં આવ્યો છું. મારે બદલે તમે જે કોઈ માણસની નીમણુંક કરી હોય, તેના પેટ પર પગ મૂકવા હું આવ્યો નથી. વળી તમારી ગુણગતિની પરીક્ષા કરવા હું આવ્યો છું. હું તમારે ત્યાં વગર પગારે નોકરી કરવા ખુશી છું. કરી શકશો મારી નીમણુંક?”

મી. મહેતા અત્યંત કડક સ્વભાવના હતા ને આ સાંભળી તે ખૂબ ગુસ્સે થઈ જાત. પરંતુ સુધીર એવી દબથી બોલતો હતો, કે જાણે તેમનો જે ઉપરી ન હોય! એટલે તે અચકાઈ ગયા. તેણે યોજેલા ‘ગુણગતિની પરીક્ષા’ એ શબ્દો શિષ્ટાચારના ભંગરૂપ ને ગુસ્સો ઉત્પન્ન કરનાર હતા. પરંતુ મહેતાસાહેબે કયાં અત્યાર સુધી શિષ્ટપણું પાળ્યું હતું? શક્ય એટલા પ્રકારથી હેરાન કરનારા શાહુકારના જેવુંજ એમનું વર્તન હતું ને?

સુધીર સાથેની ચર્ચા અટકાવવા ઘુંટડો ગળી જઈ તેઓ શાંતપણે બોલ્યા : “માફ કરજો મીસ્ટર! મારે હવે વર્ગમાં જવાનો સમય થયો છે. કોઈ બીજી વખત વળી આપણે આ વિષય પર ચર્ચા કરીશું.”

મહેતાસાહેબ ખૂબ ચિડાઈને તડૂકશે એવી સુધીરની કલ્પના હતી, પરંતુ તેમણે તો બીજો જ

રસ્તો લઈ ત્યાં આગળથી કોઈ પણ બહાને છટકી જવાનું યોગ્ય ધાર્યું !

આમ થવાથી સુધીરને પણ ઊઠવું પડ્યું. ઊઠતાં ઊઠતાં તેણે “તમારો આભાર માનું છું” એમ કહી નમસ્કાર કરી ત્યાંથી ચાલવા માંડ્યું. હવે ઉદર-નિર્વાહનું ખીણું સાધન શું શોધવું એવા વિચારમાં ગરક થઈ સુધીરે સાઈકલ ચલાવવા માંડી.

આનંદપુરીના સોનીહાટ અને કુલવાડા એ બે બજારોને જોડનારો એક નાનો સરખો મહોલ્લો હતો. એ મહોલ્લામાંથી સુધીર પસાર થતો હતો, એટલામાં રસ્તે જતાં એક જાડા ધંપાલશાને તેની સાઈકલનો ધક્કો લાગ્યો. વાસ્તવિક તો આટલા ધક્કાથી કોઈ નાદાન છોકરાને પણ ઇજા થાય એમ ન હતું. તો પણ તે ધક્કો પેલા જાડેખાંથી સહન થયો નહિ. એકદમ આગળ ધસી આવી સાઈકલને અટકાવી તે બોલ્યો: “સાલા ! અંધા હૈ ?”

સુધીર ક્રોધથી લાલચોળ થઈ સાઈકલ પરથી નીચે ઊતરી પડ્યો અને બોલ્યો: “અબે એ... જાડે પહેલવાન ! જરા મોં સંભાળો.”

પહેલવાન બોલ્યો: “જા જા ! છોકરી ! બત્રીસે દાંડ પ્રાડી નાખીશ, સમજ્યો ?”

આ જાડા ત ખરખરા પહેલવામ જ હતી.

તે આનંદપુરીનો પ્રખ્યાત ચંદુમલ્લ-ચંદારામ હતો.

ચંદુએ બત્રીસ દાંત પાડી નાખીશ, એમ કહી હાથ ઊંચક્યો ન ઊંચક્યો, એટલી વારમાં તો સુધીરે સાધકલ ત્યાં જ પડવા દમ જોતજોતાંમાં ચંદુને જ બે પગે ઊંચકાને પટક્યો !

મહોલ્લો સાંકડો અને અડચણવાળો હતો. આથી ચંદુને સારો માર પડ્યો. તેને ઘૂંટણ પર ઇજા થઈ. આથી તેનાથી ઝપાટાબંધ ઊઠાયું પણ નહિ અને તેથી વધારે મારામારી થતી અટકી ગઈ.

તેને ઇજા કરવાની સુધીરની કંઈ ઇચ્છા ન હતી. “સાલા અંધા હૈ” એ શબ્દો તેણે ન ઉચ્ચાર્યા હોત, તો સાધકલનો ધકકો લાગવા બદલ સુધીર દિલગીરી બતાવત અને માફી માગવાય તૈયાર થાત.

પરંતુ “સાલા અંધા”એ શબ્દો તેનાથી સહન થઈ શક્યા નહિ. તેનું લોહી જીવતું હતું. ક્રોધના આવેશમાં ભાન ન રહેવાથી તેણે ચંદારામને પટક્યો. એ વખતે તેને ઇજા થશે એવો વિચાર સુદ્ધાં સુધીરને આવ્યો ન હતો. પણ પ્રત્યક્ષ ઇજા થયેલી જોઈને તેને મનમાં જરા ખોટું લાગ્યું. તે પોતે જમીન પર બેસી ધા તપાસવા લાગ્યો.

સામેના ઘરની બારીએથી એક માણસ આ

કથાકલગી

બધું જ જોઈ રહ્યો હતો. ચંદુને ઊંચકીને પટકવામાં સુધીરે વાપરેલી સફાઈ ને હથોટી જોઈ તે ચકિત જ થઈ ગયો હતો. ને પછી પણ સુધીર શું કરે છે તે તે જોઈ જ રહ્યો.

ચંદુના પગની સારવાર, થયા પછી તે ઉતરીને નીચે આવ્યો. ને સુધીર તરફ મીટ માંડી જોવા લાગ્યો. એ હતો આનંદપુરીનો બીજો પહેલવાન— બાલુમલ !

સુધીર હસીને બોલ્યો: “આટલું ધારી ધારીને શું જોઈ રહ્યા છો ?”

જવાબ ન આપતાં બાલુમલે સુધીરના બાવડાં હાથેથી પકડીને દબાવી જોયાં. આ વર્તન સુધીરને ન ગમ્યું.

તેની ચીડ તરફ લક્ષ ન આપતાં બાલુમલે તો સુધીરની પીઠ પર થબડાંકો બોલાવી કહ્યું: “શાબાશ, જીવાન ! તું તો સારો કુસ્તીબાજ દેખાય છે.”

“એટલે ?” સુધીર બોલ્યો.

બાલુમલ બોલ્યો: “તે વગર કંઈ માણસને આવા સફાઈદાર દાવ આવડે જ નહિ.”

સુધીર કંઈ ન બોલ્યો. તે ક્રૂતા હર્યો.

“તું ક્યાં રહે છે ?” બાલુમલે પૂછ્યું.

“અહીં જ.”

“નહિ, તું ખોટું કહે છે. આનંદપુરીનું નાનું છોકરું પણ મારાથી અજાણ્યું નથી. મારે સાચું કહે.”

સુધીરે ખુલ્લા દિલથી પોતાની બધી હકીકત કાંઈ પણ પરદો ન રાખતાં કહી દીધી. આથી ખુશ થઈ બાલુમલે તેને પોતાની સાથે અખાડે આવવા જણાવ્યું. ચંદુ પણ એ દરમ્યાન બેઠો થયો હતો. સુધીરની દાવઆવડત જોઈ તે પણ અંજાયો હતો. વાતો ચાલી, ને પછી ત્રણે જણા જણે કાંઈ અન્યું જ ન હોય, તેમ ગાઢ મિત્રો માફક ચંદુને અખાડ ગયા.

અખાડાને એક ખૂણે બેસીને તે ત્રણ જણાએ કાંઈક મસલત કરી, ને પછી ફરીથી મળવાનું કહી સુધીર ત્યાંથી સ્ટેશન તરફ ઉપડી ગયો.

*

આનંદપુરીમાં સોમનાથ મહાદેવનું મોટું દેવાલય હતું. દર વરસે એ મંદિરનો ઉત્સવ આઠ દિવસ સુધી ઉજવાતો. ઉત્સવમાં જમણ, ભજન, સંગીત, સરઘસ ને સાથે દંગલ-કુસ્તી વગેરેનો કાર્યક્રમ રાખવામાં આવતો. આમાં દંગલકુસ્તીના કાર્યક્રમને સારી પેઠેનું મહત્વ અપાતું. એ પ્રસંગે બહાર-

ગામના લોકોનાં પણ ટોળેટોળાં આવીને ઘણા ઉત્સાહથી ભાગ લેતા. મારામારીઓ પણ થતી. આગલે વરસે પણ કુસ્તીને દિવસે મારામારી થઈ હતી. કારણ કે કુસ્તી માટેનું ભારે કિંમતનું ઇનામ નવાગામનો પહેલવાન રઘુનાથ લાગલાગટ ત્રણ વરસથી લઈ જતો હતો. ને એ વાત આનંદપુરીના લોકોને ખૂબ સાલતી હતી. તેથી તેમણે તો હુલ્લડ પણ કર્યું હતું. પરંતુ પોલિસનો બંદોબસ્ત સારો હોવાથી આવું હુલ્લડ ભયંકર રૂપ પકડતું ન હતું.

રઘુનાથે લાગલાગટ ત્રણ વરસ સુધી ઇનામ મેળવ્યું હતું, તેથી આનંદપુરીની અખાડાપ્રેમી પ્રજાએ આ વરસે સંપ કરી ચંદુ પહેલવાનને શક્ય એટલી બધી મદદ આપીને તૈયાર કરવા માંડ્યો હતો. આનંદપુરના ધનિકોનો પણ એમાં સાથ હતો. ઉત્સવને હવે માંડ દશેક દિવસની વાર હતી. ને તે અરસામાં જ સુધીરને હાથે ચંદુના પગને ઇન્ન થઈ.

ચંદુ પહેલવાનના પગને ઇન્ન થઈ છે, એ વાત આખા શહેરમાં પ્રસરી ગઈ. અનેક લોકો તેની ખબર લેવા આવવા લાગ્યા. જે ધનવાનોએ અનેક પ્રકારની ચંદુને મદદ કરી હતી, તેઓને પોતાનો બધો પરિશ્રમ ફેકટ ગયો.

એમ લાગતું હતું.

ચંદુ બધાને કહેતો: “તમે ગભરાઓ માં. આ વરસે તો આનંદપુરી રઘુનાથને હરાવ્યા વિના નહિ જ રહે. ઇનામ આપણા ગામનું જ છે.” એમ કહી તેણે કુસ્તીના રસિયા લોકોના મન શાંત કર્યાં !

દિવસ પર દિવસ પસાર થતા હતા; ને ઉત્સવના દિવસો નજીક આવતા હતા. એ વખતે ચંદુના ઘૂંટણની વાત ચર્ચાનો વિષય થઈ પડી હતી. આજુ-બાજુનાં ગામોમાં પણ એ જ વાતની ચર્ચા થવા લાગી હતી. નવાગામના લોકો પણ ચંદુની ખબર લેવા આવતા હતા. ચંદુનો ઘૂંટણ ઝટ સારો થઈ જઈ તે રઘુનાથ સાથે જરૂર કુસ્તી કરે, એવી તેમની ઇચ્છા હતી.

ચંદુ પહેલવાન બહારથી બધા લોકોને ખુશ રાખવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો, પરંતુ તેના હૃદયમાં તો ભારે ગડમથલ થયા કરતી હતી.

આમ આનંદપુરીના બધા લોકો ચિંતાતુર હતા. તે જ વખતે રામરાવ ટિકીટ-કલેક્ટરને ઘેર એક શેતરંજી પર બેસી સુધીર વિચાર કરતો હતો. તે શા વિચાર કરતો હતો, એ કહેવું જરા કઠણ ખરું; પરંતુ તેના શરીર તરફ જોતાં તે

કથાકલગી

પહેલાં કરતાં વધારે તેજસ્વી લાગતું હતું ને તેની દષ્ટિમાં એક પ્રકારનું નવીન તેજ ચમકારા મારતું હતું એ કહેવું કઠણ ન હતું.

ઘણો વખત પસાર થવા છતાં તે તે જ ઠેકાણે વિચાર કરતો એસી રહ્યો હતો. પોતે ઘર છોડી અહીં આવ્યો, તે પછીનું મી. મહેતાનું વર્તન, ચંદુ સાથેની લડાઈ, ચંદુએ લીધેલી ઇનામની જવાબદારી વગેરે અનેક વિષય પર તેના વિચાર ચાલુ હતા !

“હું કંઈ છું તે બરાબર હશે ?” એવો પ્રશ્ન તે પોતાના મનને વારંવાર કરતો. મન કહેતું : “બરાબર શું ને વળી બરાબર શું ? તારો નિર્ણય થયો. એટલે બધું જ બરાબર; નહિ તો બધું જ બરાબર. આવી સોનેરી તક વારંવાર મળતી નથી. તારે પરીક્ષામાં એસવાને માટે શી જોઈએ છે ને ? તો તૈયાર થા. તું કોઈને ત્યાંથી ચોરી કરતો નથી, અથવા કોઈને ફસાવીને ચાર પૈસા લઈ લેતો નથી, તો પછી તને આટલો ડર શાનો ?” સુધીરના મનની સ્થિતિ આવી હતી !

ઉત્સવનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. આનંદપુરીમાં ખૂબ ગિર્દી થઈ. આ માનવમેદની જોઈ આનંદપુરી ફૂલાવા લાગી. આનંદપુરી નામ બરાબર સાર્થક

થયું. આનંદપુરી આનંદનું ધામ બની ગયું.

બંને કાંઠે છત્રોછલ પાણીથી ઊભરાતી વર્ષાઋતુની નદીની પેટે જનમેદની આનંદપુરીના દક્ષિણ ભાગના વિસ્તૃત મેદાનમાં એકત્ર થઈ હતી. આ જ મેદાનમાં કુસ્તી થવાની હતી.

દર વરસ કરતાં આ વરસે મેદાનની વ્યવસ્થા ઘણી સરસ રાખવામાં આવી હતી. પોલિસેનો બંદોબસ્ત પણ બહુ કડક હતો.

યોગ્ય સમયે ઉત્સવ સમિતિના મુખ્યો પોત-પોતાની જગાએ આવી બિરાજ્યા. બુદ્ધિમંત્રી કુંભાયું તગામ ગરબડ બંધ થઈ ગઈ. મેદની શાંત હતી.

પ્રથમ શરૂઆતમાં દશબાર સાધારણ કુસ્તીઓ થઈ. ત્યાર પછી પ્રમુખે સોનાનું કડું હાથમાં લઈ બિંચું કરી કહ્યું. : “આ સોનાનું કડું જે કોઈ કુસ્તી કરવા તૈયાર હોય તે ઉપાડે.”

ક્ષણ વાર બધે શાંતિ પ્રસરી રહી. સર્વની દષ્ટિ નવાગામના પહેલવાન બેઠા હતા તે તરફ વળી.

રઘુનાથ શાંત રીતે ઊઠ્યો. પ્રમુખ પાસે ગયો ને કડાનો સ્પર્શ કરી અખાડાને વંદન કર્યાં. તાળીઓનો ગડગડાટ થયો. પછી અખાડાને પીઠ ન બતાવતાં તે એક એક પગલું પાછળ હઠતો હઠતો પોતાની જગ્યાએ જઈને બેસી ગયો.

પ્રેક્ષકોનાં નેત્રો ફરી એક વાર ચોમેર ફરવા લાગ્યાં. આનંદપુરીના લોકો ચંદુ પહેલવાનને આંખોએ ખોળવા લાગ્યા.

પ્રમુખે ફરી એક વાર ગર્જના કરી.: “નવા-ગામના પહેલવાન રઘુનાથ સાથે લડવા કોણ તૈયાર છે ? જે તૈયાર હોય તે આગળ આવે.”

કોઈ ઊઠ્યું નહિ.

આનંદપુરીના લોકો ચંદુ પાસે જઈ કાંઈ મસલત કરવા લાગ્યા. સર્વ સભા શાંત હતી.

રઘુનાથને કોઈ હરીફ મળતો નથી ? આ તો આનંદપુરીનું નામ જવાનું, આમ વાતચીત ચાલવા લાગી.

“કેમ, કોઈ તૈયાર છે ?” પ્રમુખે પૂછ્યું.

એટલામાં ચંદુ પહેલવાન પાસે બેઠેલો એક જુવાન ઊઠ્યો. તે ધીમે પગલે પ્રમુખ પાસે ગયો. કડાને સ્પર્શ કર્યો તે અખાડાને વંદન કરી પાછળ હટતો હટતો પોતાની જગાએ જઈને બેસી ગયો. તે હતો સુધીર વ્યાસ, બી. એ. (નપાસ) !

સુધીરને જોતાં જ આનંદપુરીના લોકોને અચંખો થયો. આને તો આપણે કોઈ દિવસ જોયો પણ નથી; છે તો કોઈ ગૃહસ્થ જેવો. કોણ હશે એ ?

એ અપરિચિત યુવકને જોઈને બીજા ગામના

અને આનંદપુરીના લોકો સુદ્ધાં પૂછપરછ કરવા લાગ્યા કે આ કોણ છે ?

કોણ જાણે ? પણ પાણી કંઈ નિરાળું જ લાગે છે. કુસ્તીને રંગ ચઢશે ખરો.

આવી વાતચીત ચાલતી હતી. એટલામાં કુસ્તીની ચેતવણીનું જ્યુગલ ફરી ફૂંકાયું. લોકો તદ્દન શાંત થઈ ગયા.

રઘુનાથે કપડાં ઊતારી પોતાની જાંઘ ડોકી. તેનો અવાજ સાંભળી પ્રેક્ષકોના હૃદયમાં જાણે ચૈતન્ય ફરી વળ્યું.

બીજી બાજુ, સુધીર પણ પોશાક કાઢી લંગોટ કસીને પોતાની જગ્યાએ જઈ ઊભો રહ્યો. પછી શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિએ તેણે પોતાના શરીરનું હલનચલન કરવા માંડ્યું. નમો ફૂલવા લાગી. ઈષ્ટ-દેવનું સ્મરણ કરી તેણે દંડ થાળડયા.

તાપમાં તપાવેલા નગારા પર થાપ મારતાં જેવો અવાજ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવો જ અવાજ એ થળડાટે થયો. પ્રેક્ષકો એકદમ શાંત ને એકચિત્ત થઈ ગયા. બધાંની દૃષ્ટિ સુધીરના શરીર પર ચોંટી રહી.

રઘુનાથ અખાડામાં આવે તે પહેલાં જ સુધીર મક્કમ પણ ધીરે પગલે જઈ અખાડાના મધ્ય

કથાકલગી

ભાગે ઊભો રહ્યો. તે એવી છટાથી ઊભો હતો, કે બધા પ્રેક્ષકોનાં મન એની તરફ આકર્ષિત થયાં. લોકોએ તાળીનો ગડગડાટ કરી તેને વધાવી લીધો. આ સ્વાગતનો સ્વીકાર કરીને સુધીરે ફરીથી એક વાર પોતાના હાથના દંડ ઠોક્યા. ફરી તાળી-ઓનો ગડગડાટ થયો.

પોતાના હરીફે પ્રેક્ષકોનાં મનને આકર્ષી લીધાં છે, એવું જોઈ રઘુનાથને ગુસ્સો ચઢ્યો. એ ગુસ્સાનાં ચિહ્નો તેના ચહેરા ઉપર, ને શરીરના હલનચલન ઉપર સ્પષ્ટ રીતે દેખાવા લાગ્યાં. જાણુકાર પ્રેક્ષકોની નજર બહાર એ ન હતું.

અખાડામાં જતાં જ રઘુનાથ સુધીરના શરીર ઉપર ધસી ગયો. સુધીર તરત જ બાજુ ઉપર ખસી ગયો.

રઘુનાથ વજનદાર ને તાકાતવાન હતો, તે સુધીર ચપલ, ચાલાક ને હોશિયાર હતો, એ થોડી વારમાં જ લોકોને જણાઈ આવ્યું.

રઘુનાથે ચઢાઈ કરવી ને સુધીરે પોતાનો બચાવ કરવો એવો ખેલ શરૂ થયો. પ્રેક્ષકોની ઉત્સુકતા ક્ષણે ક્ષણે વધવા લાગી.

પાંચ મિનિટ થઈ. પંદર મિનિટ થઈ. કુસ્તી બરાબર જામી. બંને જણા એકબીજાને

હરાવવા માટે દાવપેચ અજમાવી રહ્યા હતા. કોણ કોનાથી હારી જશે, એનો કાંઈ નિર્ણય થઈ શકતો ન હતો. સર્વ પ્રેક્ષકોનો શ્વાસ ઊંચે હતો. એવામાં રઘુનાથના પગ ઉપર સુધીર ચઢી બેઠો.

તાળીઓનો ગડગડાટ થયો. “વાહ રે, પટ્ટે! શાખાશ! શાખાશ! વાહ રે વાઘ!” આવા આવા ઉદ્ગારો પ્રેક્ષકોના મુખમાંથી નીકળવા લાગ્યા. એ સાંભળીને રઘુનાથ પોતાના મનનું સમતોલપણ ગુમાવવા લાગ્યો. પરંતુ સુધીર શાંતપણે, હસતે મુખે, સાવધાનીથી રઘુનાથ સાથે દાવ અજમાવી રહ્યો હતો.

લડતાં લડતાં સુધીરે રઘુનાથના કાન ઉપર એક થપ્પડ લગાવી. નવાગામના પ્રેક્ષકો ખળભળી ઊઠ્યા. પરંતુ પોલિસે તેમને શાંત પાડ્યા.

રઘુનાથ ઘણોજ ચીડવાયો. તેણે પણ થપ્પડ મારવાના પ્રયત્ન કર્યા. એક બે લાગી પણ ખરી.

રઘુનાથનું ધ્યાન હુમલા ઉપર જ હતું. પોતાના બચાવ તરફ તે બિલકુલ દુર્લક્ષ કરતો હતો. સુધીર એનો લાભ લેવા માંગતો હતો.

પ્રેક્ષકોની ઉત્સુકતા છેલ્લી હદે પહોંચી હતી. સુધીર પણ પોતાનું અપૂર્વ કૌશલ્ય દેખાડી રહ્યો હતો.

જીતે રહો” એવા અવાજો પ્રેક્ષકોમાંથી સંભળાવા લાગ્યા.

સુધીર જીત્યો હતો. તેણે રઘુનાથને ચિત્ કયો હતો. કોઈ પૈસા, કોઈ રૂમાલ, કોઈ ફેટા ઉડાડવા લાગ્યા. ને કેટલાક તો વળી જાતે જ બેઠક પર નાચવા લાગ્યા. ચંદુ પહેલવાન એકદમ દોડતો જઈ સુધીરને ભેટી પડ્યો. પ્રમુખે શાબાશી આપી. જીતનું બિયુગલ ફૂંકાયું !

પંદરેક મિનિટ વીતી ગઈ. સુધીરનું સરઘસ નીકળ્યું. વાજાંત્રો વાગવા લાગ્યાં તેના ઉપર બક્ષીસોનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો.

કોનું સરઘસ છે એ જોવા સારૂ મહેતા-સાહેબે માળ પરની બારી ઉઘાડી ડોકું કાઢી જોયું ને તરતજ પોતાનું માથું પાછું અંદર લઈ લીધું !

*

આનંદપુરીના લોકોના આગ્રહ વડે લાચાર થઈ સુધીર ત્યાં જ રહ્યો, ને વ્યાયામશાળા કાઢી. લોકોએ તેને ફંડ કરી આપ્યું. વ્યાયામશાળામાં ઘણા યુવાનો વ્યાયામનું શાસ્ત્રોક્ત શિક્ષણ લઈ રહ્યા છે !

ધર્મનિષ્ઠા

કથાકલગી

૧૧ તદુ નદીને તીરે દેવપર્વત હિમાલયના ચર-
ણોમાં વસેલું આનંદન નામે એક નગર
હતું. તે એક મોટા વિશાળ રાજ્યની
રાજધાની હતું. મોટો કાંગરીઆળો મજબૂત કોટ
અને અત્યંત સુરક્ષિત બાંધણી તેની શોભામાં
વૃદ્ધિ કરતાં.

પોતાના રાજ્યની લગામ ધારણ કરી પોતાના
યશોતેજથી સારા ભૂમંડળને પ્રકાશિત કરનારો દીપ્ત-
વર્મ નામે રાજા એ નગરમાં રહેતો હતો. તેની
નિર્ભય છાયા હેઠળ સેંકડો નાના નાના ખંડીઆ
રાજાઓ, ઠાકોરો અને દરબારો પોતપોતાની નાનકડી
રાજગાદીઓ શોભાવી રહ્યા હતા. તેના ધનુષ્યના
ટંકાર માત્રથી યે શત્રુઓનાં હૈયાં કંપી ગિઠતાં.

દરરોજ મળસકે જ્યારે નવકમલિનીઓને મૃદુ

સ્પર્શ કરી અરુણ ઊંધમાંથી જગાડતો અને પક્ષી-
ઓના કલકલનિનાદથી સારું આકાશ ગુંજી ઊઠતું,
ત્યારે નગરના નોખતખાનામાં સોનાના ઘંટ વાગી
ઊઠતા અને બંદીજનો ભૈરવી રાગે ગાન આરંભતા:
“હે ભુવનેશ્વર ઊઠો, જાગો. જુઓ. કાર્ય કરવામાં
અતિ નિયમિત એવા ભગવાન સૂર્યદેવ સાત ઘોડા-
ઓથી શોભતા પોતાના રથમાં બેસીને તમાગ
આંગણમાં આવી ઊભા છે.” એ સૌ નાદોનું એક
સુમિશ્રિત મનોહર સંગીત બની રહેતું; અને એ
સંગીતતરંગ વડે જાગી રાજા શય્યાનો ત્યાગ કરતો
કે વીસ વીસ નવયૌવના સુંદરીઓ તેની સેવામાં
આવી ખડી થતી. ગુલાબજળ વડે મુખમંડળ સાફ
કરી અગરચન્દનાદિક ગંધ વડે ચારે દિશાને
પ્રકુદિત કરતો કરતો તે રાજસભામાં આવી બેસતો.

રાજસભામાં લોકોની તો અપરંપાર ભીડ.
અમંખ્ય દરબારીઓ, અમલદારો, કેટલાક વેપારીઓ,
જાત્રાળુઓ, વિજ્ઞાનીઓ, દૂર દૂરથી આવેલા પંડિતો,
દેશાવરના એલચીઓ એ સાથી ઉભરાતું, વૈભવથી
રચાયલું સભાગૃહ દીપી નીકળતું. રાજા આવી
સિંહાસને બેસતો અને ચોમેરથી વિવિધ પ્રકારે
જયધ્વનિ ગાજી રહેતા. પંડિતો સ્તબ્ધરા અને
શાદુલમાં નાના મોટા શ્લોક રચી રાજાને સંભળાવતા:

“હે મહીપાળ, તું સસાગર ધરણીનો નાથ છે. તારા વિજયરથના ખણુખણાટ વડે ગભરાઇ દેવો અલોપ થઈ ગયા છે અને નાગગણ પૃથ્વીમાં છૂપાઈ ગયા છે. મેઘના જેવો તું પ્રજ્ઞરંજક છે, વનસ્પતિના જેવો તું દ્વિજપાલક છે, નાગની કૃણા જેવું મણિમંડિત તારું મસ્તક છે અને તારો પ્રતાપ અવર્ણનીય અને અખંડ છે. તારો જય હો.” રાજા આ શ્લોકો સાંભળી ભારે રાજી થતો અને ખજનો ઉઘાડી યથેચ્છ રીતે દ્રવ્યદાન કરતો.

રાજકાળ સમાપ્ત કરી મહારાજ અંતઃપૂરમાં પ્રવેશ કરતા, અને ખાનપાનાદિક પતાવી સવામણ રૂની સેજ પર પલંગે પોઢી, થોડો આનામ લઈ સાંજે આનંદોદ્યાનમાં વિહાર કરવા જતા. ત્યાં ક્યાંક ક્યાંક વૃક્ષગુલો પરપર પ્રેમાલિંગને લપેટાયલાં છે. તેમના ઉપર રંગગંધયુક્ત ફૂલો અને ફળોનો પાર નથી. ડાળીએ ડાળીએ જતજતનાં પંખીએ કલરવગાન કરી રહ્યાં છે. ક્યાંક ક્યાંક કમળભર્યાં નાનકડાં સરોવરોમાં રાજહંસ કીડા કરી રહ્યા છે. ક્યાંક ક્યાંક મયૂરોના નાચ ચાલી રહ્યા છે. દેવલોકને પણ અદેખાઈ કરાવે એવાં રમણીય પુષ્પોદ્યાન મનોહરતાથી ખીલી ઉઠ્યાં છે. અને એ મધુરા ફૂલખાગમાં ફૂલોથીયે સુંદર રાજાની

પાંચસો રાણીઓ, માલ્ય ચંદનાદિ હાથમાં લઇને તેમની વાટ જોતી ઊભી છે. રાજા આવીને કદિક પોપટમેના સાથે વાતો કરતો, ઘડીક કાકાકૌઆ સાથે લઢવાડ માંડતો, કદિક સીસોટીઓ પાડી પંખેરા ભેગાં કરતો, તો ઘડીક રાણીઓ સાથે રસાલાપ માંડતો. કોઇકની પાસે પાન કરાવી ખાતો, કોઇને ચૂંટીઓ ખણતો, તો કોઇકને સંગાથે લઇ આરસ-પહાણની વેદિ પર બેસતો. અને ત્યારે બાકીની બધીઓ હાથમાં વાજાંત્રો લઇને અતિ મીઠું ગાયન શરૂ કરતી. કોઈ ગાતી, કોઈ સિતાર વગાડતી, કોઈ પોતાની અપૂર્વ નૃત્યકલા આરંભી રાજાનું લક્ષ્ય ખેંચવા પ્રયત્ન કરતી. રાજાના નયનોમાં સુખ અને આનંદ ઝળકી રહેતાં. એટલામાં કોઈક રાણી ગુલાબનો ગુચ્છો કરી તેને મારતી. અને પોતાના આનંદનશામાંથી તે જાગી ઊઠતો તથા ભમ્મર ચઢાવી કોઇનો ઢોંગ કરતો ત્યારે પાંચસોયે પાંચસો રાણી એકીસાથે ખડખડ હસી પડતી અને તેયે હસતો. સંગીત અને આનંદના ફૂવારાની એમ છોળો ઉગાડતાં વખત ક્યાં વીતી જતો, તે માલમ ન પડતું. એ પ્રમાણે રાજા અત્યંત સુખમાં પોતાનો કાળ નિર્ગમન કરતો હતો.

પણ હાય ! સંસારમાં કશુંયે ચિરસ્થાયી નથી.

દીપ્તવર્મનો સદા ઝળકતો સુખસૂર્ય પણ એક દિવસ સંકટરાહુના પંખમાં સપડાયો. એક દિવસ આનંદોદ્યાનમાં વિહાર કરતાં કરતાં રાગની નજર દૂર પહોંચી ટોચ તરફ પડી; તો ઓહો ! ત્યાંથી આઠમનો ચન્દ્ર વાદળાંઓને ફેડી તેજ વરસાવતો બહાર નીકળતો હતો, ત્યાંથી જાણે એક મોટો, પ્રચંડ અજગર ધીમે ધીમે ઉતરતો હોય તેવું જણાયું. તે અજગરની ઉપર ચન્દ્રમાનાં તેજ ચક્રચકિત થઈ રહ્યાં હતાં. રાગને કપાળે ચિંતાની કરચળીઓ પડી. તેણે મંત્રીને તેડું મોકલાવ્યું. મંત્રીએ આવી ધ્યાન માંડી નજર કરી, ને એક કારમી ચીસ પાડી તે બેલ્યો: “મહારાજ, સર્વનાશ ! પૃથ્વીને પેલે પારથી કોઈક શત્રુ, આપણા આનંદન નગર પર હુમલો કરવા સારૂ પહોંચી ઓળંગી રહ્યો છે. મહારાજ, આજ્ઞા આપો. નગરના સંરક્ષણ માટે અમે તૈયારીઓ આદરીએ.”

રાગ બેલ્યો: “તથાસ્તુ.”

અને સારા શહેરમાં ઢોલનગારાં વાગી રહ્યાં. બધે કોલાહલ મચી ગયો. બેડૂતો હળ છોડી તલવારને તેજદાર કરવા બેસી ગયા. દુકાનદારો દુકાન બંધ કરી બાણધનુષ તૈયાર કરવા લાગ્યા. ઘોડે-સ્વારો તેમના ઘોડાઓને યુદ્ધને માટે સજ્જ કરવા

લાગ્યા. તલવારોના ખણખણાટથી, ઘોડાઓના હણહણાટથી, ભેરીના નાદથી શહેર બધું ગાજી ઊઠ્યું. રાજાએ વિહાર અને પ્રમોદ તથા અસ્ત્રાગારમાં પ્રવેશ કર્યો અને પ્રહરીઓએ નગરના પાંચે દરવાજા ફડાફડ બંધ કરી દીધા.

બંને બાજુથી તુમુલ યુદ્ધ શરૂ થયું. “હર હર મહાદેવ”ની શહેરીઓની ગર્જના વિદેશીઓની વિન્ન-તીય ગર્જનામાં સંમિશ્રિત થવા લાગી. બાણના વરસાદથી આકાશ છવાઈ ગયું. લોહીનાં ઝરણાંઓ વડે શતદ્રુનાં જળ રાતાં રાતાં થઈ ગયાં. પંદર દિવસ ને પંદર રાત સુધી આમ અવિરામ યુદ્ધ ચાલ્યું. સોળમે દિવસે શત્રુનું લશ્કર કોણ જાણે શાથી પણ પાછું હટ્યું અને યુદ્ધ તેથી અટક્યું.

તે વેળા મધરાત હતી. ગાદો અંધકાર વિશ્વને લપેટી રહ્યો હતો. સિપાઈઓ-યોદ્ધાઓ પોતાના ઓળખાઈયાર સાથે મુઠાંઓનાં ઉશિકા કરી ભેટી પડ્યા હતા-ઉંઘતા હતા. આખું નગર જાણે શાંત, નિઃસ્તબ્ધ હતું. કોઈક કોઈક વાર વચ્ચે વચ્ચે કોઈ અસ્ફુટ આર્તનાદ સંભળાતા. કોટ પર હામ હામ પહેરેગીરો વજ્રથી બળી ગયેલા તાડવૃક્ષ પેઠે શાંત નિશ્ચલ ઊભા હતા.

એવે વખતે રાજમહેલની અગાશી ઉપર ઊભો

ઊભો રાજા દીપ્તવર્મ મહાશય અંધકાર પર મીઠા માંડી પોતાના ભાવી સંજયે વિચાર કરી રહ્યો હતો.

અચાનક ત્યાં એક વ્યક્તિનું આવવું થયું. રાજા ચમક્યો. જોયું તો, રાજકુલગુરુ બોધનાચાર્ય. રાજાએ ધુંટણીએ પડી પ્રણામ કર્યો: “આજ્ઞા, પ્રભુ !”

ગુરુ બોલ્યા: “વત્સ, મારી આશિષ છે કે લાંબુ આયુષ્ય ભોગવી સાતે સમુદ્ર પર તું એકછત્રે રાજ્ય કર. પણ આજે તો એક બીજાનું કારણસર અહીં મારું આવવું થયું છે. કદાચ તને ખબર હશે, કે આવતી આવણ વદ દશેમે”

રાજા બોલ્યો: “ગુરુદેવ, આવણ વદ દશેમને હજી બહુ વિલંબ છે. કાલે યુદ્ધમાં દુશ્મનને હરાવી ભગાડી શકીશ તોજ આવણની દશેમ આ જીવનમાં ભાળી શકીશ. નહિ તો.....” તે સહેજ અચકાયો..... “તો દીપ્તવર્મનું નામ પૃથ્વીના પટ પરથી ભૂંસાઈ જશે.”

ગુરુ બોલ્યા: “વત્સ. મોહાંધ માં થઈશ. કાલે યુદ્ધ ન થઈ શકે.”

“ન થઈ શકે.”

“હા ન થઈ શકે. આવણ વદ દશેમે ચન્દ્રગ્રહણ છે.”

રાજા બોલ્યો: “ગુરુદેવ, મસ્કરી માં કરો. હું જ્યોતિષની ચર્ચા કરવા નથી બેઠો !”

બોધનાચાર્ય બોલ્યા: “રાજન, તું ભાન ભૂલે છે !

તારી સાથે મસ્કરીટ્ટા કરવાની મને ટેવ નથી. હું તો એટલું કહેવા આવ્યો હતો, કે ચન્દ્રગ્રહણ વેળા હિંદુ માત્રે ગંગાસ્નાન કરવું જ જોઈએ. શાસ્ત્રાસાને ઉલ્લંઘી, કુળગુરુનું અપમાન કરવાની તારી હિમ્મત હોય, તો ભલે તેમ કર. હું આ ઘડીએ આ સ્થાન તજી જાઉં છું.”

ત્યારે અનુતપ્ત થઈને રાજા બોલ્યો: “મહાનુભાવ, મને ક્ષમા કરો. કાલે યુદ્ધ પૂરું થયે હું સપરિવાર ગંગાસ્નાનાર્થે સંચરીશ.”

ગુરુ બોલ્યા: “અસંભવ! ૧૦ ને ૧૨ મિનિટે ચન્દ્રગ્રહણ શરૂ થશે, તે દશને સુડતાળીશ મિનિટે છૂટશે. વચ્ચે માત્ર સાત દિવસનો ગાળો છે. રસ્તો લાંબો છે, વિકટ છે. અહીં એક પળનો પણ હવે વિલંબ કમય તેમ નથી. હમણાં જ ઉપડવું જોઈશે.”

રાજા: પણ “શત્રુનું લસ્કર.....”

બોધનાચાર્ય: “તું કેવળ આલોકના સુખ-દુઃખનો વિચાર કરે છે, જે કેવળ અસ્થાયી, અનિત્ય છે. પરલોક જ સ્થાયી છે. પરલોકની વ્યવસ્થા કરવી એ પહેલું કાર્ય છે.”

રાજા: “પણ આલોક શું કેવળ તુચ્છ છે? મારા વડવાઓ—પિતૃઓના જીવનસાક્ષ્યના પ્રદેશરૂપ આ આનંદન.....”

બોધનાચાર્ય: “હું બધું સમજું છું. પણ

આલોક... પરલોક... પરલોકને માટે તું
શું ભાથું બાંધશે ?”

રાજાએ જોયું કે ખરે, આલોક કરતાં પરલોકની
વધુ મહત્તા છે. તેથી લાચારીએ તેણે સંમતિ આપી.
સમસ્ત નગરના રહેવાસીઓ ગંગાસ્નાન માટે ઉપડ્યા.

રાત્રિનો ત્રીજો પહોર હતો. રાજા પોતાના સર્વ
કુટુંબીઓ સહિત નગરના પૂર્વદ્વારેથી બહાર
નીકળ્યો. પાછળ પાછળ મોતીની ઝાલરવાળી પાંચસો
ડાળીઓમાં તેની પાંચસો રાણીઓ પચાસ હજાર
લશ્કરીઓથી રક્ષાતી ચાલી આવતી હતી.
અચાનક દૂર, વનને છેડેથી શત્રુના એક લાખ
લશ્કરીઓ ચમરાજના મસ્ત પાડાની પેઠે
પૂરા વેગથી ધસી આવ્યા. દીપ્તવર્મના ઘોડેસ્વારોને
તેમણે ખેદાનમેદાન કરી નાંખ્યા. અને પાંચસો કશ્મી
ચીસો સંભળાણી: “નાથ, રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો.”
દીપ્તવર્મે જોરથી મુઠ્ઠીઓ વાળી, અને ઘોડો ફેરવ્યો.
એકદમ કુળગુરૂ તેની પાસે આવી બોલ્યા: “વત્સ,
શાંત થા. તારા ઘોડેસ્વારોનો નાશ થઈ રહ્યો છે એ
સાચું. તેઓ કચડાઈ જાય છે એ પણ ખરું. તારી
રાણીઓ બંદીવાન બને છે એ વાત પણ દેખીતી
છે. પૂર્ણ સંભવ છે કે તેમને પાંજરે પૂરાયેલા
કુકડાઓ પેઠે શત્રુને તંબુડેરે જવું પડશે. પણ હાય !

તું શું કરી શકવાનો હતો ? માનવીને પોતાના કર્મ અનુસાર ફળ ભોગવવાં જ પડે છે. તું કર્મના ફળને કોઈ રીતે અટકાવી નથી શકવાનો. તો હવે વૃથા સમય બગાડવાથી શો લાભ છે ?”

રાજાને વાત સાચી લાગી. તે કશું ન બોલ્યો. ફક્ત પચીસ સવારોને સાથે લઈ તેણે કાશીનગરીની દિશામાં ઘોડાઓ દપટાવ્યા.

દીપ્તવર્મ જ્યારે મણિકર્ણિકાને ધાટે આવી પહોંચ્યો ત્યારે દશ વાગ્યા હતા. ઉપરાંત ચુમાળીશ મિનિટ પણ થઈ ગઈ હતી. કપડાં બદલવાનો પણ સમય નહોતો. ઘોડા પરથી ઉતરી રાજા ગંગાના જળમાં પેઠો. તેના સાથીદારોએ પણ તેમ કર્યું. ગળા સુધીના પાણીમાં ઝેલા રહી હાથ જોડી સર્વ બોલ્યા: “મા પતિતપાવતી, પાર્વતીની સપત્ની, તારે તીરે અનેક શાલ, તાલ, તમાલનાં વૃક્ષો છે. તું અમારા પાપ ધોઈ કાઢ.” એમ બોલી સૌએ ડૂબકી મારી. ડૂબકીમાંથી બહાર નીકળી જોયું તો ચંદ્ર તુરંતજ મુક્ત થયો હતો—બહુ છૂટ્યું હતું. કેવી અપૂર્વ શાંતિ ત્યાં હતી !

સ્નાનાદિનું પુણ્ય મેળવી રાજા સંગાથીઓ સાથે સ્વદેશ તરફ પાછો ફર્યો. રસ્તે ઘોડા વેચીને નાણાં મેળવવા પડ્યાં. છેવટે આનંદન નગરીના

પૂર્વ દરવાજા સમીપ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં એક પરદેશી પહેરેગીર ઊભો હતો. રાજા તેની આગળ જઈ ઊભો રહેતાંજ તેણે પૂછ્યું: “તમે કોણ છો?”

રાજા બોલ્યો: “હું આનંદન નગરીનો રાજા દીપ્તવર્મ.”

પહેરેગીર ‘હો હો’ કરતો ખડખડ હસી પડ્યો. તે બોલ્યો: “અહ્યા, કંઈ ગાંડોબાંડો થયો છું? આનંદન પર તો શહેનશાહ બાદશાહ ઝરાકુક્ષત્રું રાજ્ય છે.”

દીપ્તવર્મ બોલ્યો: “તે હમણાં રાજા હશે. પણ પહેલાં હું હતો. તમારો રાજા વિષયમોહાંધ છે. ઐહિક સુખમાં તે મસ્ત છે. તેથી તે આનંદન પર સુખે રાજ કરે છે. પણ અમે તો પરલોકને શ્રેષ્ઠ માનીએ છીએ. તેથી અમે શાંતિમાં છીએ.”

પહેરેગીર મોં મલકાવી બોલ્યો: “વારૂ. ત્યારે શા સારૂ આવ્યા છો?”

રાજા બોલ્યો: “બીજું કંઈ નહિ. તમારા રાજા સાથે એક વાર મુલાકાત કરવા ઇચ્છા છે. સાંભળ્યું છે કે અમારી રાણીઓ તેને ઘેર બંદીવાન છે. તે ભલે હો! પણ એક વાત પૂછું! તમે કંદર્પ (કાંદા) ખાઓ છો? અમારી રાણીઓને એ કંદર્પ ન ખવરાવશો એટલું કહેવા ઇચ્છું છું. અમે હિંદુ

કથાકલગી

છીએ. કંદર્પ ખાધાથી અમારો ધર્મ નષ્ટ થાય છે. અમે સધળું ભલે ગુમાવીએ. કેવળ ધર્મ નથી ગુમાવી શકતા. તેથીજ આટલી ભલામણ.....”

જવાબમાં પહેરેગીર બોલ્યો: “ચાલ, ચાલ, ચાલ્યો જ.”

રાજા આલોકને તુચ્છ માનતો હતો; તે તુરંતજ બોલ્યો: “સલામ.”

એટલે મંત્રી પણ બોલ્યો: “સલામ.”

ભાઈભાંડુ મિત્ર સૌ બોલ્યાં: “સલામ.”

તે પછી તેમણે જમીન પર હાથ અક્ષાળી કુર-નિશ યગ્નવતા યગ્નવતા પરલોક પ્રતિ પ્રયાણ કર્યું.

કથાકલગી

ધુમ્રયોગ

જનાર્દન પ્રસાદકર

કથાકલ્પ

પ્રીતિનો અંધારપછેડો કેવો વિલક્ષણ હોય
 છે તેનું ભાન અનુભવી માનવી સિવાય
 કોઈને ભાગ્યે જ થાય. એ અંધારપછેડો
 કેવા સંકટમાં નાંખે અગર કેવી અજળ ગૂંચમાં ફસાવે
 એ કહી શકાય નહિ. અને ધનંજય જેવો જ તમારોયે
 સ્વભાવ હોય તો તમે સંકટથી તો દશ ગાઉ દૂર નાસો !
 પણ ધનંજય પોતે થઈને જ કતારગામ
 આવ્યો નહોતો. કતારગામ જઈ પડવું
 ઠીક નથી એમ પણ તેને કાને ક્યાંકથી અસ્પષ્ટ
 ધ્વનિ અથડાતો હતો ! જે સદા હસતી આંખો,
 મોહક સરલ નાસિકા, મીઠી જીભ અને રતુમડા
 ગાલ રૂપી લોહચુંબકે તેને ખેંચ્યો નહોત તો આ
 ધ્વનિને પણ તેણે માન્ય રાખ્યો હોત. પરંતુ એ
 આકર્ષણ એવું અટલ થઈ પડ્યું કે ધનંજય એક

દિવસ ખાદીનો પોશાક અને ખાદીના આવરણ-
વાળી હાથથેલી સાથે અકસ્માત કતારગામ
આવી ચઢ્યો.

આમ ખાદીના પોશાકમાં કોઈક મિત્રે એને
જોયો હોત, તો તે અવશ્ય આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ
જાત અને પૂછત કે: ‘અલ્યા, આ વળી શો વેષ?’
ધનંજય એના જવાબમાં માત્ર માથું ધુણાવત અથવા
એકાદું સુંદર ગપ્પું લડાવત અને નાસી છૂટત. છતાં
મનમાં તો તે એમજ બોલત કે—

‘ઓ યસ ! તું જ કહે ને કે શું કરવું ? કદિ
કદિ આવા ઢોંગ પણ કરવા પડે છે ! ભાવી સસ-
રાજીને ખાદીની ઘેલછા નહોત તો તો આ નાટકની
શી જરૂર હતી ? અને વળી આ કફની પણ શાને
પહેરત અને માથે આ ગાંડાની જેમ ખાદીની હોડકી
પણ શાને ચઢાવત ? રૂપાળી છોકરીઓના બાપાઓ
આવા ધૂની કેમ હોય છે, ઇશ્વર જાણે ! નવાઈની
વાત તો જુઓ. છોકરી કેટલી સમજુ અને માયાળુ
ને બાપ તદ્દન ઊલટો, બિલકુલ ધ્રુવાંતરે !’

એટલે ત્યારે કરવું શું ? સુલભાનો આગ્રહ જ
એવો હતો ! રાયબહાદુર મધુસુદનરાયનું દિલ જીતવા
માટે બીજો માર્ગ જ નહોતો. રા. બ. મધુસુદનરાયને
મહાસભાવાદી સરકાર અધિકારરૂઢ થતાં પોતાના

આગલા આયુષ્યના કોંગ્રેસદ્રાહ પર એટલી બધી વિર-
કિત આવી ગઈ કે; પહેલે જ દિવસે તેમણે પોતાનો
રાવબહાદુરનો મેડલ ગવર્નરને ત્યાં મોકલી આપ્યો.
કેવળ રાવબહાદુરી છોડીને જ તેઓ અટક્યા ન-
હોતા, પરંતુ પોતાના આચારવિચારમાં પણ તેમણે
તુરત પરિવર્તન કરી દીધું. ખાદી સિવાય તેમના
ઘરમાં બીજું કોઈ જાતનું કાપડ જણાતું નહોતું.
'જન્મભૂમિ' 'કોનિકલ' અને 'હરિજન' સિવાય ચોથું
છાપું પણ તેમને ત્યાં નજરે પડતું નહિ. દિવાન-
ખાનાના ખૂણામાં, જ્યાં પહેલાં એક નાના ટેબલ
પર ગ્રામોફોન રહેતું, ત્યાં હવે એક ભલા મોટા
રેંટિયાને સ્થાન મળ્યું હતું અને મહાત્માની
આજ્ઞા પ્રમાણે આ રેંટિયાનું મીઠું સંગીત સુણવામાં
ને કોંગ્રેસરજકારણની ચર્ચા કરવામાં રા. બ.
વખત ગાળવા લાગ્યા હતા. અરે, પોતાને
સિગારેટનું ભારે વ્યસન હતું તેનો પણ તેમણે
ત્યાગ કર્યો હતો !

ધૂત્રપાનની બાબતમાં તો તેમનામાં એટલી
બધી કાન્તિ થઈ ગઈ હતી કે યુવકો આ વ્યસન
વડે શા માટે પોતાનાં કાળજી બાળી રહ્યા
છે એવો તેઓ વારંવાર બળાપો કરતા. તેમને ત્યાં
ધૂત્રપાનની સખ્ત મનાઈ હતી. સિગાર-સિગારેટની

વાત તો આઘી રહી, પણ દેશી બીડી માટે પણ હવે તેમને તિરસ્કાર હતો. નોકરચાકર પણ કોઈ વાર કાન પર બીડી ખોસીને આવેલો દેખાતો, તો તે ગિચારાને એકાદ કલાક સુધી ‘વ્યસનો અને આત્મશુદ્ધિ’ વિષે ગામના વાંચનાલયમાં તેમણે આપેલું ભાષણ ફરીથી સમગ્ર રીતે સાંભળવું પડતું!

રાવબહાદુરના જીવનમાં થયેલી આ અપૂર્વ ક્રાંતિ જોઈને કેટલાક લોકોને આશ્ચર્ય લાગતું; ત્યારે કેટલાકો કુચેષ્ટા પણ કરતા. પરંતુ રાવબહાદુર આવી કુચેષ્ટાને ગણે એમ નહોતું. એ કુચેષ્ટાને બદલે જીલ્લાના કોંગ્રેસના મુખપત્રોમાં હાલમાં ચમકી રહેલા પોતાના નામ અને પોતા વિષેના સ્તુતિવિષયક લેખો તરફ જ તેઓ વિશેષ લક્ષ આપતા. રાવબહાદુરના જીવનમાંની આ ક્રાંતિને જીલ્લામાંના એક લેખકે ક્રિયા અને પ્રતિક્રિયા એવા સિદ્ધાંતથી જાળરો મેળ ખેસાડી બતાવ્યો હતો. તેનો આ લેખ લોકોને, અને ખુદ રાવબહાદુરને પોતાને પણ બરાબર સમજાવ્યો નહોતો, છતાં તે લેખ વાંચીને તેઓ અને તેમનાં પત્નીશ્રી ખુશ ખુશ થઈ ગયાં હતાં. પોતાના જીવનમાં થયેલા પરિવર્તનનો બધો જશ રાવબહાદુર પોતાનાં પત્નીને જ

આપતા અને તેઓજ પોતાનું પ્રેરણાસ્થાન છે એમ પણ ફેટલીક વાર કહેતા.

અને ખરી વાત પણ એજ હતી.

*

પરંતુ પેલી રતુમડા ગાલ ને હસમુખી બાંખોવાળી છોકરીએ ધનંજયને આ બધી વસ્તુસ્થિતિ જે વખતે સમજાવીને કહી, તે વખતે આ છેલ્લા મુદ્દા પર જેટલો ભાર મૂકવાની જરૂર હતી તેટલો મૂકવાની તે દુદ્દૈવે ભૂલીજ ગઈ. અને પગિણામે, નાતાલની રજામાં ખાદીના નવા પહેર-વેશમાં સુલભા સાથે કતારગામ આવવાની તક તેણે માધી, તો પણ સુલભા સાથે પોતાના વિવ-હનું ચોકડું ગોઠવવા માટે જે વસ્તુ કરવી જોઈતી હતી તેમાં તે આખાદ થાપ ખાઈ ગયો ! રાવ-બહાદુરની કૃપા સંપાદન કરવાને બદલે ખરી રીતે તેમનાં પત્નીની મીઠી નજરની જ એ કાર્યમાં ખાસ આવશ્યકતા હતી, છતાં જે વખતે રાવબહાદુર ઉર્ફે પિતાજી તથા માતૃશ્રીની સુલભાએ ધનંજય સાથે ઓળખાણ કરાવી ત્યારે તેણે રાવબહાદુરને જેટલું નમાને નમસ્કાર કર્યા તેટલું નમાને સુલભાની માને ન કર્યા અને તેથી ધનંજયને નખશિખ નિહાળીને તેમણે નાકનું ટેરવું અને ભમ્મર ચઢાવ્યાં. એ વાત

કથાકલગી

ધનંજયના ધ્યાનમાં આવી નહિ.

તે ધનંજય પર સુલભાની માની આંખ ઠરી હોત, તો પણ એ વખતે કરો કાયદો થાય એમ હતું જ નહિ. કારણ તેમનું મન કબજે લે એવી એક ત્રીજી વ્યક્તિ ત્યાં પહેલેથી જ આવીને ટસેલી હતી.

‘તમે મુંબઈ રહો છો, કેમ ?’

ધનંજય એકદમ ભાનમાં આવ્યો. પેલી ત્રીજી વ્યક્તિએ આ સવાલ પૂછ્યો હતો અને પછી, પોતાને જ એ પ્રશ્ન પૂછાયો છે એવું ધનંજયને સમજતાં તેણે જવાબ આપ્યો: ‘હા, મુંબઈ જ.’

‘શું કરો છો ?’

‘કેમીકલ ટેકનોલોજી.....’

‘હા, એટલે લાર્જસ્કેલ ઇન્ડસ્ટ્રી’ ત્રગડે ત્રણે કહ્યું: ‘પણ દેશને તો હાલમાં કોટેજ ઇન્ડસ્ટ્રીની જ જરૂર છે; ખરું કે નહિ ?’

‘હા, હા !’ રાવજહાદુરે ડોકું ધુણાવીને કહ્યું.

‘તમે તમારા પેલા લેખમાં એજ વાત પ્રતિ-પાદન કરી હતી !’

‘હા, હા ! એજ વાત મેં તેમાં જણાવી છે. તમે એ લેખ વાંચ્યો છે ને ? દેશને, ખેડૂતને ખરી જરૂર છે રેંટિયાની-એટલે કે કોટેજ

ઇન્ડરદીની : દેશ એટલે ખેડૂત અંત ખેડૂત એટલે દેશ ! મેં બરાબર આંકડાઓ સાથે એ વાત સિદ્ધ કરી બતાવી છે ! એ વિષય પર મેં મારા મકકમ વિચારો રજૂ કર્યા છે. થોડા દિવસમાં એ બાબતનું હું એક બીલ પણ ધારાસભામાં રજુ કરનાર છું.”

‘હે...બરેબર ?’ રાવબહાદુરનાં પત્નીએ આંખો ફાડીને ઊંચા સ્વરે ઉચ્ચાર્યું : ‘તમે બીલ રજુ કરવાના છો ? ત્યારે તો તે વખતે મુંબઈ આવવું પડશે.’

‘બીલ, બીલ, બીલ, બીલ ! એ પણ આપણી કાબરચીતરી બિલાડી જેવું કે, -બા ?’

વચ્ચે જ આ સવાલ કરનાર પ્રાણી ધનંજયને તદ્દન બટકબોલું લાગ્યું. રમુજ પણ ઉગ્યું. પરંતુ બીજાઓના ચહેરા ગંભીર થઈ ગયેલા જણાયા. રાવબહાદુરનાં પત્ની એકદમ ગુસ્સાથી બોલ્યાં : ‘મૂરખા ! આમ વચ્ચે જ ગમે તેવું બોલી પડાય કે ? બીલ એટલે બિલાડી નહિ, બીલ એટલે તો કાયદો ! આપણા આ નરેન્દ્રનાથ મોટા કાયદા ઘડનારા છે. તારા જેવાં છોકરાંને એ ન સમજાય !’

‘અમારા જેવડો મોટો તું થઈશ ત્યારે તને

એ બધી વાતની સમજ પડશે.' નરેન્દ્રનાથ મુખ પર સ્મિત ફરકાવીને અને સુલભા તરફ હળવો દષ્ટિ ફેપ કરીને બોલ્યા: 'જ્યારે અમે કેદમાં હતા ત્યારે પણ અમારે આવી જ વાતો ચાલતી. લાજ સફેદ ઇન્ડરટી કે કોટેજ ઇન્ડરટી ? અને અમારે તો મહાત્માજીના જેવી એક જ દલીલ. ખેડૂત એટલે દેશ અને દેશ એટલે ખેડૂત. કાંઈ પણ પ્રકારે ખેડૂતનું હિત જોવાનું. મારા લેખમાં મેં એજ વાતનું સમર્થન કર્યું છે ! કુમારાખાને પણ મારો એ મુદ્દો પસંદ પડ્યો હતો !'

‘કુમારાખા એટલે આપણા મહાત્માજીના—?’

‘હા તેજ, તેજ ! તેઓ પણ અમારી સાથેજ જોલમાં હતા. બાકી જોલમાંનું એ જીવન તો હજી પણ ભૂલાતું નથી. વિસાપૂર ! એક બાળુ જોલની હાડમારીઓ અને બીજી બાળુ આવો વાદવિવાદનો આનંદ ! એક વાર અમે એવીજ કોઈ ચર્ચાના રંગ ઝમાવતા હતા અને અમારી સાથેના દેશભક્ત વાવજીભાઈ વાઘની જેમ ગરજી રહ્યા હતા, ત્યાં તો બાળુથી અવાજ આવ્યો: ‘પ્રસસસસ !—’

‘હેંએંએં ?’ રાવજરાદુરનાં પત્નીશ્રી બોલ્યાં.

‘ખરી ગમ્મત તો હવે પડી છે.’ અવાજથી

અમકી નરેન્દ્રનાથ જીભ થડકાવતા બોલ્યા: ‘હું જોઉં છું’ તો એક મસ મોટો સાપ ફેણ ચઢાવીને ઊભો હતો.’

‘સાપ..... અરેરે!—પછી?’ સુલભાનાં માતૃશ્રી બોલ્યાં.

‘અરે બાપરે! મોટો સાપ!’ નરેન્દ્રનાથે થોડા ચવૈયા કર્યાં. પછી હસીને કહ્યું: ‘માત્ર સાંભળીને જ તમને આટલી ખીક લાગે છે, તો તમે જોલમાંજ હો તો શું થાય? એ તો જોલ હતી જોલ! દેશકાર્ય માટે જોલ પસંદ કરી એટલે પછી બધું સહન કરવું જ રહ્યું. બાકી અમારા જોડીદાર દેશભક્ત વાધજીભાધ તો તરતજ ઢીલા થઈ ગયા હતા.

‘તેમનો આવેશ, તેમની વીરશ્રી કોણ જાણે ક્યાં પલાયન કરી ગયાં! ‘ભાગો મત’ કહીને લાડીચાર્જ વખતે ભાગતા, તેમ દોડાદોડ કરવા લાગ્યા. અને કેમ નહિ નાસે? સાપને મારવા માટે ત્યાં નહોતી લાકડી કે નહોતો પથ્થર! એટલામાં વોર્ડર આવ્યો, પણ તેનામાં ય સાપને મારવાની તો હિંમત જ નહોતી. હત્તારી, તેં કદી સાપ જોયો જ નથી? કહી તેના હાથમાંની લાકડી જૂંટવી લઈ ફટકો મારવા હું આગળ વધ્યો ત્યાં તો સાપ ખીજાઈને સામો થયો!’

‘અને પછી ?’ સુલભાની માએ ઉભરાતી જુઝા-સાથી પૂછ્યું.

‘પણ એટલામાં તો મેં ચાલાકીથી એક ઝપેટો લગાવ્યો. ખદ્વાસ ! પછી તો બધાય એકઠા થઈ ગયા અને મને મુખારકબાદી પર મુખારકબાદી આપવા લાગ્યા ! મેં કહ્યું કે મુરબ્બીઓ, હવે બધા આગળ આવો છો ને ખરી અણીપણ હતી ત્યારે... ?’ બોલી નરેન્દ્રનાથે હસતાં હસતાં ગર્વપૂર્વક બધાં તરફ નજર ફેંકી.

સુલભાની માએ મોટો નિસાસો નાંખ્યો અને બોલ્યાં : ‘હાઆઆશ છૂટ્યાં ! મુવો ક્યાંથી આવ્યો હતો ? પણ અમારાં નસીબ એટલાં પાધરાં.’

સુલભા તરફ સસ્મિત બોધને નરેન્દ્રનાથ વચ્ચે જ બોલ્યા : ‘ના, તમારા કરતાં નસીબ તો માડું જ મોટું !’

નરેન્દ્રનાથની સાથેસાથ ધનંજયની પણ નજર સુલભા તરફ પડી અને તેની સાથે જ તેના મનમાં શંકાએ પ્રવેશ કર્યો અને તેના હૃદયને ખૂણે ખૂણે થરથરાટ જાગી ઊઠ્યો !

તેની મનોસૃષ્ટિમાં નરેન્દ્રનાથના સખળા ભાગ્યનો અને સુલભાની માની નસીબદારીનો પ્રશ્ન ઉકેલાવા

લાગ્યો !

અને પરિણામ એ આવ્યું કે, નરેન્દ્રનાથ સાપ પ્રકરણમાંની પોતાની પરાક્રમલીલાનું વર્ણન આગળ ચાલુ કરે ત્યાં તો ધનંજયના નાકનું ટેંપુ ચઢ્યું અને તેના ગળામાંથી ‘ઉંહ’ ઉદ્ગાર નીકળ્યો. અને તેજ વખતે સુલભાની માએ તેના તરફ નોંખીને જોયું અને તેને પૂછ્યું : ‘શું કહ્યું ?’

‘કંઈ નહિ, મેં કહ્યું... ..’

‘કદાચ મારી હાકાત પર ભરોસો નહિ પડતો હોય !’ નરેન્દ્રનાથ વચ્ચે જ બોલ્યા.

‘ના ના, એમ નહિ, પણ હું કહું છું કે ઉંદર અને દેડકાં મારવામાં—’

‘ઉંદરદેડકાં નહિ, સાપ સાપ—’

‘હશે, સાપ હશે, નહિ તો કંકાયું. પણ—’

‘છટ્ટ ! કંકાયું નહોતું. લાંબોલચક સાપ હતો.’

‘હશે, હું ક્યાં ના કહું છું ? કદાચ કંઈ બીજું પણ હોય, જે મોઢાંની ચાકળણ પણ કેમ ન હોય ? પરંતુ તેને મારવામાં એટલી બધી બહાદુરી હોય એમ હું તો નથી માનતો.’ ધનંજયે વાક્ય ઝપાટાભેર પૂરું કરી નાંખ્યું.

‘તમને નહિ લાગતી હોય ?’ રાવબહાદુર ધનંજય

તરફ જોઈને જોડ્યા.

‘નથી લાગતી.’

નરેન્દ્રનાથ ગંભીર મુદ્રા કરીને જોડ્યા: ‘તમારી ગેરસમજ થાય છે. મુંબઈમાં રહો છો એટલે તમારા જોવામાં સાપ તો કદિ આવે જ ક્યાંથી? અને વળી જેલ જવાનો પ્રસંગ પણ તમને મળ્યો નહિ હોય.’

આ સાંભળીને ધનંજયે જવાબ દીધો: ‘માત્ર સાપ જ નહિ, પણ મેં તો સૂસવાટો પણ જોઈ છે. અને જેલમાં જવાથી ખાસ દેશભક્તિ સધાય છે એવું પણ હું તો માનતો નથી.’

‘તમે એવો અભિપ્રાય ધરાવો છો?’ રાવબહાદુરે એક વાર ફરીથી જોંખારો કરીને પૂછ્યું.

‘હા’ ધનંજયે મક્કમતાથી જવાબ વાળ્યો: ‘અને કોઈ એવો દેખાવ કરે છે ત્યારે તો મને તેની દયા જ આવે છે.’

‘દયા આવે છે?’ રાવબહાદુરે ફરીથી ડોળા કાઢ્યા.

બરાબર આ જ વખતે સુલભા અને ધનંજયના નેત્રાનું અકસ્માત મિલન થયું. કોઈક બીજી વખતે આવું મિલન થયું હોત તો ધનંજયના હૃદયમાં અવશ્ય ગલગલિયાં થાત. પરંતુ આ વખતે

તો એ મિલનનું જુદું જ પરિણામ આવ્યું. સુલભાની આંખોમાંનો મૂગો ભાવ ધનંજયે તત્ક્ષણ પારખી લીધો. તેની દષ્ટિ પોતાની ખાદીની કફની તરફ પડી અને તેજ વખતે તેના મનની પરિસ્થિતિ વિચિત્ર થઈ પડી.

*

મનુષ્ય લાગણીપ્રધાન હોય અને પાણીમાં ઝિતર્યા પડી તેના પગ તળેની રેતી ભરભર ખસવા માંડે, ત્યારે તેની ધીરજ જેમ ખૂટી જાય છે, તેવી જ સ્થિતિ આ વખતે ધનંજયની થઈ પડી.

પણ આખો યે સંવાદ તો અત્રે જ પૂરે-થઈ ગયો !

એ પછી એકાદ બે શબ્દો વિના વિશેષ સંભાળણ થયું નહિ અને બેઠક પૂરી થઈ અથવા તો સુલભાનાં માતૃશ્રીએ ‘આ માણસ સીધી ચર્ચા કરવા બેગો પણ નથી’ એવો આવિર્ભાવ પોતાની મુખમુદ્રા પર કરીને ચર્ચા સમેટી લીધી એમ કહીએ તો પણ ચાલે.

ધનંજય આ રીતે વિચિત્ર પરિસ્થિતિમાં મૂકાઈ ગયો. સુલભાની માના મનથી પોતે સદંતર ઉતરી ગયો છે એમ તેને લાગ્યું. સુલભાના સહવાસમાં સ્વર્ગસુખ અનુભવવાના તેના આશામિનારા એકાએક ભાંગી પડતા જણાયા. ભરખપોરે ફરતે ઘોર અંધાર છવાતો હોય એવો તેને ભાસ થયો.

પરંતુ તેની આ વિચારતંદ્રા બહુ વાર ટકી નહિ. તે વિચારમાં મશગૂલ હતો એવામાં અચાનક ‘સર સર’ એવો કંઈક અવાજ સંભળાયો. તેજ ક્ષણે પોતાના પગો ઉપરથી કંઈક સરી જતું હોય એવો ભાસ પણ થયો. બપોરની સાપકથાની સ્મૃતિ તાજી થઈ અને સાપ ક્યાં પડ્યો એ જોવા માટે તેણે પોતાનો પગ ખંખેરીને જમીન તરફ નજર માંડી. પરંતુ ક્યાંયે સાપ જણાયો નહિ. પછી તેણે સોજાની પાછલી બાજુએ વાંકા વળીને જોયું ત્યારે, સાપને મદલે ધાસનું એક લાંબું તણખડું હાથમાં લઈને બેઠેલી અને આંખો મટમટાવતી, છાનું હસતી એક નાની શી વ્યક્તિ તેની નજરે પડી.

ધનંજય વાત પામી ગયો અને તે નાનકડા પ્રાણીને એક તમાચો ચોડી કાઢવાનો પણ તેને વિચાર આવ્યો, પણ એ વિચાર ક્ષણભરજ ટકી શક્યો. એ નાનકડું પ્રાણી રાવબહાદુરનો નાનો ચિરંજીવ ચન્દ્રકાન્ત હતો. તેથી આ આખા ઘરખાતે સુલભા સિવાય પોતાના તરફ સહાનુભૂતિ રાખનાર એ જ લાગે છે ધારી તેની સાથે વાંકું પાડવાનું એને ઠીક ન લાગ્યું.

તેણે કહ્યું: ‘ઓહો રાજેશ્રી ! આપ છો ?’

‘અરે ગાપરે, તમે તો નવા મહેમાન નીકળ્યા ?’
હાંત વચ્ચે આંગળી નાંખીને રાજેશ્રી બોલ્યા.

તેના આ હાવભાવથી ધનંજયને ગમ્મત પડી.
તેણે હસીને પૂછ્યું: ‘ત્યારે તે કોણુ ધારેલું ?’
દેશસેવક સાહેબ ?’

‘હા, હા, ! તેજ જૂના મહેમાન ! આ કહેતી
હતી કે તેઓ હવે પ્રધાન થવાના છે.’

‘એમ ?’

‘હા. વળી આ કહે છે કે તેઓ બહુ ભલા
છે. પણ મને તો તેઓ કંઈ સારા નથી લાગતા !’

‘ખરાબ છે ?’ ધનંજયનો આ નાનકડા પ્રાણી
પ્રત્યેનો પ્રેમ રજ્યરના પુગ્ગાની જેમ ફુલવા
લાગ્યો. હેતભેર તેના તરફ જોઈને તેણે હસીને કહ્યું:
‘કેમ વાર ?’

‘મને ગમતા નથી. તેમણે કાલે મને વગર
કારણે તમારો માર્યો.’

‘વગર કારણે ?’

‘નહિ તો મેં તેમનું શું બગાડ્યું હતું ? મેં
કંઈ નહોતું કર્યું’. મારી જિલાડીને મેં તેમના
બોળામાં બેસાડી. એકલાજ બેઠા હતા ત્યારે
તેઓ એકદમ ઊભા થઈ પડ્યા અને જિલાડીને
એક થાપટ મારી ધકેલી મૂકી ! જિયારી

મારી બિલાડી ! તે તો કેટલી બધી રૂપાળી છે !

‘અરે વાહ ! મને તો બહુ ગમે છે. એના જેવી સુંદર બિલાડી દુનિયાભરમાં નહિ હોય.’

‘અરે, તેને તો ધકેલી તો ધકેલી, પણ પછી મને પણ એક તમાચો માર્યો. મારો ગાલ હજી પણ ચમચમે છે.’

‘કેમ નહિ ચમચમે ?’

‘અને તમારી પેડે કદિ ચોકલેટ પણ મારે સારૂ લાવ્યા નથી ! તમે બહેનને ચોકલેટ આપી, તે તેણે મને આપી. બહેને કહ્યું કે કોઈને કહીએ નહિ કે ચોકલેટ નવા પરોણાએ આપી છે. એવી ચોકલેટ તો અહીં કંથે નહિ મળે જો !’

‘હું મુબબ જઈશ ત્યારે તારે માટે બીજી મોકલી આપીશ. પણ તારી બહેન ક્યાં છે ? સારી છે ને ?’

‘બહેન તો બહુ જ સારી છે !’ ચન્દ્રકાંતે જવાબ આપ્યો : ‘અને એક બીજી ગમ્મત કહું કે તમને ?’

‘ગમ્મત ?’

‘હા. માએ કહ્યું છે કે બહેન અને નવા પરોણા એટલે તમે કોઈ વાર વાતો કરતા માલમ પડે તો મને આવીને કહેજો. અને કોઈ ન જાણે તેમ કહી જજો ! પણ મેં તો એ વાત બેનને કહી જ દીધી છે.’

ધનંજયનું હાસ્ય એકદમ આથમી ગયું. સુલભા સાથે પોતાનો પાછો ભેટો કેમ થયો નહિ તેની હવે તેને સમજ પડી તેણે નીચેનો હોઠ રહેજ કચકચાવ્યો.

‘હા. પછી બહેને શું કહ્યું?’ તેણે પૂછ્યું.

‘બહેને કહ્યું કે હીક હીક.’

‘બસ, એટલું જ?’

‘ના, તેણે કહ્યું કે તું બાને કહીશ નહિ. ને મેં કબૂલી લીધું ત્યારે તેણે મને બીજી ચોક-લેટ પણ આપી. તમને બીજી પણ એક ગમ્મત કહું કે?’

‘હા.’ ધનંજયે અધીરતાથી કહ્યું.

‘હું પેલા મુરખી વજીરસાબની આવતી કાલે બરાબર ફેકડી કરનાર છું.’ ખડખડ હસીને છોટા રાવબહાદુર બોલ્યા. ‘આજના જેવી નહિ, પણ હમણાં તમને બધું નહિ કહું. આવતી કાલે જ કહીશ. હમણાં તો રમવા જાઉં છું.’

અને આટલું કહીને છોટા રાવબહાદુર ફૂદકા મારતા ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

x

ધનંજય પાછો બાંકડા પર જઈને બેઠો અને વિચાર કરવા લાગ્યો. કતારગામ આવવા પહેલાંનો તેનો બધો ઉત્સાહ ઓસરી ગયો હતો. આખું

કથાકલગી

કતારગામ દુષ્ટ અને કારસ્તાની લોકોથી ભરેલું હોય એમ તેને લાગ્યું. પોતાનું ગામ સૃષ્ટિ-સૌન્દર્યથી ભરપૂર છે એવી પ્રશંસા સુલભા કનેથી તેણે સાંભળી હતી. પણ એ સૌન્દર્ય હવે તેને દેખાતું બંધ થઈ ગયું. આખો બગીચો લૂખો અને સુનકાર જણાયો. સહરાના રણમાં ઓલવણો હોય છે તેવું એક પણ સ્થાન આ ઉજ્જડ ગામમાં નથી એવો તે વિચાર કરે છે ત્યાં તો સામેથી હિતાવળે પગલે આવતા એક જણ તરફ તેનું લક્ષ્ય ખેંચાયું અને જાણે ચમત્કાર બની ગયો હોય એમ તેને લાગ્યું ! એકજ મિનિટ પહેલાં લૂખું લાગતું કતારગામ તેને રૂપાળું દેખાવા લાગ્યું.

તે વ્યક્તિએ પાસે આવીને કહ્યું : 'છેલ્લે ક્યો જ ને, ગોટાળો ?'

‘ગોટાળો ?’

‘નહિ તો બીજું શું ? આટઆટલું પઢાવી રાખ્યું હતું તો પણ પથર પર પાણી !’

સુલભા સ્મિત કરી ભમ્મર ચઢાવીને બોલી : ‘માતૃશ્રી તો બરાબર ગરમ થયાં છે. તેમને પેલા બગલારામ, એટલે—’

‘કાગડખાં ! બગલારામ નહિ !’

‘કાગડખાં કહો—’

‘કાગડકુંભાર જ !’ પોતાના દાંત કચકચાવીને ધનંજય બોલ્યો.

‘કબૂલ.’ સુલભા રહેજ મોટેથી હસીને બોલી: ‘કાગડકુંભાર જ ! પણ મારાં માતૃશ્રી તો તેઓશ્રીને મોર માને છે. બપોરે તેનું અપમાન થયું તેમાં જાણે એમનું જ થયું હોય એમજ તેમને લાગે છે. પિતાજી શું ધારે છે તે તો હું નથી જાણતી. ગમે તે હોય તો પણ હવે બાજી બગડી છે એ વાત તો નકકી જ છે. માતૃશ્રીની સંમતિને તો હું ગણકારતી નથી, પરંતુ પિતાજીની સંમતિ તેના વિના ક્યાંઈ મળી શકે ? અને તેમણે શો ઘાટ રચ્યો છે તેની ખબર છે ?’

‘હું ?’

‘કાગડખાં સાથે મારો ગઠેવાળો બાંધવાનો. મને થોડી વાર પરજ એની ખબર મળી. અને તે મૃત્યો પણ મારા તરફ વારંવાર એવો તાકી તાકીને જુએ છે—’

‘મને પણ એવો વહેમ તો પડેલો જ.’ ધનંજય બોલ્યો: ‘અને તેથી જ હું મારો પાઠ સાવ ભૂલીજ ગયો ! મારાથી રહેવાયું નહિ.’

‘પણ પરિણામ ખબર છે ? પિતાજીની નવી દૃષ્ટિએ તમે દેશદ્રોહી ઠર્યાં ને આવા દેશદ્રોહી

કથાકલગી

સાથે સંબંધ બાંધવા તેઓ કદિ તૈયાર થશે નહિ. તેના કરતાં—

‘કાગડખાં તેમને સારા લાગે છે!’ ધનંજયે વ્યંગમાં પૂછ્યું.

‘તેમને જ કેમ, માને પણ સારા જણાય છે! હવે થોડા જ દિવસમાં વજીર થવાના છે. અને કહે છે કે પિતાજીને પણ ત્યાર પછી વજીરાત મળશે! આવું બધું પરમપૂજ્ય માતુશ્રીનું રાજકારણ છે!’

‘ત્યારે હવે શું કરવું?’

‘હું પણ એજ વિચારમાં પડી છું.’ વૃક્ષઃસ્થળ પર ફરકતો વેણીનો બા હથેળીમાં અક્ષાળીને સુલભા બોલી: ‘બા તો મારા પર સખ્ત પહેરો રાખે છે. એ તો હમણાં ગામમાંની કોઇ સ્ત્રીઓ એમને ગળવા આવી છે તે તક સાધીને હું અહીં આવી શકી છું. કાલે અંગ્રેજની કોઠી જોવાનો વિચાર પણ પડતો મૂકવો પડશે. નહિ તો કાગડખાં પણ સાથે આવવા તૈયાર થશે. એ મૂવો ક્યાંથી મારી રાશીએ આવ્યો, કોણ જાણે!’

‘પણ, એમાંથી છૂટાય શી રીતે?’

‘જોઈએ, હવે શું થાય છે! પિતાજીને તો મારી ઈચ્છા હમણાં જ ચિઠ્ઠીથી જણાવી દેનાર છું. તે વડે કામ ન થાય તો હું પોતે મળીને વીનવી

જોઈશ, પરંતુ તેથી કંઈ વળે એમ હું માનતી નથી. કદાચ એમ કંવાથી તો તમને અહીંથી તાજડતોળ રવાના કરવાની સ્થિતિ જ ઉત્તમ થશે અને પછી—’

સુલભાનો સ્વર કંપિત થયો. તે વચ્ચેજ અટકી.

‘તેમ થશે તો આપણે બન્ને જઈશું—’ ધનંજયે તેનું વાક્ય પૂરું કર્યું.

સુલભા આવી વિકટ સ્થિતિમાં પણ સહેજ હસી અને બોલી: ‘મારી તો તે પણ તૈયારી છે. પણ..... પણ સહેલાઈથી બની શકે એમ નથી, અને પછી આખા ગામમાં ખૂમરાણ અને નાલેશી થશે.’

તે ક્ષણ વાર થંભી ગઈ અને પાછી બોલી: ‘આવતી કાલ સુધી તો ગાળો છે. ત્યાં સુધીમાં જોઈશું શું કરવું તે!’

*

સુલભા ગયા પછી ધનંજયની ગમગીનીમાં એર ઉમેરો થયો. તે વખતે સૂર્ય આથમવાની તૈયારીમાં હતો. પૃથ્વી પર અંધારપછેડો છવાવા લાગ્યો હતો. તેને આશુ ગામ ફરીથી ભયાનક દેખાવા લાગ્યું.

આવી પડેલી પરિસ્થિતિનો તેણે બધી નજરે વિચાર કર્યો. આવી સ્થિતિમાં પોતાના જેવા જીવાનોએ શું કર્યું હતું એ પણ તેણે યાદ કરી

કથાકલગી

જોયું. અલખત, તેનાં એ દષ્ટાંતો નવલકથામાંનાં હતાં. પરંતુ એક પણ નવલકથા કે બોલપટનો પ્લોટ આ વખતે ઉપયોગી થઈ પડે એમ તેને લાગ્યું નહિ. અને તેથી તો તેની ગમગીની વિશેષ જ વધવા માંડી.

એવી સ્થિતિમાં તે પૂરું જમી પણ શક્યો નહિ; જમતી વખત ચાલતાં ગાંધાઓમાં પણ તેણે વિશેષ ભાગ લીધો નહિ. પણ બીજાઓએ એનો ખાસ ખ્યાલ રાખ્યો નહોતો. તેમણે એનો બહિષ્કાર કર્યો જેવું જ વર્તન રાખ્યું હતું. રાવબહાદુર માત્ર વચ્ચેવચ્ચેથી પોતા તરફ આંખો ફાડીને જુએ છે એમ તેને લાગ્યું ત્યારે તો તેના હૃદયના ધબકારામાં વધારો જ થયો.

જમી પરવાર્યા પછી જે ઓરડામાં સૂવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી ત્યાં તેણે તુરત ચાલવા માંડ્યું. બારીમાંથી તેણે પોતાની શૂન્ય નજર ફેંકી. બહાર સુંદર ચાંદરણું પથરાયું હતું. કતારગામની વનરાજી તેમાં સ્નાન કરતી હતી !

ધનંજયને સ્થાને કોઈ કવિ હોત આ પ્રશાંત દૃશ્ય જોઈને કેટલીક કાવ્ય પંક્તિઓ વાયુ પર વહેતી કરીને પોતાનું હૃદય હળવું કરત. પરંતુ કમનસીબે ધનંજયને કવિતા બનાવતાં આવડતી નહોતી.

તથાપિ બગીચા પારના ખેતરમાં આ શુભ ચાંદરણામાં એક આંટો મારી આવવાનો તેને વિચાર આવ્યો. તેણે પોતાનું નવું નેહર જેકેટ પહેર્યું અને પોતાને કોઈ જુએ નહિ એ રીતે બંગલાના દરવાજા તરફ ચાલી નીકળ્યો.

તે ખેતરમાં ગયો તે ત્યાં બેઠો. અને તેણે પોતાનો હાથ જાકીટના ખીસામાં નાખતાં તેને એક ચીજ ત્યાં જણાઈ: સીગારેટનું પાકીટ !

ધનંજયની ધૂમ્રપાનની ટેવ માટે તેના કોઈ મિત્રનો અભિપ્રાય પૂછીએ તો તે જરૂર કહે કે ધનંજય હજુ સાવ શીખાડે જ હતો.—કુરસદિયો પીનાર. પ્રવાસમાં અથવા રજના દિવસોમાં નવ-રાશ વિશેષ હોય છે અને તેથી કતારગામ આવતી વખતે તેણે ‘કેપસ્ટન’નું એક ટીન ખરીદ ક્યું હતું. પરંતુ તે ટીન ભૂલથી બેગમાં મૂકાઈ જવાથી તેણે સ્ટેશન પરથી એક પેકેટ પણ ખરીદ્યું હતું. અને હમણાં ખીસામાંથી એ જ પેકેટ નીકળ્યું હતું, અને પછી તો તે ધૂમ્રપાનમાં એવો મશગૂલ બન્યો કે પોતાની પાસે ઝપાટે આવનાર માણસ દસપંદર ડગ જેટલો નજીક આવી ચઢ્યો ત્યારે જ તેને તેનું ભાન થયું. એ માણસ તરફ તેની નજર અચાનક જતાં તેના હૃદયમાં ધ્રાસકો પડ્યો અને

તેણે પોતાના પગ વળ્યા તે દિશામાં એકદમ દોટ મૂકી !

દોડવાની શરતમાં ધનંજય ધનામે જીતે એવો નહોતો, તોપણ રાવબહાદુર જેવા જ ગોળમટોળ માણસને થાપ આપવી તેને મારે અશક્ય નહોતું. સારે નસીબે એવી વેળા આવી જ નહિ. થોડા અંતર પર ગયા પછી તેણે પાછું વળીને જોયું તો રાવબહાદુરના જેવી જણાતી વ્યક્તિ તેને પાછી વળી ગયલી જણાઈ.

ધનંજય ત્યાં જ ઊભો રહ્યો. તેણે એક દીર્ઘ શ્વાસ નાંખ્યો. હાથમાંથી સિગારેટનું ટૂંટું તો તેણે ક્યારનું ચે ફગાવી દીધું હતું. તેને વિચાર આવ્યો કે રાવબહાદુર સાથે જો અહીં અચાનક ભેટો થઈ જાત અને મારા હાથમાંની સીગારેટ તેમણે જોઈ હોત તો મારે પણ તેમનું ‘આત્મશુદ્ધિ અને વ્યસનો’નું વ્યાખ્યાન સાંભળવું જ પડતે. એક વાર તો મુંઝાઈ બંગલે પાછા ન જતાં બારોબાર જ પસાર થઈ જવાનો વિચાર તેના મનમાં આવ્યો, પણ તે જ ક્ષણે તેની નજર સામે સુલભાની સુંદર છબી ખડી થતાં તે બંગલા તરફ પાછો વળ્યો અને આમતેમ જોઈ અંદર પ્રવેશ કર્યો.

જેના હૃદયમાં નિરાશા છવાઈ હોય તેને નિદ્રા ન જ આવે એ સ્પષ્ટ છે. અને નિરાશાવશ મનુષ્યની સ્થિતિ તો હંમેશા વિચિત્ર જ હોય છે. આવી સ્થિતિમાં કેટલો સમય પસાર થઈ ગયો તેનું પણ તેને ભાન નહોતું. પણ છેલ્લે તેને સહેજ નિદ્રા આવી, પરંતુ તે બહુ વાર ટકી નહિ. પોતાના શરીર પર કોઈ હાથ ફેરવે છે એવો તેને ભાસ થયો. તે સફાળો ચમકીને જાગી થયો. ઓરડામાં અંધકાર હતો, તોપણ પોતાના પલંગ પાસે એક માણસ વાંકો વળીને કંઈક તપાસી જુએ છે એવું તેને લાગ્યું. ચોર જ, હશે. શંકા શેની ?

ધનંજયને સ્થાને જો એકાદ બીજો માણસ હોત તો તેણે ખૂમગણ કરીને આખો બંગલો ગળવી મૂક્યો હોત, પરંતુ ધનંજયે તો આવેશથી તે આકૃતિ પર એકદમ ઝડપ મારી અને તેને જમીન પર પટકી પાડે છે ત્યાં તો અવાજ નીકળ્યો: ‘હું.....અરે...અરે...અરે—’

ધનંજયના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ ! તેણે પેલાના હાથ છોડી દીધા અને સ્તંભિત થઈને પૂછ્યું: ‘કોણ, રાવબહાદુરસાહેબ ?’

‘હા, હા, હું—હું જ !’ રાવબહાદુરે અચકાતાં

કથાકલગી

અચકાતાં ઉચ્ચાધુ”.

‘હું-હું અહીં આવ્યો હતો-તો-તો બટ, બટ, માચીસ છે તમારી પાસે?’

‘માચીસ? કેમ? ફાનસની બ-તી તો પણ પડી છે જ ને-’ ધનંજયે કહ્યું.

‘હા, છે, પણ મને તમારી એક ‘કેપસ્ટન’ આપો ને!’

‘કેપસ્ટન?’

‘હા, હા, તે માટે જ-તે માટે જ બટ વિલ યુ જસ્ટ-’

‘કેપસ્ટન એટલે?’ ધનંજયે મોટેથી ઉચ્ચાધુ”.

‘છટ્ટ છટ્ટ મોટેથી ખૂમ નહિ પાડો! કેપસ્ટન એટલે કેપસ્ટન સિગારેટ મારે જોઈએ છે. એને માટે જ અહીં આવ્યો છું. સો નિયમ, બટ સો ડડ. આટલી નજીક પણ આટલી દૂર! છટ્ટ તમને એની કલ્પના નહિ આવે!’

‘પણ-પણ-પણ’

‘કહું છું, બધું કહું છું. હવે તમને બધી વાત કરીજ દઉં છું! પણ આપણે જરા કંઈટોબલી બેસીને વાતો કરીએ-’

‘પણ તમે તો બીડી છોડી દીધી હતી ને?’

‘બરું, બરું અને ખોટું બી! પણ આમ જુઓ,

આપણે એ વાત પછીથી નિરાંતે કરીશું.’

‘હા હા, અવશ્ય અવશ્ય—’ એમ કહી ને રાવબહાદુરનો આશય જાણી લઇને ધનંજયે પોતાની બેગ ઉઘાડી અને તેમાંનું દીન બહાર કાઢીને તે આખું દીન જ રાવબહાદુરની સામે મૂક્યું. રાવબહાદુરે તેમાંથી એક સિગારેટ બહાર કાઢી અને ધનંજયે આગળ કરેલી દીવાસળી વડે તેને સળગાવી અને પછી પાસેજ પડેલી એક આરામખુરશી પર આડા પડતાં રાવબહાદુર બેઠ્યા: ‘હાશ ! આવી ઠંડીની સીજનમાં સિગારેટ એટલે..... હા:...થૂ નો—ચાર મહિના થયા મેં એનો સ્પર્શ કર્યો નહોતો !’

તેમણે ફરીથી જોરથી દમ લીધો અને પછી ક્ષણભર માટે ધૂમાડાના જંગી આવરણમાં તે અદૃશ્ય થયા. પરંતુ એ ધૂમ્રપટમાંથી ધનંજયને કાને નીચેના શબ્દો અથડાયા.

‘મેં એક વાર ચોરીને તો બીડી પીધી, પણ તેથી કંઈ થોડીજ તલપ છીયે. અને જમ્યા પછી હું સહેજ લટાર મારવા બંગલાના કંપાઉન્ડમાં નીકળ્યો ત્યાં તો મને ક્યાંક કેપસ્ટનની વાસ આવી. ક્યાંથી આવે છે એની તપાસ કરતાં મને જણાયું કે તે તમાગ જ હાથમાં હતી. પરંતુ તમે આટલી

ઝડપથી છટકી જશે એમ મેં નહોતું ધાર્યું !”
એમ કહીને રાવબહાદુરે ફરીથી જોરથી દમ માર્યો.

ધનંજયના મુખ પરથી હળુ પણ વિસ્મયનો ભાવ દૂર થયો નહોતો. તે બોલ્યો: ‘પણ મેં સાંભળ્યું હતું...’

‘તે બોલું નહોતું...’ રાવબહાદુરે તુરત જવાબ આપ્યો: ‘આજે ચાર મહિના થયા રાવબહાદુરી છોડી દીધી ત્યારથી મેં સિગારેટ પણ છોડી દીધી હતી. વાસ્તવિક રીતે તે છોડી દેવાનું કશું કારણ નહોતું. પણ હું તો પાકો ગાંધીપંથી બન્યો હતો ! સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહું તો મારા રાણીજીની ઇચ્છા એવી છે કે મારે કોંગ્રેસમાં પડવું. એને લાગતું હતું કે કોંગ્રેસમાં પડવાથી હું પ્રધાન થાઉં અને પોતે પ્રધાનપત્ની થાય !’

રાવબહાદુર મોટેથી હસવા લાગ્યા. પછી સિગારેટની રાખ ખંખેરતા બોલ્યા: ‘ઓ, ડેડ હાન્ડ હોપ ! મનુષ્ય કેટલીક વાર કેવો ઘેલો અને બેવકૂફ બને છે ! આજે મને એ વાત પર હસવું આવે છે. મુદ્દાની વાત એ કે, એ વિચારથી હું એટલો બધો હર્ષાલ્સો બની ગયો કે મેં એકદમ સિગારેટનો પણ ત્યાગ કરી દીધો. અને એક વાર એ વાતની જાહેરાત કરી દીધા પછી ચોરીથી પીવાની પણ મુશી-

બત થઈ પડી ! આઠે પહોર કોઈને કોઈ હોય જ હાજર ! એટલું ખરું, કે આજના જેટલો તલપાટ પણ આટલા દિવસમાં કદિ જાગ્યો નહોતો ! પછી તો વાસ જ આવી.....ત્યારથી અત્યાર સુધી હું જાગતો રહ્યો અને આખરે નિશ્ચય કર્યો કે તમારું ટીન અગર પેકેટ જ્યાં હોય ત્યાંથી શોધી કાઢીને તેમાંથી એકાદ સિગારેટ ગુપચુપ પીવી જ પીવી, પણ તમારી ઊંઘ તો તોળા પરમેસર ! બહુ જ જાગ્રત !

રાવબહાદુરે સિગારેટનું ઠૂંઠું ફેંકી દીધું અને ટીનનાંથી બીજી સિગારેટ કાઢતાં બોલ્યા : ‘અરે, તમે પણ એક લ્યો ને ! હા...શ. મારું મન હવે કેવું મોકળું થયું ! આટલા દિવસ તો હું છેક જ ગુંગ-ળાઈ ગયો હતો ! કેટલો પહેરો સહન થાય ! પેલો તો સવારથી મારી પાસે હાજર જ હોવાનો...’

‘કોણ કાગડખાં.....’ ધનંજયે વચ્ચે જ ટહુકો મૂક્યો. તેના ટાંટિયામાં ખૂબ જોર આવ્યું હતું.

‘એકઝેકટલી, એકઝેકટલી ! કાગડખાં ! હા હા હા ગાઈ કાલે તમે તેની બરાબર ઉડાવી !’

‘બરાબર ઉડાવી !’

‘છંડીડ, છંડીડ !’

પણ રાવબહાદુર આગળ બોલે છે ત્યાં પાસેના

કથાકલગી

ઔરડામાંથી 'હુ...હુ' એવો વિચિત્ર અવાજ તેમને કાને પડ્યો. બંને જણા ઊઠીને દીવાનખાનામાં ગયા અને જુએ છે તો પાસેના ઔરડામાંથી એક જણુ થરથરતું બહાર આવ્યું !

રાવબહાદુર પર તેની નજર પડતાં જ ગમરાયના સ્વરે તેણે પોકાર કર્યો: 'સાપ...સાપ—'

‘સાપ ?’

‘મારા ઔરડામાં ટિપાઇ નીચે—’

‘સાપ છી :’ રાવબહાદુરે ડોકું ધુણાવીને કહ્યું: ‘અમારા બંગલામાં અત્યાર સુધીમાં કદિ સાપ નીકળ્યો જ નથી ! નરેન્દ્રનાથજી, તમને કંઈ સપનુંબપનું આવ્યું લાગે છે !’

‘સપનું નથી ! મારી સગી આંખોએ મેં તે જોયો છે.’

‘અરે ! પણ તમને કરડ્યો તો નથી ને ?’

નરેન્દ્રનાથે ડોકું હલાવ્યું. તે જોઈને રાવબહાદુર બોલ્યા: ‘ત્યારે કુછ ફિકર નહિ. ચાલો, ક્યાં છે સાપ, જોઈએ ?’

એમ કહીને રાવબહાદુર બહારથી એક મોટો સોટો લાવ્યા. ધનંજયના હાથમાં પણ તેમણે એવી જ એક મોટી લાકડી આપી અને બંને

નરેન્દ્રનાથના ઓરડામાં ગયા.

*

સાપ શોધવા નીકળતું અને ત્યાં સાપને બદલે કંઈ બીજું જ વસ્તુ નજરે પડે ત્યારે શંકરાચાર્યનો ‘સર્પરજ્ઞ’ ન્યાય સાંભર્યા વિના રહે નહિ, પણ આજના નવા જમાનામાં દોરી અને સર્પનો સંબંધ શોભે એવો નથી. ટિપાઈ નીચેનો સાપ એક હાથ પણ લાંબો નહોતો. રાવબહાદુરે પોતાના સોટાથી તેને ગોદો માર્યો ત્યારે ન તે હાલ્યો કે ન તેણે ફેણ ચઢાવી. ધનંજયે પણ તેને જાત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છતાં તે જીવંત થયો નહિ! આખરે ધનંજયે નીચે વળીને તેની પરીક્ષા કીધી અને પૂછડી પકડીને પ્રકાશમાં જિંચો કર્યો. એકદમ રાવબહાદુર મોટેથી હસવા લાગ્યા અને નરેન્દ્રનાથે મોટેથી સુસ્કારો મૂક્યો ‘ઓ...’

‘હા : હા : હા : હા :’ રાવબહાદુરે જોરથી હસીને કહ્યું: ‘અરે, આ તો ચંદુડિયાનો રજ્જરનો સાપ ! હા : હા : હા : ! પણ એ અહીં ક્યાંથી ? એ છોકરાનું જ આ કામ હોવું જોઈએ—બડો હરામી છે !

‘અને બડો હિકમતી પણ !’ ધનંજયે ટૂંકે

આપ્યો.

એ જ વખતે સુલભા અને માતૃશ્રીએ ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. તેઓ છેક ગભરાઈ ગયાં હતાં. સુલભાએ આગળ આવીને પૂછ્યું: “પિતાજી, શું છે ?

‘સાપનો શિકાર ! હા : હા : હા :’

આપણા આ દેશમેવકસાહેબને આજે આ રખખરનો સાપ કરડવાનો હતો...પણ સહેજમાં બચી ગયા. હા : ‘હા : હા : !’

‘એટલે ? મને કંઈ સમજ પડતી નથી. સીધે-સીધું કહી દો ને ?’

‘આ જો, આ રખખરનો સાપ છે ને, તે આપણા કૈંસિલરસાહેબની નજરે પડ્યો. ચંદુએ અહીં ક્યાંકથી નાંખ્યો હોય એમ જણાય છે. અને એ સાપ જોઈને કૈંસિલરસાહેબને જેલમાંના સાપની યાદદાસ્ત થઈ આવી. અને તેઓ એકદમ બહાર આવ્યા. પછી અમે બંને જણાએ એ સાપને શોધી કાઢ્યો, પરંતુ તે તો કૈંસિલરસાહેબના ધાકને લીધે અગાઉથીજ મરણ પામ્યો હતો ! હવે તો સમજ પડી ને ? અને ન પડી હોય તો પૂછો એ વીરનરને !’

રાવબહાદુરના પત્નીશ્રી નરેન્દ્રનાથના મોં સામે જોવા લાગ્યા. નરેન્દ્રનાથ હિંમત લાવીને બોલ્યા:

‘રાવબહાદુરસાહેબ, આ મારું હડહડતું
અપમાન કહેવાય !...’

‘અપમાન ?’

‘આવી રિયતિમાં હું અહીં એક મિનિટ પણ
રહી ન શકું !’

‘એક મિનિટ પણ નહિ ?’

‘મિનિટ પણ નહિ.’

‘જેવી ઇચ્છા.’

‘હાં ?’

‘અને છતી ગાડીનો વખત પણ થવા
આવ્યો છે.’

‘અરે, જરા વિચાર તો કરો !’

‘વિચારવા જેવું આજે નહિ, ગઈ કાલે જ હતું.’

રાવબહાદુરે ટસકાથી કહ્યું: ‘કૌંસિલરસાહેબની
જવાની જ ઇચ્છા હોય તો હું તેમને શી રીતે રોકી
શકું ? અચ્છા, નમસ્તે કૌંસિલરસાહેબ ! તમે આ
રબ્બરના સાપના ઝપેટામાંથી બચી ગયા તેની
ખુશાલીમાં હું કેપસ્ટનના બે દમ વધારે જ બેંચીશ !’

‘ઓ માઇ ગોડ !’

‘સુણ, ચૂપ રહે, ને હવે જ અને રામાને
દૂધ લાવવા કહે. આજે તારે જ ચા બનાવવાની
છે ! ને એવી ફકકડ ચહા બનાવ કે આ તું પકડી

કથાકલગી

લાવી છે તે જીવાનિયો તારી સાથે પરણવાની જ માંગણી કરે !”

સુલભાએ ધનંજય તરફ હળવે રહી દષ્ટિક્ષેપ કર્યો અને સસ્મિત બોલી: “પણ પિતાજી.....”

રાવબહાદુરે હસીને કહ્યું: ‘છોકરી, જા. જા. હું બધું સમજું છું. તમે બંને પાકાં ચોર છો !’

ત્રિશૂળ !

શ્રી હગનલાલ મેતાપભાઈ બ્રહ્મભટ્ટ

~~~કથાકલગી~~~

તે મના દેખાવ તરફ નજર નાંખીએ તો તે સરકસના મેનેજર હશે એવી કલ્પના ભાગ્યે જ આવે. મારી અને તેમની પહેલ-વહેલી મુલાકાત થઈ, ત્યારે હું મનમાં બબડેતો કે: “આ તે સરકસના મેનેજર! વાહ!” મેં ધાયું હતું કે કોઈ કાળા ખૂટ-સુટમાં સજ્જ રહેનાર યુરોપી પદ્ધતિમાં પાવરવો માણસ હસ્તધૂનન કરી મારતેખાં અંગ્રેજીમાં કુશળ સમાચારની આપ લે કરશે; પરંતુ આ ભાઈસાહેબ તો જાડી ખાદીનું ધોતિયું, લાંબો ડગલો, ખભે કિનારીવાળો ખેશ અને ગળામાં વીંટેલો જાડો ગળપટ્ટો—જાણે રૂઢિચુસ્ત ગામડાના કથા-ભટ્ટ નીકળ્યા! મને જોતાં જ કહે: “આવો, આવો, બેસો. ઘણા દિવસથી તમને મળવાની ઇચ્છા

હતી." પછીથી પણ જ્યારે જ્યારે જોયા ત્યારે ત્યારે એજ વેશમાં !

તેમનું નામ હતું વિનુભાઈ. પોશાક પ્રમાણે તેમની શરીરસંપત્તિ ય ગોળમટોળ હતી ! આજે વીસઆવીસ વર્ષથી હું તેમને જોતો આવ્યો છું. પણ તે જેવા ને તેવા જ ગોળમટોળ ! એટલે તેમની ઉંમરનો અંદાજ કાઢવો ય મુશ્કેલ ! પરંતુ હિંદી સરકસના ઇતિહાસમાં તેમનું સ્થાન છેક શરૂથી હતું એટલું તો સાચું જ. છત્રેના સરકસનો જન્મ તેમની નજર આગળ થયેલો. સરકસવાળા દેવળ સાથે તેમને ગાઢો સંબંધ. વિનુભાઈનાં પોશાક અને વાણી જેવાં સીધાંસાદાં, તેટલાં જ સરકસના ધંધામાં તેમની બાહોશી અને અનુભવ સર્વમાન્ય હતાં. હાલમાં તેઓ એ વ્યવસાયથી નિવૃત્ત જેવા છે, પણ જે સરકસનો ધંધામાં તેમણે પોતાનું આયુષ ગાળેલું તે ધંધામાં, અને જે શેઠને ત્યાં નોકરી કરી તે શેઠના કામખજ માટે, કે સલાહસૂચના આપવા માટે તેમને જ્યારે કોઈ બોલાવે ત્યારે તુરતાતુરત હાજર થવાનું વિનુભાઈ ચૂકે નહિ !

વાંચવાનો તેમને ભારે શોખ. મારી નવલકથાઓ અને વાર્તાઓ તે હોંશથી વાંચતા. પણ

ન્યારે અવકાશે એકલા મળતા ત્યારે શું કહેતા હશે તે તમે જાણો છો ? કહેતા: “તમારી સાહિત્યસૃષ્ટિમાં સુશિક્ષિત સ્ત્રીપુરુષોના પ્રેમપ્રસંગો ગમે તેવા હોય છતાં સંયમિત ! તેમનાં અંતરમાં પ્રેમ યા દ્વેષ ગમે તેટલી હદે વિકૃત બને, છતાં મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન તો કોઈ કરે જ નહિ. તેમના વિકારોમાં વંટોળિયાનો ભાસ તો તેમને થાય જ નહિ. અપ્રિય કારણનો ઉકેલ કરવામાં રીતરિવાજ કે ન્યાયને ઉંચે મૂકી શકે નહિ. તડબેડ કરવામાં પહેલા નંબરના ! બિલકુલ નરમ અને નાળુક પાત્રો, ભાઈ ! તમારાં તો !”

આનો જવાબ હું બહુ સાંતિપૂર્વક આપતો અને કહેતો: “વિનુભાઈ, તો પછી તમારી કલ્પના મુજબનાં પાત્રો મને કોઈ દિવસ બતાવો.”

“અમારા સરકસ સાથે એક વર્ષ ફરો, તો બરાબર બતાવું.”

“વાહ ! એટલે કામધંધો છોડી તમારા સરકસ સાથે એક વર્ષ રખડું ?”

“કુમ ? શી હરકત છે ?”

“પણ તે સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી ?”

“બીજો તે કયો ઉપાય ?”

કાલકાળ
“તમે તેવાં પાત્ર કોઈ દેકાણે જુઓ કે અનુભવો ત્યારે તેનું ધ્યાન મારી આગળ કરવું.”

તે વખતે તેઓ હસતા અને કહેતા કે: “એવું કાંઈ બને બને નહિ !”

•

એક વખતે મારા આગ્રહ અને તેમના આનંદનો સુમેળ મળ્યો ત્યારે તેઓ બોલ્યા: “ચાલો, એક ધ્યાન કરો. પણ મને આવડશે તેવી રીતે કરીશ. તમારી શિષ્ટ અને સાક્ષરી ભાષા બોલતાં મને નહિ આવડે.”

એમ બોલી તેઓ સહેજ હસ્યા. કેમ હસ્યા તે હું સમજી ગયો અને બોલ્યો: “કેમ લાઇ, લેખકોને મહેલમાં દેવાનો જ ધંધો લઇ બેઠા છો કે શું ?”

“ના, ના. પણ હું જે વાત કહેવા ઇચ્છું છું તે જેવી રીતે બની છે તેવીજ રીતે કહેવાનો છું. અંદર વિવેચનશૈલી કે અલંકારિક ઝડઝમક કે અન્ય કંઈ ટાપટીપ આવી શકશે નહિ તેથી કહું છું.”

• “તે પણ એક કળા જ છે.”

“એમ ?”

અમે બન્ને જણ હસ્યા.

મેં તેમને કહ્યું: “હવે તમારી વાત સર કરો.”

તે બોલ્યા: “સાંભળો. કેટલાં વર્ષ ઉપરની વાત છે, તે તો મને યાદ આવતું નથી. તેમ તેનું મહત્ત્વ પણ નથી. અમે જાપાનની સફર કરી, પૈસા અને કાર્તિ કમાઈ સ્વદેશ પાછા ફર્યા, તે પછી મુબાઈમાં ત્રણ મહિના મુકામ રાખ્યો. વાઘ, નિંહ, ઘોડા અને ખીમ્મ જાનવરોનું અમારું કામ ધણુંજ સરસ હતું. તે ઉપરાંત કસરતના, જાદુના, સાહસના ધણા ખેલો અમારી પાસે હતા. વળી જાપાનથી પાછા આવતાં એક મેક્સિકન જોડું અમારા સરકસમાં આવેલું, તેમના કામ ઉપર લોકો ધણુંજ આક્રિંન હતા. તે જોડાનો રોજનો પગાર એકસો રૂપિયા હતો, પણ તે અમને ભારે પડતો નહોતો. દોરડાખેલ, ખંજર-ખેલ એવા આદદશ ખેલ તેઓ કરતા. અને તે બધાજ પ્રેક્ષકોને ધણુંજ ગમતા. પરંતુ તેમના એક કામે તો પ્રેક્ષકોને ગાંડપણુંજ લગાડેલું જણાતું હતું! કેટલીય વ્યક્તિઓ તો તેમનું તે કામ જોવા માટે દરરોજના બન્ને ખેલોમાં હાજર રહેતી. અને તે ધણી-ધણિયાણી તે કામ ધણીજ સફાઈથી સુંદર રીતે કરતાં પણ ખરાં!

“પુરૂષનું નામ હતું ટોમ અને સ્ત્રીનું નામ હતું લીઝા. તેઓ એ ખેલ માટે પ્રવેશ કરતાં જ,

હાથમાં હાથ ધાલી નાચતાં ! થોડો વખત આનં-
દથી નાચીને પછી જાણે પોતાની વચ્ચે કોઈ
કારણસર વિશેષ પડ્યો હોય, તેમ એકબીજાથી
દૂર થઈ જતાં, અને મોં ઉપર રીસામણના
ભાવ બતાવતાં. પછી તે સ્ત્રી-પુરૂષ મામસામા નાક
ઉપર ઊભાં રહી, હાથ અને મોંની ઇશારતથી એક-
બીજા પ્રત્યેનો અભાવ પ્રદર્શિત કરતાં. લીજાનું
હઠીલાપણું દૂર કરવા ટોમ ઇશારતથી ઘણું સમ-
જાવતો પણ લીજા માને જ નહિ ! આખરે કંટાળી
ટોમ તેને ઉંચકી લઈ એક પાટિયા સાથે ઊભી
રાખતો, તેનાથી ચાલીસ પચાસ ફૂટના અંતરે
ઊભો રહેતો, ને ખીસામાંથી પિસ્તોલ કાઢી તેના
તરફ તાકતો. તે જોતાં જ લીજા ખૂમાખૂમ કરી
મૂકતી અને મદદ માટે ચીસો પાડતી !
તે સાંભળી એક વિદુષક પ્રવેશ કરી ઇશારતથી
ટોમને કહેતો કે : “આ સ્ત્રીનો જીવ શા માટે લે
છે ? તું નિશાન મારવામાં ખરેખરો બહાદુર હોય
તો હું કહું તેમ કર !”

“ટોમ તે ઇશારતથી કબૂલ કરતો. એટલે વિદુષક
પંદર વીસ મીણુબત્તીઓ લાવી પાટિયા સાથે અઢે-
લીને ઊભી રહેલી બાઈના શરીર સાથે ચોડતો અને
સળગાવતો. પછી ટોમને કહેતો : નિશાનબાજીમાં હોશિ-

યાર હોય, એકેક બારે એકેક મીણુબત્તી ખૂઝાવી નાંખ !
પછી ટોમ કાટખૂણે ઊભો રહી પિસ્તોલ છોડી એકેક
મીણુબત્તી ખૂઝાવી નાંખતો ! એ કામ એ એટલી
તો સફાઈથી કરતો કે પ્રેક્ષકો છક થઈ જતા.
અને જ્યારે બધી મીણુબત્તીઓ ખૂઝાઈ ગયા પછી
લીઝા નિર્વિધને મુક્ત બની પ્રેક્ષકોને પ્રણામ કરતી,
તે વખતે આખા તંખૂમાં તાળીઓના ગડગડાટ
ગાજતા !

“ગાંડા બન્યા હતા મુંબાઈના લોકો, લીઝા
ટોમના આ કામ ઉપર ! દરેક ખેલમાં તંખૂ ચિકાર
ભરાયેલો રહેતો. ચાર આઠ આનાની ટિકીટની
વાત બાબુઓ રાખીએ, તો પણ પાંચ પાંચ રૂપી-
આની ટિકીટોમાં પણ ગિર્દી થતી. મુંબઈમાં હજી
એક મહિનો રહીએ તો ઠીક થાય, એમ અમને
લાગતું હતું. અને બહારગામના થાનક માટે કરેલા
કરારની તારીખ બદલાવવાનો વિચાર હું કરતો જ
હતો, પણ એટલામાં એક અજબ પ્રકાર બન્યો !”

કહેતાં વિનુભાઈ અટકી ગયા અને કેટલોક
વખત કંઈ બોલ્યા નહિ. તે ઉપરથી મેં કહ્યું:
“વાહ ! તમે તો કહેતા હતા કે મને પદ્ધતિ-
સર બોલતાં આવડતું નથી, પણ દેખાઓ છો તો
વાત કહેવામાં સિદ્ધહસ્ત !”

વિનુભાઈ હસ્યા અને બોલ્યા: “કેમ, કેવી રીતે?”

“તમે બોલતા બંધ થયા તે એ બતાવવા માટે જ, કે પાત્રોની ઓળખનું પહેલું પ્રકરણ પૂરું થયું અને હવે પછી પ્રેમપ્રસંગ રૂપી બીજા અંક આવવાનો બાકી રહ્યો.”

“હા. વાતનો ખરો નાટકભાગ તો હવે પછી જ આવવાનો છે. તમે કદાચ તકથી તે વિચારી કાઢ્યો પણ હોય!”

“ના રે ભાઈ, તમારા સરકસના રીતરિવાજમાં હું શું સમજું? કોણ કયો ઝોક લેશે અને કોણ કયાં ફટી પડશે—શી ખબર?”

વિનુભાઈ હસ્યા અને બોલ્યા: “સાચું જ કહો છો.”

“તો હવે કહો આગળ. શું બન્યું?”

વિનુભાઈએ ચલાવ્યું: “એજ કહું છું. પણ અધુરા રહેલા પ્રસંગને ક્યાંથી સાંધવો તેના વિચારમાં વાર લાગો. ટોમ અને લીઝાનું કામ જોવા માટે ઘણા માણસો વારંવાર આવતા. તે દરેક ઉપર મારી નજર રહેતી. તંબૂની બહાર ઊભો રહી હું એ જ ધ્યાન રાખ્યા કરતો હતો, કે કોણ જોવા માટે આવે છે, કોણ આનંદ માટે આવે છે, કોણ વખત કહાડવા આવે છે, કોણ ચાર મિત્રોના આગ્રહને વશ થઈ આવે

છે, અને કોણ કાંઈ ખાસ કારણ માટે આવે છે; એવી સેંકડો બાબતો ઉપર મારી નજર રહેતી. તમે અંદર બેસી સરકસનો ખેલ જુઓ, પણ હું તો બહાર બિભો રહીને મનુષ્યસ્વભાવના અસંખ્ય ખેલ મક્ત જોયા કરું છું. આ જોડાનું કામ રોજ જોવા આવનાર પૈકી એક સાહેબ હતા. પ્રથમ તો તેઓ અહવાડિયામાં ત્રણ ચાર વખત આવતા. પણ પછી તો તેઓ રોજ આવતા થયા. અને ચાર રૂપિયાવાળી ખુરસી ઉપર જ બેસતા. મેં તેમની સ્થિતિ વિષે તપાસ કરી તો તે ધણ જ શ્રીમંત હોવાનું માલમ પડ્યું. તેમની માલિકીના ચાન બે બગીચા હતા અને તેઓ કંઈ ધંધાને અંગે જ મુંબાઈ આવેલા છે એવી ખબર મને મળી. તેમનું નામ જેમ્સ ઓનર્સ હતું. તેઓ દરરોજ ખેલ જોવા આવતા, તે ઉપરથી હું ધારતો હતો કે તેઓ ફક્ત મઝા ખાતરજ રોજ જોવા આવતા હશે. પહેલાં પહેલાં તો ત્રણચાર યુરોપીઅન સ્ત્રીઓને ય સાથે લાવતા, પણ પછી તો ફક્ત એકલાજ આવતા. મને શંકા પડી પછીથી કે આ સાહેબ, ફક્ત ખેલ જોવા માટે જ દરરોજ ચાર રૂપિયા અને ત્રણ કલાક બગાડે તેમ હોઈ શકે નહિ. અને પછી તો તેમના તરફથી ફૂલના હાર લીઝા તરફ ઉછળવા લાગ્યા, તે ઉપરથી મારી શંકા દઢ થઈ. હવે આ

બાબતમાં શું કરવું જોઈએ તેનો વિચાર હું કરવા લાગ્યો. વિચાર કરવાનું કારણ એ હતું, કે સરકસની સૃષ્ટિ એટલે માનવસૃષ્ટિનો જ એક નાનકડો નમૂનો; તેમાં પ્રેમદેવની ઉચલપાથલો તો કામચલાવ્યા જ કરતી હોય છે; પણ મુખ્ય પાત્રોમાંથી એકાદ પાત્ર બહારની દુનિયા સાથે લપટાઈ જાય, તો સરકસના નિયમિત કાર્યક્રમમાં વિક્ષેપ આવવાનો સંભવ હતો. અને એવો પ્રસંગ ન બને તેની કાળજી રાખવાની મારી પ્રાથમિક ફરજ હતી.

ઓનર્સસાહેબ મને કોઈ આવતી આફતના પૂર્વ ઓળા જેવા દેખાવા લાગ્યા. તેમનો પ્રેમ લીઝા પ્રત્યે પ્રતિદિન દઢ થતો જતો હતો એવો મને વહેમ હતો. ને એની ખબર ટોમને પડશે ત્યારે કેવો ગંભીર અને ભયંકર પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે તેની કલ્પના હું કરી શકતો નહિ. પણ મને તેનો ભય જરૂર લાગતો.

ચાર છ દિવસ હું એ ઘડભાંજમાં જ હતો, અને ખેલના વખતે ઓનર્સ અને લીઝાનું નિરીક્ષણ કરતો. મને લાગ્યું કે ઓનર્સની હદ બહારની લાલસાને લીઝાએ દાદ આપી નથી. ખેલના વખતે ફૂલના હાર નાંખવા એ તો સાધારણ રિવાજ બની ગયો છે, અને તેમાં ટોમને કોઈ મારું ભાગે તેવું

નહોતું. હવે ઓનસ સાહેબ રોજ ખેલ જોવા આવતા અને લીજાની સામે નજર રાખી આખો વખત બેસી રહેતા. તેઓને ખેલ જોવા આવતાં રોકવાનો મારી પાસે કંઈ ઉપાય નહોતો. કારણ કે રોજ ચાર રૂપીઆની ટિકીટ ખરીદી ખેલ જોવા આવનારને હું રોકી કેમ કરી શકું ?

પણ એક દિવસે લીજા શેઠની મોટર માગીને દાકતરને ત્યાં જવાના બહાને બહાર ગઈ. ડ્રાઇવરને પૂછતાં મને ખબર મળી કે લીજા ગ્રીન્સ હોટલમાં બે કલાક રોકાઈ હતી. મેં તુરત જ ટેલિફોન કરી ગ્રીન્સ હોટલમાં પૂછી જોયું કે : ‘ઓનસ’ નામના કોઈ સાહેબ હોટલમાં રહે છે કે કેમ ?’ મને હોટલમાંથી ખબર મળી કે : ‘હા, ઓનસ’ સાહેબ આ હોટલમાં જ રહે છે.’ એ ખબર જાણીને હું ચમકી ગયો. ખરેખર, લીજા સાહેબ પાસે જ ગયેલી ! કંઈ શક નહોતો !

કોઈ વખતે મનમાં એમ થઈ આવતું, કે આ બાબતની ખબર શેઠને આપવી જોઈએ. પણ ઘડીકમાં વળી એમ થતું કે હાલમાં આપવાની શી જરૂર છે ? હજી વાત છેક બગડી નથી. અને હું ઉપાયની શોધમાં છું, ત્યાં સુધી અકળાવાગભરાવાની જરૂર શી છે ? પણ હવે કરવું શું ? કંઈ પણ કરવાની

તો જરૂર હતી. અને હું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો.

ધણા વિચારને અંતે મેં નક્કી કર્યું કે આ સંબંધમાં લીઝાને ઈશારો કરવો એજ સારી વાત છે. આવતા અનિષ્ટને રોકવાને અને ભયંકર આફત ટાળવાને એજ સૌથી સરળ અને સલામત ઉપાય મને જણાયો. એ દરમિયાન શુક્રવારે વિલાયતની ટપાલ આવી ગયા પછી, ‘કંઈ ટપાલ છે કે નહિ’ તે પૂછવા લીઝા મારી ઓફીસમાં આવી. તેણે મને પૂછ્યું. મેં કહ્યું: “ટપાલ તો નથી. પણ મારે તમારું કામ છે, માટે બેસો.”

તે બેઠી.

મારા કામથી પરવારી મેં કારકુનને કામનું કંઈ બહાનું કાઢી બહાર મોકલ્યો અને હું કંઈક બોલવાની તૈયારીમાં હતો એટલામાં જ તે બોલી: “મુંબાઈથી આપણો મુકામ હવે થોડાજ દિવસોમાં ઉપડવાનો છે કે શું?”

હું સહેજ હસ્યો, અને તીક્ષ્ણ નજરે તેના તરફ જોઈ બોલ્યો: “કેમ? મુંબાઈમાં વધુ દિવસ રોકાઈએ એવી ઇચ્છા છે?”

મારો અકલ્પિત પ્રશ્ન સાંભળતાં જ તે જરા ઝાંખી પડી જશે એમ હું ધારતો હતો, પણ તેના હેખાવમાં જરાયે ફેરફાર થયો નહિ. ફક્ત તેની

લાંખી પાંપણો જરા નીચે નમી. તે બેલી: “જે હશે તે હું જ્યાં જઈશ ત્યાં મારી સાથે સાથે આવશે.”

“અને તારો સર્વનાશ કરશે!”

“છૂટકારો થશે આ વૈતરામાંથી.”

“લીઝા, લીઝા! તારું મન ભ્રમિત થયું હોવાથીજ તું આમ બોલે છે. આ ઓનર્સ સાહેબ તારું શું કલ્યાણ કરી નાંખવાના છે, તે હું સમજી શકતો નથી.”

“તેઓ પોતાની સાથે મને લંકા લઈ જશે અને ત્યાં મારી સાથે લગ્ન કરશે!”

“લગ્ન?” હું અજ્ઞયખીમાં ગરકાયો!

“હા, લગ્ન?”

“ત્યારે ટોમ સાથે .....?”

લીઝા જરા હસી: “હું આજે આપને ખરી વાત કહું. હું કંઈ ટોમની પત્ની નથી. તે મને મારે ઘેરથી નસાડી લાવ્યો છે. પહેલાં તેણે કહેલું કે હું તારી સાથે લગ્ન કરીશ, પણ પાછળથી ફરી ગયો. હવે તે કબૂલ કરે છે, પણ હવે.....હવે મારી મરજી નથી.”

“કેમ?”

“તે કેટલો દુષ્ટ છે તેની સમજ મને પડી

મધ છે. અને હવે તેના પ્રત્યે મને લેશ પણ પ્રેમ રહ્યો નથી. હું, તેના પંજમાંથી છૂટી શકીશ નહિ એમ તે ધારે છે, અને મને જ્યારે એમ તે સ્પષ્ટ કહે છે, ત્યારે મને થઇ આવે છે કે હું તેનું ખૂન કરી નાખું. તેનું ગમે તે થાય તેને; મને ખેદ થવાનો નથી. બિલકુલ ઢાર જેવો જ છે! તેને પત્નીની જરૂર નથી, તેને તો બળરૂ સ્ત્રીઓ જ ગમે છે! હું આપને મારી સ્થિતિની તે શું વાત કરું?”

તેની એ વિચિત્ર હકીકત સાંભળી હું થોડો સમય મૂગો રહ્યો અને જરા ધીમેથી બોલ્યો: “પણ તેને આ સંબંધની ખબર પડશે, તો તે તારું અને ઓનર્સ સાહેબનું-બંનેનું ખૂન કરશે, તે તું જાણે છે?”

“તે હું જાણું છું. પણ હવે ફક્ત એકજ દિવસ ગાળે છે. પરમ દિવસે સવારમાં તો હું ઓનર્સ સાહેબની સાથે હોઇશ. મેનેજર સાહેબ! મારા ઉપર દયા કરી આ વાત મનમાં જ રાખજો. એક અક્ષર પણ કોઇને કાને ન જાય એટલી મહેરબાની કરજો. તમે દયાળુ છો એ હું જાણું છું. માટે જ મેં મારી સાચી વાત આપને કરી છે. અને આશા રાખું છું કે તે ત્રીજે કાને

નહિ જ જાય.”

તેણે મારો હાથ જોરથી દબાવ્યો અને પછી બહાર ચાલી ગઇ.

તે વખતે મને શું થયું હશે તેની કલ્પના તમેજ કરી લ્યો. લીઝા ટોમની પરણેતર સ્ત્રી નથી એ વાત આ પહેલાં અમે કદિ જાણી કે કલ્પી નહોતી. બંને જણને એકબીજા ઉપર ખૂબજ પ્રેમ છે અને તેઓ સુખી છે, એમ અમે સર્વ માનતા હતા. પણ કોઈના અંતરમાં શું સુખદુઃખ છે, તે આપણે કેમ જાણી શકીએ ? મને લાગ્યું કે આ ઓનર્સ સાહેબ લખાડ, લફંગો નહિ હોય અને લીઝાની ખાનાખરાબી નહિ કરે એમ શા ઉપરથી માની શકાય ? અને અતે એક સ્વાર્થી વિચાર પણ આવ્યો, કે લીઝા પરમ દિવસે ઓનર્સ સાહેબ સાથે ચાલી જશે તો પછી સરકસના ખેતોમાં ગિદ્દી ક્યાંથી થશે ?

બીજે દિવસે આવા વિચારમાં આખો દિવસ હું બેચેન રહ્યો. મને લાગ્યા કરતું હતું કે લીઝાના ઇરાદાની ટોમને ખબર પડશે તો કેવો ભયંકર પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે તે કેમ કહી શકાય ? બધાંને અંધારામાં રાખી તે ઓનર્સ સાથે સુખરૂપ ચાલી જાય તો તો જાણે ઠીક. પોતાની ખાનગી વાત જણાવી

તેણે મને ઉલટો વધુ ચિંતામાં નાંખ્યો. તે સુખ-
પૂર્વક મુંબઈનો કિનારો છોડી જાય એમ હું અંત-
રથી ઇચ્છવા લાગ્યો. ને પછી લીઝાની હીલચાલની
કંઈ ખાતમી કે શંકા ટોમને પડી છે કે નહિ, તેની
તપાસ હું કાળજીપૂર્વક રાખવા લાગ્યો. તેમનો
સંબંધ હંમેશ મુજબ આનંદિત જણાતો હતો. લીઝા
પણ રોજ પ્રમાણે બોલતી ચાલતી, હરતી ફરતી.
કાલે સવારે આ ગામને હંમેશને માટે રામરામ
કરવા છે એવો ભાવ તેના મોં ઉપર જરા પણ
દેખાતો નહિ. પણ મારા મનમાં એમ થતું હતું કે
આજના બે બેલ નિર્વિધને પૂરા થાય તો ગંગા
નાહ્યા !

તે દિવસે રાતના બેલમાં બેશુમાર ગિદ્દી થઈ.
તમામ જગા ભરાઈ ગઈ, છતાં પ્રેક્ષકોનો ધસારો
ચાલુ જ હતો. નવી ખુરશીઓ ગોઠવી આપવામાં
ભારે મુશ્કેલી પડી. દરમ્યાન એક મોટા અમલદાર-
નો સંદેશો આવ્યો કે તેમને માટે એક બોક્ષ
રીઝર્વ રાખવો. તેમને જવાબ વાળવાની ફરજ
મારા ઉપર આવી પડી. મેં કહાવ્યું કે ‘આજે
તંબૂમાં એક ઇંચ પણ જગ્યા ખાલી નથી. આવતી
કાલે આપનો બંદોબસ્ત કરીશું. આજને માટે
માફીની આશા છે’—એવો સંદેશો કહેવડાવતાં

મારા મનમાં થઈ આવ્યું કે આવતી કાલે તેમને ટોમલીઝાનું કામ જોવા મળશે ? કોણ જાણે ?

શરૂનું હાથીઓ ઘોડાઓનું કામ ચાલુ હતું તે દરમ્યાન મેં તંબૂમાં એક ફેરો મારી દરેક જગ્યાએ નજર નાંખી જોઈ. હંમેશના નિયમ મુજબ ઓનર્સ—સાહેબને ખુરશી પર બેઠેલા જોઈ હું જરા ચમક્યો. તેઓ આજેય બેલ જોવા આવશે એમ હું ધારતો નહોતો.

તંબૂમાંથી સરકસના ખેલાડીઓની રાવટીમાં જઈ મેં નજર નાંખી તો બધા આનંદમાં હતા. ટોમ અને લીઝા પોતાના બેલ માટે તૈયાર હતાં. તેમને મેં “ગ્રુડવનિંગ” કર્યાં. બન્નેએ પક પાઉડર લગાવ્યાં હતાં. લીઝા ધીમેથી કંઈક બોલી અને ટોમ મીઠું હસ્યો. તે મેં જોયું અને મનમાં બોલ્યો: “દેખાય છે તો ફીક. રાત શાંતિપૂર્વક પમાર થશે ખરી.”

ચાર સફેદ ઘોડાનું કામ પૂરું થયે શેફ બહાર આવ્યા અને ઘોડાના તબેલા તરફ ગયા, તે મેં જોયું. પછી તંબૂની અંદરના બેન્ડ ઉપર જુદી જ ગત ચાલવા લાગી. ટોમલીઝાના ખંજરબેલ વખતે એ ગત ચાલતી હતી. બે ત્રણ મિનિટ નહોતી થઈ, એટલામાં તો તંબૂમાં તાળીઓનો ગડગડાટ

થયો. મેં માની લીધું કે જોડાને રંગભૂમિ ઉપર આવવાની તૈયારી થઈ. પડદો હટ્યો અને જોડાએ પ્રેક્ષકો સમક્ષ દેખાવ દીધો. તે વખતે મેં અંદર નજર નાંખી. લીઝા પોતાનો એક હાથ ટોમના હાથમાં આપી બીજા હાથે અભિનય કરતી ધીમે ધીમે નાચી રહી હતી.

કેટલીય વખત તંબૂમાંથી તાળીઓના ગડગડાટ આવ્યા. જેન્ડની ગત બદલાઈ, ફૂતરાંઓનું કામ શરૂ થયું હશે એમ મેં ધાર્યું. તે પછી ટોમ એકલો જ રસીનું કામ કરતો હતો અને લીઝા તે દરમિયાન વેશ બદલતી હતી. આ વખતે હું ટિકીટ ઓશીસમાં વકરો તપાસી રહ્યો હતો, પરંતુ મારું ધ્યાન તો ટોમ અને લીઝાની હિલચાલ તરફ જ હતું. થોડા જ વખતમાં વાજમાં બીજી ગત ચાલુ થઈ. તે વખતે મેં તંબૂમાં નજર નાંખી. ટોમ એકલો જ રસી ઉપર કામ કરી રહ્યો હતો. હિસાબના કામથી પરવારી તંબૂમાં જઈ ગિભા રહેવાનું મેં નક્કી કર્યું હતું. ટોમલીઝાનો ચમત્કારસમો ખેલ જોઈ લેવાની આ છેલ્લી જ તક હતી એ હું એકલો જ જાણતો હતો. અને એ તકનો લાભ લેવાની મારી ઇચ્છા હતી. મેં મારું કામ તાકીદે પૂરું કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. કારણ કે ટોમનું રસીનું કામ પૂરું

થયા પછી એક પ્રવેશ વિદુષકનો હતો, અને તેની પાછળ જ ટોમનું નિશાનખાજનું કામ આવતું હતું ! મેં હાથમાંની ટિકીટનુક ઉતાવળે ઉતાવળે જોવા માંડી.

એટલામાં એક નોકર આવ્યો. તેણે મારા કાન આગળ મેં રાખી ધીમેથી કહ્યું : “લીઝાખા-ધએ કહાવ્યું છે કે હાથમાંનું કામ પડતું મૂકી એકદમ અંદર આવો.”

હું સહેજ ચમક્યો અને પૂછ્યું : “કેમ, શું છે ?”

“મને શી ખબર ? આપને તુરત જોલાવ્યા છે એ હું જાણું.” સમાચાર મને ભયજનક લાગ્યા.

“ટીક છે, કહે કે હમણાં આવું છું.” આવેલા નોકર સાથે એ મુજબનો સંદેશો કહાવી હું મારું કામ પૂરું કરવાની ઉતાવળમાં પડ્યો. તે કામ પૂરું કરવામાં પાંચ છ મિનિટ નીકળી ગઈ.

પાછળના દરવાજેથી અંદરના ભાગમાં જઈ મેં જોયું તો લીઝા આગળના કામને માટે કપડાં બદલવાને બદલે મેં ઉપરનો રંગ ધોતી હતી. મને જોતાં જ તે ગભરાતી ગભરાતી બોલી : “કેટલું મોડું કયું ? એકેએક ક્ષણ કીમતી છે.”

“એટલે ?”

“ગમે તેમ કરી કાઢને ખબર ન પડે એવી

કથાકલગી

રીતે ઓનસ'સાહેબને ખબર આપો કે તેઓ પોતાની મોટર આગળ આવી રહે. હું જાનને તેમની મોટરમાં બેસું છું.”

“પણ આજનો બેલ ?”

“હવે બેલ કેવો ?”

“પણ થયું શું ?”

“મોતના સોદા ! હવે એકદમ ભાગવું જોઈએ.”

“પણ છે શું ?”

“મને લાગે છે કે ટોમને ખબર પડી ગઈ છે. અમારો પહેલો બેલ પૂરો કરી અમે અંદર આવ્યા તે વખતે તે કંઈ વિચિત્ર જ રીતે મારી સાથે બોલ્યો. બોલતાં બોલતાં તેણે મારો હાથ નિર્દયતા-પૂર્વક દબાવ્યો, અને મારા તરફ એવી ભયંકર નજરે જોયું કે ન પૂછો વાત ! મારી ખાત્રી થઈ ગઈ છે કે તેને બધી વાતની ખબર પડી ગઈ છે. મને બીક લાગે છે કે તે હમણાં જ મારો ઘાત કરશે. મહેરબાની કરો, અને ઓનસ'સાહેબને તાકીદે ખબર આપો.”

એટલું બોલી તેણે મને ધકેલ્યો.

હું ત્યાંથી તરત જ તંજૂમાં ગયો.

આફતે આલા ! ઓ પ્રભુ ! શિવ શિવ ! લીઝા ભાગી જાય એટલે સરકસના પ્રાણરૂપ ખરા બેલનું

કામ અટકી પડે. પ્રેક્ષકો આગળ શી રીતે મોં બતાવવું, ને ખેલ અટકવાને લગતું કારણ કેવું આપવું એ ગભરામણ મારા મનમાં ઊભી થઈ.

એ વાત ભાષણ રૂપે કહેવાની ફરજ મારા પર જ હતી. હું મનમાં ને મનમાં જ તે ભાષણની વાક્યરચના ગોઠવવા લાગ્યો.....

“લીઝાની તબિયત એકાએક બગડવાથી આપને નિરાશ કરવા પડ્યા છે, એ માટે લીઝાબાઈ તથા હું આપની માફી ઇચ્છીએ છીએ.....”

તંબૂના દરવાજા આગળ હું જઈ પહોંચ્યો તે વખતે ટોમનું રસીનું કામ પૂરું થયું હતું. તાળીઓનો ગડગડાટ થયો. ટોમ દોડતો અંદર ચાલી ગયો. તે અંદરના ભાગમાં જ ગયો હોવો જોઈએ. મેં આંખો મીંચી, અને મનમાં બોલ્યો: “લીઝા નાસી છૂટી હોય તો તો સાઈં!”

પ્રેક્ષકોની ગિર્દીમાંથી પરાણે જગ્યા કરી હું ઓનસ-સાહેબની ખુરશી આગળ ગયો. જોયું, તો ખુરશી ખાલી!

હું મારા મન સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો કે ઓનસ સાહેબને ખબર કેવી રીતે મળી? તંબૂમાં ચારે બાજુ નજર નાંખી, પણ તેઓ દેખાયા નહિ! તેઓ પોતાની મોટર આગળ તો નહિ ગયા હોય? મારા હૃદય સિવાય તેમને લીઝા ઉપરના સંકટની

ખબર મનોમન પડી ગઇ કે શું ? ટેલિફોનના પ્રયાગ અત્રેજ થઈ ગયો કે શું ?

હશે, જે થયું તે સાંજે થયું.....

મારી આંખો ઓનસસાહેબને શોધી રહી હતી. વિદ્યુતકનો પ્રવેશ પૂરો થઈ ગયો. પ્રેક્ષકોમાં હાસ્યનું આવેલું પૂર ઓસડું હતું. બેન્ડ ઉપર વાગીત વાગવા લાગ્યું. પ્રેક્ષકો ઉત્સુકતાથી સ્તબ્ધ બન્યા. હવે ટોમ અને લીઝાનું ખરું કામ આવશે એવું સર્વ જાણતા હતા, પણ તે આજે થવાનું નથી એ હું.....હું એકલો જ જાણતો હતો ! તે ક્ષણ મને જીવનમાં ભારે કટોકટી રૂપ લાગવા માંડી.

જે ત્રણ મિનિટ રાહ જોવી અને ટોમલીઝા રંગભૂમિ પર ન આવે તો અગાઉ નક્કી કર્યા મુજબનું ટૂંક વ્યાખ્યાન પ્રેક્ષકો આગળ આપવું એવી તૈયારીમાં હું બિભો હતો.

એ દરમ્યાન ધડકતે અંતઃકરણે મેં મારી ધડિયાળના સેકન્ડકાંટા તરફ જેવું ધ્યાન આપ્યું, તેવું ધ્યાન જીંદગીમાં તે પૂર્વે કદી પણ આપ્યું નહોતું !

એક મિનિટ થઈ, બે મિનિટ થઈ, અઢી થઈ. શાંત બનેલા પ્રેક્ષકો આપસઆપસમાં

ગણુગણુના લાગ્યા. ત્રીજી મિનિટ પણ પૂરી થઈ ગઈ.

રંગભૂમિ તરફ જવા મેં મારા પગ ઉપાડ્યા. પણ એટલામાં તો આશ્ચર્ય જેવો જ બનાવ બન્યો ! ટોમ અને લીઝા હાથમાં હાથ મેળવી પ્રસન્ન વદને નાચતાં નાચતાં રંગભૂમિ પર આવ્યાં ! બન્નેના મોં ઉપર હંમેશા મુજબનું પ્રસન્નહાર્ય રમતું હતું ! તેઓ રોજના નિયમ પ્રમાણે એક-બીજાના શરીરને ભેટી બેઝના તાલ ઉપર નાચી રહ્યાં હતાં. રોજના ક્રમમાં આજે કંઈ પણ ફરક નહોતો !

નહોતો ?

કેમ ? એક મોટો ફરક હતો, પણ તે સામાન્ય પ્રેક્ષકોના ધ્યાનમાં આવે તેવો નહોતો. પણ તે મારા ધ્યાન બહાર રહે એ બને જ કેમ ?

લીઝાએ આ બેલના ખાસ પોશાકને બદલે આગલા પ્રવેશની ચૂંટી જ પહેરેલી હતી. અને એજ પ્રવેશના તંગ મોજાં તેના પગ ઉપર હતાં અને મોં ઉપરનો ગુલાબી રંગ લૂછી નાંખેલો દેખાતો હતો !

કદાચ તેને ભાગી જતી પકડી ખેંચીતાણી રંગભૂમિ પર ટોમ લાવ્યો હોય ! હા !.....અને એવું હોવા છતાં લીઝા હસતી હતી !

મનમાં ને મનમાં લીઝાના નિર્ભયપણાની સ્તુતિ અને પ્રશંસા હું કરવા લાગ્યો. વળી એમ પણ થઈ આવતું કે એ નિર્ભયતા હશે, કે પછી શિકારીની જાળમાં સપડાયેલા સાવજની શરણાગતિ હશે ?

મારી નજર એકાએક ઓનર્સ સાહેબની ખુરસી તરફ ગઈ. તે સાહેબ પાછા આવી પોતાની ખુરસી ઉપર બેસવાની તૈયારીમાં હતા !

તેઓ તંબૂ બહાર કેમ ગયા હશે, કાણ જાણે ? કદાચ સોડા લેમન પીવા પણ બહાર ગયા હોય ! એની સીધીસાદી વાત આગલી વખતે મારા ધ્યાનમાં કેમ આવી શકી નહિ તેનું મને આશ્ચર્ય થવા લાગ્યું.

ઓનર્સ, ટોમ અને લીઝા એ ત્રણ પાંત્રા જાણે પ્રેમની રંગભૂમિ ઉપર કામ કરી રહ્યાં હતાં ! ઘડી પછી શું થશે તેની કલ્પના હું કરી શકતો નહોતો. તંબૂમાં બેઠેલા હજારો પ્રેક્ષકો પૈકી હું એકલો જ ઘડી પછી આવનારી આક્રમણને વિષે ચિંતા કરી રહ્યો હતો. રંગભૂમિ ઉપર થતા હાવભાવ તરફ-હાવભાવ શાનો ?-વિલક્ષણ નાટક તરફ નજર રાખી હું ત્યાં જ બિભો હતો !

ટોમ અને લીઝાનો નાચ પૂરો થવા આવ્યો.

બંને જણનાં મોં ઉપરથી આનંદ અદૃશ્ય થઈ ગયો. પહેલાંનો ગંભીર અસંતોષ દેખાવા લાગ્યો. બંને કાંઈ અણુબનાવ થયો હોય તેમ એક બીજાના હાથ તરછોડી છૂટાં થઈ ગયાં. લીઝાને મનાવી લેવા માટે ટોમ હાથ અને આંખની ધસારતથી વિનવવા અને સમજાવવા લાગ્યો, પણ તેનો તો ગુસ્સો વધતો જ ગયો. તે જોઈ ટોમે પોતાના મોં પર એવો ભયંકર ભાવ ઉત્પન્ન કર્યો, કે તેવો આજ સુધીમાં કદી પણ મારા કે પ્રેક્ષકોના જોવામાં આવેલો નહિ ! પ્રવેશમાં હંમેશ તો બંને જણાં મૂંઝે મોઢે કામ કરતાં હતાં, પણ તે નિયમ ભૂલી લીઝા એકાએક ગુંગળાતે સ્વરે બોલી ઊઠી: “ઓ...ઓ ! આવી કુર નજરે ન જુઓ.” એ જોડાનું આ કામ જે પ્રેક્ષકોએ અગાઉ જોયું હતું, તેઓ લીઝાના આ શબ્દોથી આશ્ચર્ય જ પામ્યા !

ટોમ હસ્યો. તેનું એ હાર્ય પણ આજે નવીનજ હતું !

એ એકેએક હીલચાલ મને અમત્કારિક નહિ પણ ભયપ્રદ લાગવા માંડી. કોઈ અનિષ્ટ બનાવ બની જાય તો મારે શી તૈયારીઓ રાખવી જોઈએ તેનો વિચાર હું કરી રહ્યો હતો. સામી બાજુએ અમારા શેઠ બિભા હતા, તેમને ધસારત

કરી મેં મારી પાસે બોલાવ્યા.

એટલામાં ટોમ હસ્યો, અને બીજી જ ક્ષણે રાબેતા મુજબ લીઝા ઉપર તરાપ મારી તેને પકડી બેંચી આણી ઊભા કરેલા એક ઉંચા પાટિયા સાથે ઊભી રાખી. નિયમ મુજબ તે ત્યાંથી પંદર વીશ ફૂટના અંતર ઉપર ઊભો રહ્યો, અને ખિસ્સામાંથી પિસ્તોલ બહાર કાઢી લીઝા સામે તાકી. પણ તે સમયનો દેખાવ લીઝા રોજ કરતા ઉત્તરે જ રૂપે બોધ શકી ! કારણ કે પોતાની જગ્યાએ ઊભી રહી તે નિત્ય નિયમ મુજબ મદદ માટે બોલી શકી નહિ ! તેને બદલે—“અરેરે, હવે આ મારો જીવ લેશે ! ઓનર્સ ! જીમ !” એમ જૂમ પાડતી તે એ પાટિયા આગળથી ફૂટી ઓનર્સની ખુંસી તરફ દોડી ગઈ.

દરરોજના પ્રયોગમાં તો તેની મદદની જૂમ સાંભળી વિદુષક આશ્ચર્યચકિત ભાવે રંગભૂમિ ઉપર દોડી આવતો; પણ આજની તેની જૂમ અને પાટિયા આગળથી દોડી જવાનો સમજ તે સમજ જ શક્યો નહિ !

પ્રેક્ષકોને પણ એ વખતે મનમાં શંકા ઉત્પન્ન થવા લાગી, કે આ કંઈ અભિનય નથી. કોઈ પણ જાતનો અકલ્પિત અને

તેવો જ પ્રસંગ બની જશે !

હું અને શેઠ રંગભૂમિ તરફ જવા લાગ્યા, પણ અમે પગ ઉપાડ્યા ન ઉપાડ્યા એટલામાં..... વિજળીને વેગે જ થનારો બનાવ બની ગયો !

લીઝાની કીકિયારી સાંભળતાં જ જેમ્સ ઓનસ' સાહેબ પુરસીમાંથી એકદમ ઊભા થઈ ગયા અને છલંગ મારી કંઠેરો ફૂદી રંગભૂમિ તરફ દોડી ગયા, ને ટોમ ઊભો હતો તે તરફ ત્વરિત વેગે ધસી જઈ તેના હાથમાંની પિસ્તોલ છીનવી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

પણ ટોમે નો અપળતાપૂર્વક ત્યાંથી ખસી જઈ તેની જ સામે પિસ્તોલ તાકી. આંતુમાં પડેલી એક ખાલી પુરસી ઓનસ'સાહેબે ઊંચકી ટોમના ઉપર ફેંકી. પણ તેમનો એ દાવ પોતે ખસી જઈ નકામે કરી તે ખડખડાટ હતી પડ્યો !

ખીજીજ દાણે “દૂમ, દૂમ, દૂમ !” એમ પિસ્તોલના ત્રણ અવાજ થયા. તત્કાળ ઓનસ'સાહેબ જમીન ઉપર તૂટી પડ્યા. તેમના ગળા અને છાતીમાંથી રક્તનો પ્રવાહ વહેવા માંડ્યો !

તંબૂમાં ન સમજાય તેવો શોરબકાર અને ઘોંઘાટ ઝામી પડ્યાં. સ્ત્રીબાળકોની ચિચિયારી અને પુરુષવર્ગની પકડો ! પકડો !ની ખૂમે પડવા

લાગી. આખા તંખૂમાં નાસભાગ અને અવ્યવસ્થા વ્યાપી ગયાં.

ઝોનસ સાહેબ નિશ્ચેતન બની જમીન ઉપર પડ્યા કૂડે, ટોમે લીઝા તરફ નજર કરી. લીઝાની કીકિ-ચારી અને પિસ્તોલ ફૂટયાનો અવાજ એકદમ સાથે જ સંભળાયાં !

વિજળાને વેગે એ ભયંકર પ્રસંગ બની ગયો. અમે સર્વ આભા અને સ્થંભિત બની ગયા હતા. શું કરવું જોઈએ તે કોઈથી સમજાવતું નહોતું. વિફરેલા મામલાને કાખૂમાં લાવવાનો વિચાર હું કરી રહ્યો હતો, પણ એટલામાં પિસ્તોલનો ફરીથી અવાજ થયો અને ટોમ પોતે જ જમીન ઉપર પટકાઈ પડ્યો !

એ વખતે તંખૂમાં વ્યાપેલો હાહાકાર અને તેમાં વંળી પોલીસની દખલ, પછી થયેલું પંચનામું, સ્ટેટમેન્ટો અને કોર્ટકચેરીના ત્રાસનું વર્ણન કરવાની મારામાં તાકાત નથી !

ખમ, અહીં મારી વાર્તા પૂર્ણ થઈ. તે ભયંકર રાતે ટોમે મીણુબત્તીઓને બદલે ત્રણ પ્રાણુજ્યોતિ બૂઝાવી નાંખી. એ તેનો અંતિમ ખેલ હતો !—કોઈ કલ્પિત પ્રેમકથાનો જાણે પ્રસંગ બની ગયો હતો !

પણ તમારી કથાસૃષ્ટિનાં પાત્રોના પ્રેમ-દ્વેષ કરતાં આ વાર્તાનાં પાત્રોનાં મનોવિકાર કેટલાં

અધિક ઝનૂની, કેવાં ભયંકર અને કેવા વંટોળિયા જેવાં ? કેમ, શું ધારો છો ?”

“ખરેખર !” મેં કહ્યું.

સાચું પૂછે તો મેં તેમની પાસે જે હકીકત સાંભળી તેના વિચારમાં હું સ્તબ્ધ જેવોજ બની ગયો હતો અને દિવસના તો શું, પણ તે રાતે સ્વપ્નામાં પણ એના એ જ વિચારો મને આવ્યા હતા !

કેટલાય દિવસો સુધી ટોમ અને લીઝાનું નામ મારી ઇભના ટેરવા ઉપર રમ્યા કર્યું. હું વારંવાર મનમાં ગણગણ્યા કરતોઃ “ટોમ ! .....લીઝા !”

અને પછીથી હવે જ્યારે જ્યારે કોઈ સરકસ જેવા જાઉં છું ત્યારે ત્યારે મારી નજર સમક્ષ ટોમ અને લીઝાની આકૃતિ જ નાચ કરતી દેખાય છે !

પ્રેમ કે પ્રેમનો ઉન્માદ ?—શાનું એ ત્રિશૂળ, જેણે ત્રણ ત્રણ પ્રાણ હર્યા !

કથાકલ્પ

કથાકલગી

કેરા કાગળનો ભેદ

મુરારિ

~ कथा कलगी ~

‘ઈન્દુ તું હાલમાં શું કરે છે ?’

‘દરઝનો દીકરો જીવે ત્યાં સુધી શીવે.
શું કરે ? વળી કામકાજસ્તો !’ ઇન્દુકરે
જવાબ દીધો.

દવાખાનું બંધ કરી કંટાળેલા મગજને આગમ
આપવા માટે હું ફરવા જવાનો વિચાર કરતો
હતો, એટલામાં મને ઇન્દુકર સાંભર્યો. તરત મન
થયું કે ઘણા દિવસ થયા હું એને મળ્યો નથી,
માટે લાવ, મળી આવું. લેવાને કૂચી ઘેર આપી
દેવા કહી હું ગીરગામ તરફ વળ્યો, અને ઇન્દુકરના
ઘર આગળ જઈ પહોંચ્યો. ઘરમાં પ્રવેશ કરી
તરત જ મેં ઉપલો સવાલ ઇન્દુકરને પૂછ્યો. એ
વખતે ઇન્દુકર પોતાની આરામખુરશીમાં પડ્યો
પડ્યો વિચારમાં ગૂંથાયો હતો. ઇન્દુકરની એ

અન્નયખીભરેલી આરામખુરસીમાં જાણે કંઈક દૈવત હતું. એ ખુરસી પર બેઠાંબેઠાં એણે ભલભલા મામલાઓનો નિકાલ કરી નાખ્યો હતો, અને મોટા મોટા ગુંચવાડાભરેલા ભેદ ઉકેલ્યા હતા. મેં ઉપસો પ્રશ્ન કરતાં જ વિચારનિદ્રામાંથી ઇન્દુકર ઝબકીને જાગ્યો અને તેણે મને ઉપર લખ્યો જવાબ દીધો.

‘તેમાં તું શું નવું કહે છે ? પણ.....’

ઇન્દુકરે આંગળીથી બતાવેલી ખુરસી પર બેઠો બેઠો હું બોલવા લાગ્યો, પણ હું મારું વાક્ય પૂરું કરું તે પહેલાં તો ઇન્દુકર ઊઠ્યો, પોતાના ટેબલનું ખાનું ચાવી-થી ઉઘાડ્યું અને એક ભૂરું કવર કાઢી એણે મારા હાથમાં મૂક્યું. સાથે કહ્યું: ‘આનો ભેદ ઉકેલું છું !’

‘એનો ભેદ ? જોઈ, એમાં શું છે ?’

પાકીટ ફોટેલું હતું અને તેમાં એક કાગળ હતો. મેં તે કાગળ ખેંચી કાઢ્યો અને તેની થડી ઉકેલી તપાસ્યું કે અંદર શું લખાણ છે ? આશ્ચર્ય અને અન્નયખી સાથે મેં જોયું કે કાગળ તદ્દન કોરો જ હતો !

‘આ તો કોરો છે. એમાં શું ભેદ ?’ મેં અન્નયખી પામીને કહ્યું.

‘તે જ ખૂબી છે ને ! કોરા કાગળનો જ ભેદ

ઉકેલવાનો છે. લખેલા કાગળનો ભેદ ઉકેલવાનો હોય તો મારામાં ને તારામાં ફેર શું ? ડિટેક્ટીવ ને સાધારણ માણસમાં ફેર શો ?

હું એના સામું તાકીને બેઠો હતો. પછી થોડી વારે મેં એને પૂછ્યું : 'ત્યારે એનો ભેદ તે' ઉકેલ્યો ? કહે, એમાં શું રહસ્ય છે ?

'રહસ્ય મને તો બહુ જ સાદું જણાય છે, પણ તે પૂરેપૂરું ઉકેલ્યું નહિ હોવાથી હાલ હું તને ન કહી શકું. વાર. ચાલ, ફરવા આવે છે ?

'ક્યાં જઈશું ?'

'ઓપાટી. હું વિચાર કરી કરીને થાકી ગયો છું. જરા લહેર મારી આવીએ. ને આનું રહસ્ય તો એક બે દિવસમાં પૂરું ખૂલતાં જ હું તને એ વિષે પૂરેપૂરી માહિતી આપીશ. તે વિષે નિશ્ચિંત રહેજો.'

*

ત્યાર પછી એક અદ્વાડિયું રહી ઇન્દુકર મારે દવાખાને આવ્યો.

'કેમ, મનહર ! પેલા કોરા કાગળનો ભેદ જાણવો છે કે ? આજે સાંજે મારે ઘેર આવજો. એ વાર્તા પૂરેપૂરી તારા જાણવામાં આવશે.'

તે દિવસે સાંજ પડતાં જ હું એને ત્યાં ગયો.

તે વખતે ત્યાં આશરે ત્રીસેક વરસનો રહેજ દેખાવડો, ઘઉંવર્ણો, એક માણસ બેઠેલો હતો. તેની મુખમુદ્રા શાંત હતી. અને તે બહુ સાદો ભદ્રો યુવાન દેખાતો હતો. તેના ચહેરા પર નિર્દોષ આનંદની છાયા પથરાયેલી હતી. એણે ફક્ત એક પહેરણુ પહેરેલું હતું, ને પગમાં પાવડીઓ હતી.

ઈન્દુકર આરામખુરશી પર બેઠેલો હતો. આ યુવાન જમીન પર પાથરેલી ગાદી પર બેઠો હતો. મેં પાટલૂન પહેરેલું હોવાથી જમીન પર બેસતાં ન ફાવે એથી હું સાદી ખુરશી પર બેઠો.

ઈન્દુકરે અમને બેને એકબીજાને ઓળખાવ્યા: 'મી. મનહરલાલ કેશવલાલ શેઠ, એમ. બી. બી. એસ. ડોક્ટર અને મી. શાન્તિલાલ દાદરદાસ રાણા, બી. એ. માસ્તર.'

મેં મી. રાણાને કહ્યું: 'હું આપની ઓળખાણ થવાથી બહુ આનંદ પામ્યો છું.'

મી. રાણાએ સ્મિત કરતાં માથું હલાવ્યું.

ઈન્દુકરે શરૂ કર્યું: 'મી. રાણા, તમારે તમારા પર આવેલા આ કોરા કાગળનો ભેદ જાણવો છે? મારા મિત્ર ડૉ. શેઠ પણ એ રહસ્ય જાણવાને ઉત્સુક છે. માટે તમારે ફરીથી તમારી વાત શરૂ કરવી. તમે તે કરો તે પૂર્વે,

મનહર, મારે તને જણાવવું જોઈએ કે મી. રાણા ગીરગામમાં આવેલી એક સ્કૂલમાં માસ્તર છે, અને આ પાસેની ચાલમાં રહે છે. ચાલો, હવે મી. રાણા, તમે પહોંચેથી તમારી વાત બરાબર કહો.'

મેં મલકાવતાં રાણાએ કહ્યું: 'ઇન્દુભાઈ, મારી વાતમાં એવું તે શું કહેવાનું છે? સાદી-સીધી વાત છે. ગયાના આગલા શુક્રવારે સવારે, આગલી રાતે પરીક્ષાના પેપરો તપાસવાના હોવાથી મોડો સૂતેલો, તેથી હું અસુરો ઊઠ્યો. હું ઊઠ્યો ત્યારે લગભગ સાડા આઠ વાગ્યા હતા. હું દાતણ કરી રહ્યો, તેવો જ ટપાલી આવ્યો અને મને મારી ટપાલ આપી. તેમાં મારા બાપનો અમદાવાદથી આવેલો એક પત્ર હતો. બીજું એક માસિક હતું અને ત્રીજું આ ભૂરૂં પાકીટ હતું. પાકીટ પરના અક્ષર મને તદ્દન અપરિચિત લાગ્યા. મારા બાપનો પત્ર વાંચી, માસિક પત્ર ફોડી તેની અનુક્રમણિકા તથા ચિત્રો ઉપર ઊડતી નજર નાંખી ગયા બાદ, મેં આ ભૂરૂં પાકીટ ફોડ્યું. પાકીટ ફોડીને કાગળ કાઢ્યો. થડી ઉકેલીને જોઉં છું તો કાગળ તદ્દન કોરો જ હતો ! હું વિચારમાં પડ્યો કે મારી આવી મસ્કરી કાણે કરી હશે ? આપ્રણ મહિનો

ચાલતો હોત તો નિશાળના કોઈ અટકચાળા છોકરાનું કામ ધારત. એ કાગળથી મને કાંઈ નુકસાન થાય તેમ તો નહોતું જ, છતાં એનું રહસ્ય ઉકેલવા માટે હું તમારી પાસે તરત આવ્યો, ને એ કામ મેં તમને સોંપ્યું. પછી તેનો તમે શું નીવેડો લાવ્યા, તે તમે જાણો.'

મી. રાણાએ પોતાની વાત પૂરી કરી.

‘એનો નીવેડો ? એનો નીવેડો તમને તમારી નોકરીની ધુસરીમાંથી છોડાવી સમૃદ્ધિના શિખરે પહોંચાડવા સમર્થ છે, જે તમ રી પોતાની ઇચ્છા હોય તો !’ ઈન્દુકરે કહ્યું.

‘હું ! શું કહ્યો છો ?’ હું ને મી. રાણા સાથેજ બોલી ઊઠ્યાઃ ‘કેરા કાગળના કટકામાં એવો તે શું ભેદ છે ?’

ઈન્દુકરે રહેજ રિમત કયું : ‘ મી. રાણા, શરૂઆતમાં તમે મને એટલી ઓછી હકીકત આપી ગયા હતા કે મને પોતાનેજ હું ભેદ બોલી શક્યો તેનું આશ્ચર્ય લાગે છે. ખરેખર, એ ત્રણ વિરલ સંજોગો બની આવ્યા ન હોત તો હું આ ભેદ ઉકેલી શકત કે કેમ તે એક સવાલ જ છે. મને માત્ર એક કેરા કાગળવાળું ભૂરું પરબીડિયું જ આપવામાં આવ્યું હતું. એટલા પરથી જ મારે

અધી શોધ કરવાની હતી. જુઓ, હવે મને ભેદ જડ્યો તે. તમે પરખીડિયાને છેડે શ્રી કૃષ્ણની એક નાનીશી છબી જોશો. એ નાનકડી છબી શું બતાવે છે તે ખબર છે ? એ છબી એક એનવેલપ ફેક્ટરીનો ટ્રેડમાર્ક છે. અર્થાત એટલું સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે આ પરખીડિયું શ્રીકૃષ્ણ એનવેલપ વર્ક્સ નામના કારખાનામાં બનેલું છે અને તેથી સ્વદેશી છે. આ એક વાત થઈ. પણ એનું પરિણામ જુઓ. મારા મનમાં તરત વિચાર આવ્યો કે શ્રી કૃષ્ણ એનવેલપ વર્ક્સ પૂનામાં આવેલ છે. એટલે એનો માલ ધણીખરો પૂનામાંજ વેચાય. આપણા દેશની ફેક્ટરીઓ એટલો બધો ઓછો માલ કાઢે છે કે ધણી વાર તેમના શહેરની બહાર, તે જતો નથી. પરિણામે મેં ધાર્યું કે આ પરખીડિયાનો વાપરનાર બનતાં મુઠ્ઠી કોઇક દક્ષિણી હોવો જોઈએ. આ મુદ્દો મને અગત્યનો મળ્યો એ ખરું. પણ એનાથી વધારે અગત્યનો મુદ્દો તો મને ટિકીટ આવ્યો.

‘પોસ્ટલ ટિકીટ ?’ મેં પૂછ્યું. મેં પરખીડિયા તરફ જોયું તો તેના પર બિલકુલ ટિકીટ જ નહોતી.

‘હા, પોસ્ટલ ટિકીટ. હું વિચારમાં ગૂંથાયો હતો તે વખતે મારો હાથ પાકીટ પાસે રમ્યા

કરતો હતો. આમ રમતાં રમતાં અચાનક મારા હાથે પાકીટ પરની ટિકીટ ઉખેડવા યત્ન કર્યો. ટિકીટ બરાબર ચોંટેલી નહોતી અને હાથે સહેજ યત્ન કરતાં ઉખડી આવી. ટિકીટ ઉખડી જતાં જ મારી નજર તેના પર પડી. અને મેં જોયું કે ટિકીટની પાછળ કંઈક અક્ષરો હતા. સહેજ વિચાર કરતાં તરત જ માલમ પડ્યું કે એ ટિકીટ કોઈ બીજે સ્થળેથી ઉખેડીને અહીં ચોડવામાં આવી હતી. ટપાલ ઓફિસમાંથી ખરીદેલી ન હતી. એટલે આ પરખીડિયું મોકલનારે ખરીદેલી નહોતી. ટિકીટ જલદી ઉખડી આવી તેનું કારણ પણ એ જ કે ટિકીટની પછવાડે પેલા અક્ષરોવાળું કાગળનું એક આધું પડ ચોંટેલું હતું. અને તેથી ગુંદર બરાબર લાગેલો નહિ. મને અક્ષરો જણાતાં જ મેં તે વાંચવાને કોશિષ કરી, કારણ મને તરત લાગ્યું કે કંઈ બહુ જ અગત્યનો મુદ્દો હાથ લાગ્યો છે. મેં વિચાર્યું કે આ ટિકીટ ઉખેડેલી તે કંઈ સાદા કાર્ડ કે પાકીટ પરથી ઉખેડેલી નથી, પણ છાપેલા અક્ષર જણાય છે. માટે કોઈ માસિક પત્ર કે ન્યુસ પેપર પરથી જ લીધી હોય. તેમાં પણ માસિક પત્ર તો આસપાસ વીંટાળવાનો કાગળ ખાસ મોટો રાખી તે પર મારે

સ્થળે જ ટિકીટ મારે છે. પણ છાપાંવાળાઓ ઘણી વાર એક દોરીનો ટૂકડો વીંટાળી નામ ને સરનામાની છાપેલી ચિટ્ટી ચોઢીને ટિકીટ ખોતાના છાપા પર જ ચોંડે છે. આથી ફટલીક વાર, ઝડપમાં, છાપેલા ભાગ પર પણ ટિકીટ ચોંટી જાય છે. આથી ટિકીટ માં છાપા પરથી જ કાઢેલી એમ નકકી થયું. વળી અક્ષરો પારખતાં મરાઠી જાણુયા અને મહામહેનતે તે વાંચીને લખી લીધા. બાદ હું લાયબ્રેરી તરફ દોડ્યો.'

ઈન્દુકર આહીં સહેજ અટક્યો. આનંદનો પ્રકાશ તેના નેત્રામાં ચળકી રહ્યો હતો.

‘લાયબ્રેરીમાં જઈને એક તો પેલા અક્ષરો ક્યાં મળી આવે છે તેની તપાસ કરી. મરાઠી છાપાં તપાસતાં એ અક્ષરો એક જાહેરખબરના છે એમ માલમ પડ્યું. મેં તરત જોયું કે ફેસરીમાં એવે સ્થળેજ ટિકીટો ચોડવામાં આવતી હતી, કારણ ‘ફેસરી’ની જે કોપી આ લાયબ્રેરીમાં હતી તે કોપી પરની ટિકીટ પણ એ જાહેરખબરની લગોલગજ ચોડેલી હતી. આ પ્રમાણે ટિકીટ ક્યાં છાપાં પરથી લેવામાં આવી હતી તે તો નકકી થયું. લાયબ્રેરીમાં ગયા તો લાવો, જરા છાપાં વાંચતા જઈએ-એવી ઇચ્છાથી હું જરા

કથાકલગી

એકો અને ગુજરાતી છાપાં પર દષ્ટિ ફેરવવા લાગ્યો. નજર ફેરવતાં ફેરવતાં 'ગુજરાતી' પત્રમાંના એક ફકરા તન્હ માફ દયાન ખેંચાયું, કારણ તેમાં મીં રાણાનું નામ લખેલું હતું !

‘માફ નામ ?’ મીં રાણા અઝાયખીથી બોલી બિઠ્યા.

‘હા. તમાફ નામ. મેં એ ફકરો વાંચ્યો ત્યારે પહેલાં તો મને તમારા પર એવી વાત છૂપાવવા માટે સહેજ ક્રોધ આવ્યો, પણ પછીથી તે તરત બિતરી ગયો.’

‘હાં, હાં ! પેલા મોટર અકસ્માતની વાત.’ મીં રાણાને યાદ આવવાથી તે બોલ્યા.

‘ખરાબર, સેન્ડહર્સ્ટ રોડના નાકા આગળ એક બુઢો દક્ષિણીને મોટર તળે છૂંદાઈ જતો તમે બચાવી લીધો હતો. અને તે પણ કેવી અદ્ભુત રીતે તથા જનના જોખમે, એ વાતનું વર્ણન તેમાં આપ્યું હતું. એ દક્ષિણીનું નામ પણ તેમાં હતું : શ્રીધર સદાશિવ ફડકે.’

‘મને કંઈ નામની ખબર નથી. માત્ર એટલું જ બન્યું હતું, કે એ બુઢો દક્ષિણી મોટર તળે આવી જતો હતો તે જોતાંજ એક ફલંગ મારી મેં તેને ખેંચી લીધો. એક પળનો પણ

તેમાં વિલંબ થયો હોત તો હું ને એ દક્ષિણી
જાને છૂંદાઈ મરત. મોટરકાર-કે મોટો કાળ-ના
પંજમાંથી છૂટતાંજ એ દક્ષિણી સાવધ થયો. મારું
નામદામ પૂછ્યું અને હું એને કંઈ
પૂછું, તે પૂર્વે તો કાણુ જાણુ ક્યાંયે દોડી જઈને
એ અદશ્ય થઈ ગયો ! મને તો એ બહુ ધૂતી લાગ્યો.
મીં રાણાએ પોતાનાં બિદ્ધુલ વખાણુ કર્યા
શિવાય પોતાનું એક અહમુત કાર્ય વર્ણવી
બતાવ્યું.

‘લાયબ્રેરીમાં આમ મને જે ત્રણ બખર
મળી. મારો આટલો તો નિશ્ચય થઈ જ ગયેલો
હતો કે પરબીડિયું દક્ષિણીએ નાખ્યું હતું. તેનાં
કારણો મેં જણાવ્યાં છે. વધારામાં પરબીડિયા
પરની પોસ્ટની છાપ જોઈને મેં જોયું કે કાલ્યા-
દેવી પોસ્ટ ઓફિસમાં તે નાખવામાં આવેલું હતું. તે
ઓફિસની ચોકખી છાપ તેના પર હતી. આ
પ્રમાણે કાલ્યાદેવી રોડ પર રહેતા કાઈ દક્ષિણીએ
પરબીડિયું ટપાલમાં નાખ્યું હતું એટલું નક્કી થયું.
પછી મેં શું કર્યું તે જાણો છો ?’ હન્દુકરે
અમને પૂછ્યું.

અમે તો જોઈ જ રહ્યા.

‘મેં ‘કેસરી’ના અધિપતિને પૂછાવ્યું કે કાલ-

બાદેવી રોડ પર શ્રીધર સદાશિવ ફડકે નામનો
કાંઈ તમારો ગ્રાહક છે કે કેમ ? અને હોય તો
તેનું પૂરું શિરનામું છે !' માફ નામ જરા
પ્રખ્યાત હોવાથી મી. કેળકરે બિલકુલ આનાકાની
વગર મને જવાબ આપ્યો. અને તે એ, કે એ
નામનો તેમનો ગ્રાહક 'શ્રીધર મેનશન્સ' નામના
બિલ્ડીંગમાં કાલબાદેવી રોડ પર રહેતો હતો. બસ,
એટલી હકીકત પૂરતી હતી. જાણીતા રેલ્વે કોન્ટ્રાક્ટર
મી. શ્રીધર સદાશિવ ફડકે, રૂપિયા પાંચ લાખની
જંગમ મિલકત અને પાંચ પાંચ માળાઓના
માલિકનું નામ કોણે ના સાંભળ્યું હોય ? હું
તરત સમજ્યો કે મી. રાણાએ એક બહુ તાલેવંત
ગૃહસ્થનો જીવ બચાવ્યો હતો અને તે તાલેવંત
ગૃહસ્થ મી. ફડકેએ જ પેલું ભૂંડું પરબીડિયું
ટપાલમાં નાંખેલું હોવું જોઈએ.'

હું તે મી. રાણા બોલી ગિઠ્યા: 'પણ ત્યારે
કાગળ કારો કેમ ? તો તો કંઈ અક્ષર હોવા
જોઈએ. ઉપર ગુપ્ત શાહીનું લખાણ તો નથી ?
જુઓ તો ખરા ! તે દીવા પર ધરવાથી અથવા
બીજા રસાયણી પ્રયોગથી માલમ પડશે.' છેલ્લાં
બે વાક્યો હું એકસો જ બોલ્યો હતો.

'મનહર ! હું કંઈ કાચો છું ? મેં તું કહે

તે પહેલાં જ એ અખતરાઓ અજમાવ્યા હતા. પ્રભુએ મને વિજ્ઞાનનું કંઈક જ્ઞાન આપ્યું છે, તે મારી જાણમાંના બધા વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો અજમાવવા છતાં કાગળ તો ફારો ને ફારો જ રહ્યો !”

‘ત્યારે એમાં શું ભેદ હોઈ શકે ?’ એમ બોલી હું વિચારમાં પડ્યો.

પણ એટલામાં હિન્દુ બોલી ગઈયો: ‘ભેદ બીજો કંઈ જ નહિ. પણ અસલ કાગળ કોઈએ કાઢી લઈને તેને ફેંકાણે આ ફારો કાગળ મૂકી દીધેલ છે !’

‘ત્યારે આ પણ ચોરીનો જ ખટલો છે કે શું ?’

‘બરાબર. આ વાત મને શા પરથી માલમ પડી તે કહું ? એક તો આ અંદરનો ફારો કાગળ સાધારણ લખવામાં વપરાતા કાગળ કરતાં બહુ જાડો છે. બીજું, શ્રીધર ફડક જેવો માણસ પોતાના જાન બચાવનારની આવી મશ્કરી કરે નહિ. ટીક, હવે વિચાર કરો. જે કાગળ આમ ચોરાઈ જાય તે કેવો હોય ?’

‘બહુ કીમતી.’

‘કીમતી શું ? એક હોય કે નોટ હોય !’

હિન્દુએ કહ્યું.

પણ મેં શંકા કરી: ‘એક કે નોટ હોય તો રજીસ્ટર્ડ કેમ ન કરે? અથવા કંઈ નહિ તો કવર ઉપર મોકલનાર તરીકે પોતાનું નામ પણ કેમ ન લખે?’

ઈન્દુએ કહ્યું: ‘તમારી શંકા બરોબર છે. પણ રજીસ્ટર્ડ કરવામાં પોતાનું નામ લખવું પડે અને પોતે ગુપ્ત રીતે જ એ પૈસા મોકલવા માંગતો હોય તો તે ન બની શકે. બીજું પોતે જો રકમ મોકલતો હોય તે એટલી બધી મોટી ન હોય કે જેથી પાકીટ ખોલાઈ ગયે ઝાઝું નુકસાન બન્ય. ત્રીજું, આપણું ટપાલખાતું બહુ નિયમિત છે અને તેની નિયમિતતામાં તેનો વિશ્વાસ હોવો જોઈએ. કેમ હવે શંકાનું સમાધાન થયું?’

મેં ડોકું ધુણાવ્યું.

‘હીક ત્યારે, હવે ચોરી કોણે કરી હશે તેજ તપાસ કરવાની રહી. તેને માટે માણસનું નામ કહી શકવા જેટલી તપાસ હું કરી શક્યો નથી. પણ હું ધારું છું કે શ્રીધર શેઠ પોતાની નોટ યા એક ઘડી વાળીને પાકીટમાં મૂકતા હશે તે વખતે કાંઈએ તેમને તેમ કરતાં જોયા હશે. પછી પાકીટ તથા ટિકીટ ચોટાડવા ગુંદર લેવા માટે એ બંદીને બીજા ચોરડામાં ગયા હશે. વખતે ગુંદર પલાળ-

વાને પાણી લેવા માટે ગયો હોય. તે વખતે પેલા માણસે—પછી તે નોકર હોય કે ધરતું માણસ હોય—નોટ કે ચેક ઉપાડી લીધેલ હોય. આટલી મારી માન્યતા છે. હવે ખરેખર વર્ણન આ મીં કડકે આવે છે તે તમને કહેશે.’

દાદર ઉપર ધમધમ અવાજ થયો અને એક દક્ષિણી ગૃહસ્થ (મીં કડકે) ઉપર આવ્યો, પણ રાણાને જોઈ તે રહેજ થાંભી ગયો. ઇન્દુકરે તેને સસ્મિત આવકાર આપતાં કહ્યું: ‘ગભરાશો નહિ મીં કડકે! બહુ ગુપ્ત રહેવાની જરૂર નથી. આ મારા મિત્ર ડૉ. શેઠ છે. મનહર, આ મીં કડકે. મેં તારા અહીં આવ્યા પહેલાં જ ટેલિફોન દ્વારા કંઈક બહાનું કાઢી બોલાવ્યા છે. અને એ હવે પોતે મોકલેલ ચેક કે નોટ કેમ ચોરાઈ તેની ખરી વાત આપણને કહેશે.’

પછી ઇન્દુકરે મીં કડકેને બધી સ્થિતિ સમજાવી. મીં રાણાને ક્વી રીતે કારો કાગળ મળ્યો, પોતે ક્વી રીતે સંજોગોની મદદથી શોધ કરી, પોતાનું અનુમાન શું હતું તે સઘળું વર્ણવ્યા બાદ એણે મીં કડકેને કહ્યું: ‘હવે એનો નિકાલ જેમ કરવો હોય તેમ આપ કરી શકો છો.’

‘એ કામ ગોખ્યાનું લાગે છે. હરામખોર હાથ

ઠેકાણે રાખતો નથી.'

‘જાણ્યો કાણુ?’

‘એ મારો ભત્રીજો છે. તે થોડાક દહાડા થયા મારે ત્યાં રહેવા આવ્યો છે. ચાલચલગતનો ખરાબ છે. સ્કુલમાં નહારી સોજતથી બગડેલો, પણ એનામાં આટલી પહોંચ હશે એમ હું નહોતો ધારતો. આ નોટ ફક્ત રૂપિયા પચાસની જ હતી. અને હવે પછી મીં રાણાને મળનારી મારા તરફની માસિક મદદની શરૂઆત હતી. મીં રાણાએ મને બચાવ્યા બાદ મેં એમના વિષે, એમની સ્કુલ વિગેરેમાં બધે પુષ્કળ તપાસ કરી, ને મારી કૃતજ્ઞતા ગુપ્ત રીતે બતાવવાનો આ રસ્તો શોધી કાઢ્યો હતો. હશે, હવે તો બધો ભરમ ફૂટી ગયો છે એટલે મને બીજી યોજના યાદ આવે છે. મીં રાણાને હું મારે ત્યાં મારી પેઢીમાં ભાગીદાર તરીકે જ રાખીશ.’

ઈન્દુકરે મારા તરફ તથા મીં રાણા તરફ જોઈ મોં મલકાવ્યું.

‘પણ હું મારી કૃતજ્ઞતા બજાવવા શક્તિમાન કેવી રીતે થઈ શકત ? જો તમે આ શોધ ન કરી હોત તો મને કંઈ બબરજ ન પડત ! માટે મારે તમને પણ કંઈ ધનામ આપવું જોઈએ.’ મીં

ફડકેએ ઇન્દુકરને કહ્યું.

‘હું ઇનામ લેવાનો નથી.’ ઇન્દુએ જવાબ આપ્યો.

પણ તેનું કંઈજ ચાહ્યું નહિ.

५५५५०॥

‘स्वामी’नुं सहभाग्य

शामराव वि. आगरकर

કથાકલ્પ

જે વર્તમાનપત્રની કચેરીમાં નાનુભાઈ નોકરી કરતો હતો ત્યાંના બધા લોકો તેને 'વામી' કહીને જ બોલાવતા. નાનુભાઈ સંન્યાસીની માફક માથું મૂંડાવી ચકચકતું રાખતો ન હતો; તેમજ ભગવા રંગની કફનીય ધારણ કરતો ન હતો, એટલું જ નહિ પણ સાધારણ ટીલાંટપકાં કરનારો શુદ્ધ સનાતની પણ તે ન હતો. છતાં તેને 'સ્વામી'ની પદવી મળવાનું કારણ એટલું જ હતું કે તેને સ્ત્રીઓ પ્રત્યે કોઈ અજબ જ અણુગમો હતો. ખરું પૂછો તો તે અણુગમો પ્રગટ કરતી વખતે તેની બીક જ દેખાઈ આવતી હતી. એટલું જ નહિ, પણ સ્ત્રીઓનો મેળાપ તે હંમેશાં ટાળતો હતો. તેણે કોલેજમાં ચાર વરસ ગાળ્યાં હતાં, પણ એ ચાર વરસમાં એક દિવસ પણ

વિદ્યાર્થીનીઓની ઓરડીમાં તે ગયો ન હતો. એટલું જ નહિ, પણ તેણે ખોલીની સામેની ગેલેરીમાં ફરવાના પણ કસમ ખાધા હતા. વિદ્યાર્થીનીનો પવન પણ લેવો ન જોઈએ એવો તેનો મત હતો.

તેથી તેની ટૂંકી નજર હતી, તો પણ કોલેજમાં વિદ્યાર્થીનીઓ પાસે એસવાથી નિયમમાં ભંગ પડવાની ખીંકે, તે એક બાંકડા પર છલ્લે બેસી રહેતો.

કોલેજમાં ચૂંટણી થઈ ત્યારની વાત છે. એક વિદ્યાર્થી તરફથી મત મેળવવા એક નવી વિદ્યાર્થીની નાનુભાઈ પાસે ગઈ. નાનુભાઈને એ ન ગમ્યું. તરત જ તે તેની પાસેથી સફાઈથી ને વેગથી પલાયન થઈ ગયો. તે નાડો તે નાડો જ. ચૂંટણીનું પરિણામ જાહેર થયું ત્યારે જ તેણે કોલેજમાં પાછો પગ મૂક્યો.

કોલેજમાં ગણિતના વર્ગમાં બાળાઓની હાજરી થવાની ધારતી ઓછી હોવાને લીધે નાનુભાઈને ગણિત વિષય ગમતો ન હોવા છતાં પણ તેણે ઐચ્છિક વિષય તરીકે ગણિત પસંદ કર્યું હતું. સ્ત્રીઓનો અને વિદ્યાર્થીનીઓનો સમાગમ ટાળવાનો તેનો સ્વભાવ જોઈ કેટલાક ટીખળી વિદ્યાર્થીઓએ તેનું નામ 'કાર્તિક સ્વામી' પાડ્યું હતું. 'કાર્તિક સ્વામી' જેવું મોટું ને લાંબુ-લચક નામ બોલવા

કરતાં સહેલું ને સટ નામ બોલાય તે ખાતર તેનું
 હુંકું ને દય સ્વરૂપ 'સ્વામી' કાલેજમાં લગભગ
 દરેકના મોં પર ચઢી ગયું હતું. જે વર્તમાનપત્રની
 કચેરીમાં તે નોકરીએ ચઢ્યો, ત્યાં તેના કાલેજમાંના
 એક સહાધ્યાયી પણ નોકરી કરતો હોવાથી તેણે કાલેજ-
 માંની નાનુભાઈની પદવીનો સ્ફોટ કરતાં વર્તમાનપત્રની
 ઓફીસમાં, કારખાનામાં દરેક નાનોમોટો નોકર
 તથા કારીગર નાનુભાઈને 'નાનુભાઈ' ન કહેતાં 'સ્વામી'
 કહીને જ બોલાવતો હતો.

નાનુભાઈના મનમાં સ્ત્રી વિષે આટલી બધી
 બીક જન્મથી જ હતી કે અનુભવથી થઈ, તેનો
 વિચાર કરીએ તો તે અનુભવસિદ્ધ હતી એમાં
 બીજકુલ શક નહિ. અત્યાર સુધીની તેની છંદગીમાં
 ફક્ત ત્રણ જ સ્ત્રીઓનો તેને અનુભવ થયો હતો.
 બાળપણમાં સાવકી માનો, ત્યાર પછી કાલેજમાં
 ભણતી વખતે જે વીશીમાં જન્મતો હતો તે વીશીની
 માલીકણનો, તે ત્યાર પછી નોકરી કરતી વખતે તે
 બિચારો પોતાના દૂરની પિતરાઈ બહેનને ત્યાં
 જન્મતો હતો તેનો. ત્રણે વાઘણો જેવી હતી. સાવકી
 માનો ત્રાસ વેઠી વેઠીને તે એટલો બધો કંટાળા
 ગયો કે તેને એમ જ લાગ્યું કે નારી પ્રત્યક્ષ રાક્ષસી.
 પોતાની માની બિચારાને યાદ પણ ન હતી. પરંતુ

પોતાને આમ નિરાધાર અને સંકટમાં મૂકીને મરી જનાર મા પણ કઠોર હૃદયની હોવી જોઈએ એવું તેના જાળમનને લાગ્યું. સાવધા મા જ્યારે તેના પિતાને ટોણાં મારતી, અને જાપ સાવધા માને પગે પડતો ત્યારે તેના મનને લાગતું કે સ્ત્રીઓ એટલે ધણી પર હિટલરશાહી, ઝારશાહી કે સુલતાનશાહી ચલાવનારી નિર્દય બેગમોજ !

કોલેજમાં ભણતી વખતે તે જે વીશીમાં જન્મતો હતો, તે વીશીની માલીકણનું નામ હતું મહાકોર. મહાકોર આંધ્રેડ ઉંમરની, સરાઉ શરીરની, જાંચી કરપભેર રહેનારી જનજરમાન જાણ હતી. તે કપાળમાં મોટો ચાંદ્રો કરતી હતી, પરંતુ તે ત્રિધવા હતી એવી ખજર નાનુભાઈને મળી હતી. મહાકોરે વીશીમાં જન્મવા આવનારાઓ ઉપર એવી જાપ બેસાડી હતી કે બધા તેના દયાયલા જ રહેતા. મહાકોર દરેક પેસેન્જર (ધરાક) ઉપર રાણીની માફક સત્તા ચલાવતી હતી. તેનો અમલ નાનુભાઈના જોવામાં આવ્યો હતો. કોલેજમાંના મસ્કરીટ્ટામાં પારંગત થએલા અને કદી હારી ન જનારા વિદ્યાર્થીઓ પણ મહાકોરની જીભના સપાટા આગળ ટકી શકતા નહિ. જે કોઈ કોલેજીઅન મહાકોરની ખાનગી વાત બહાર કાઢે તો મહાકોર તે કોલેજીઅ-

નની, તેની પ્રાણેજની, પ્રોફેસરની અને વિદ્યાર્થીની-ઓની એમ બધી ખાનગી વાતોનાં સંભારણાં સંભળાવી દરેકની ગુપ્ત હકીકતનો તરત જ ભર-પંગતમાં રફેટ કરી નાંખતી.

આ બધું નાનુભાઈએ જોયું અને અનુભવ્યું હોવાથી તેના મનમાં મત બંધાયો હતો કે સ્ત્રીઓ એટલે નવા યુગની રાક્ષસી ! વળી જે પિતરાઈ બહેનને ત્યાં તે જમતો હતો, તે પણ દરરોજ પોતાના ઘણીને ખૂબ સતાવતી. તેનો ઘણી સરકારી નોકરી કરતો હતો. દર મહિને કચેરીમાં પગાર લીધો કે સાંજના હિસાબ ગણીને તેને પત્નીને આપી દેવો પડતો. બીડી, પાન, સીગારેટ કે ચાહ માટે, અરે દાઢી કરાવવા માટે પૈસા જોઈતા હોય તો પત્ની આપે તેટલામાં જ તેને ચલાવવું પડતું. પણ બપોરના કે ટાણેતહેવારે સહિયરો આવતી ત્યારે તે ચાહ, ચેવડો, ભૂસું અને ધારીની મિજલસો ઉડાવતી. આ બધું નાનુભાઈએ જોયું ત્યારથી તેની ખાતરી થઈ ગઈ કે સ્ત્રી એટલે અખિલ પુરૂષ જાતિ પર રાજ ચલાવી પોતાની આસુરી લાલસા તૃપ્ત કરનારી મહિપાસુર-મહિની જ.

આવી રીતે એકસરખો અનુભવ સ્ત્રીઓ માટે વારંવાર થવાથી તેને સ્ત્રીઓનો ધાક બેસી ગયો.

કથાકલગી

હતો. વળી પોતાની નોકરી ક્યારે જતી રહેશે એ ચિંતાથી તેનું મન હંમેશા ઉદાસ રહ્યા કરતું. ફૂટપાથ પર પગ લપસીને પડી જવાનો સંભવ દરેક વ્યક્તિને હોય છે એવું સમજીને નાનુભાઈ રસ્તા પર બહુ સંભાળીને ચાલતો હતો. હિંદુમુસ્લમાનનું હુલ્લડ ચાલુ હોય અગર ન હોય, પદાણુના છરાની બીજા મોઢને કદાચ બીક ન હોય, પણ નાનુભાઈને તો તેની બીક ઘણી જ લાગતી હતી. તેથી જ નાનુભાઈ તરફ જોતાં જ આ મોઢ બીકનો માર્યો ગરીબ દુબળો માણુમ છે એમ જોનારને તરત જ લાગતું.

તેનો જૂનોપુરાણો મેલખાઉ ખાખી સૂટ, નીચી ગરદન, ચશ્માના ઝાડા કાચમાં રહેલી બીકણુ નજર, ગમે તેવી રીતે લટકતી રાખેલી છત્રી, માથા પરના વાળ ન ઓળવાથી ચશ્મા સુધી આવેલાં લટિયાં, આ બધી ખાસિયતોવાળો નાનુભાઈ એટલે દુર્બળતા અને બીકણુપણાનું મૂર્તિમંત પૂતણું જ છે એમ જોનારને લાગે !

દરરોજ બરાબર અગિયારને ટકારે વર્તમાનપત્રની ઓપીસમાં તે પગ મૂકતો. અને “આવો સ્વામી, પધારો સ્વામી” કહેનારા સહકાર્યકર્તાઓ સામે ચશ્મામાંથી બીકણુની દષ્ટિ ફેંકી તે પોતાની જગા

પર ખેસતો. એસોસીએટેડ પ્રેસ તરફથી અને બીજા અનેક ફેક્ટોથી તારટપાલ અને રીપોર્ટ આવ્યા હશે અને તેનું ભાષાંતર કરી અને તેટલી જલદી ત્વરાએ કરી આપવાનું કરમાન છૂટશે એવું ધારી ગભરાયલે ચહેરે ટેબલનું ખાનું ખોલી બીજાની સામું બેતાં તે કામ શરૂ કરી દેતો.

*

પરંતુ આજે તેને આ બધી ઉઠવેહ કરવાની ન હતી. ચીનજાપાનની લડાઈ સળગી ત્યારથી તેના ટેબલ ઉપર તાર, ખબરપત્રો, રીપોર્ટ વિગેરેનો ઢગલો થઈ જતો હતો. દિવસે દિવસે ઢગલાનું સ્વરૂપ વધતું જતું હતું. એ તારોમાંના ‘ફ્રિયાટિંગ,’ ‘શાંગ્વાપાંગ,’ ‘પાવ-શાન’ ‘ચાંગ્યુકૈશેક’ વિગેરે ચીની અને જાપાની સેનાપતિ અને મુત્સદ્દીઓના વિચિત્ર નામો શુદ્ધ ગુજરાતીમાં લખી કાઢતાં તે હેરાન હેરાન થઈ જતો હતો. એકવાર તો તેના મનમાં આવ્યું હતું કે આ વાંકાચુંકા નામોની સાથે કુસ્તી કરવા કરતાં ચીનજાપાનની લડાઈમાં જ જાતે ગયો હોત તો વધારે સહીસલામત રહેત ! અને આજે જ જ્યારે તે ઓપીસમાં જતો હતો ત્યારે તે મન સાથે ગણગણતો હતો કે: ‘તારોના કાગળીઆમાં લપાઈને બેઠેલા કયા કયા સેનાપતિઓ અને યોદ્ધાઓનો આજે ભેટો

થાય છે, કાણુ જાણે ?

ઘેરથી નીકળતી વખતે બાંધ કરેલી છત્રી તેણે બાંધ પર એવી સફાઈથી મૂકી હતી કે જાણે બાંધુ-ક જ જોઈ લે ! અને જાણે પાયપીંગ શહેરના રણ-સંગ્રામમાં જ કેમ પોતે અંપલાવવા નીકળ્યો ન હોય ?

પરંતુ જ્યારે તે જઈને ખુરસી પર ગોઠવાયો ત્યારે તેના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. કારણુ આજે ટેબલ પર તાર, ખબરપત્ર વિગેરે કાંઈ પણ ન હતું, તો પછી કાગળીઆનો ઢગલો તો ક્યાંથી જ હોય ? ચીનજાપાનની લડાઈ બાંધ થઈ કે સુલેહ થઈ એવો આનંદદાયક વિચાર તેના મનમાં આવ્યા વગર રહ્યો નહિ. આ આનંદની બાતમી આખી ઓશીસમાં મોટેથી ગર્જના કરી કહી સંભળાવવી એવું તેના મનમાં થયું. પરંતુ તેટલામાં તેની નજર ટેબલ પરના કાગળ પર વજન રૂપે મૂકેલા ભાંગેલા કાચના ગોળા પર પડી. તે ગોળા નીચે એક ચિઠ્ઠી તેને દેખાઈ. ચિઠ્ઠી ખુલ્લી જ હતી અને તે પર તંત્રીમહાશયની સહી હતી. ચિઠ્ઠી જોવાથી તેણે યુદ્ધ બાંધ થયાની હકીકત કહેવાનો વિચાર માંડી વાળી તે ચિઠ્ઠી વાંચી: ‘આવો કે તરત જ મને મળજો.’

તરત જ તે તંત્રીરાજની ખોલીમાં-એટલે દેવ-
દારના ભાંગ્યાતૂટ્યા પાટીઆથી બનાવેલી ઓરડીમાં
ગયો. તંત્રીએ તેને બોલતાં જ કહ્યું: “આવો સ્વામી
બેસો. આજે તારોનું ભાષાંતર કરવાનું તમારું
કામ હું બીજાને સોંપું છું અને એક અતિ મહ-
ત્વના કામ પર તમારી નીમણુંક કરું છું. પણ હું
જે કામ બતાવું તે તમે કરશો કે નહિ?”

ચીની ગામના અને ચીનાઓનાં નામો ગુજ-
રાતીમાં લખવા કરતાં બીજાં કામો લખ દરજ્જે
સહેલાં અને સારાં છે એમ સ્વામીને લાગતું હતું.
તેથી તેવી કલ્પનાથી તે બોલ્યો: “હા હા. જરૂર
કરીશ.” કહી તેણે પોતાની છાતી પર હાથ ઠોક્યો.
છાતી ઠોકીને જવાબ આપવાનું નાનુભાઈએ આજે
સાહસ કર્યું હોય એમ તંત્રીજીને જરૂર લાગ્યું,
પરંતુ તેને વધુ પાનો ચઢે તેવી રીતે તેઓ
બોલ્યા: “જુઓ સ્વામી! મોટા મોટા માણસોની,
દેશનેતાઓની, આગેવાનોની મુલાકાત લેવાનું કામ
તો આપણા ધીરભાઈ કરે છે, તે તમે જાણો છોજ
પરંતુ તે આજે રજા પર છે, અને મેં એક પ્રસિદ્ધ
વ્યક્તિની મુલાકાતનો હેવાલ આપણા છાપામાં
આપવાનું નક્કી કર્યું છે. તે વ્યક્તિની મુલાકાત
લેવાનું અગત્યનું કામ તમને સોંપું છું. જરૂર

કે નહિ ?”

“હા, હા, જરૂર જઈશિ.” નાનુંભાઈએ ઉત્સુકતાથી જવાબ આપ્યો. પછી અધીરા થઈને પૂછ્યું: “પણ મુલાકાત કેની લેવાની છે, તે તો કહેા.”

“મદુલા માંકડિયાનું નામ તો સાંભળ્યું છે ને ?” તંત્રીજીએ પૂછ્યું.

નારીવાચક નામ સાંભળતાં જ નાનુંભાઈએ માથુ ધુણાવી નકારમાં જવાબ આપ્યો.

“શું ? મદુલા માંકડિયાનું નામ પણ તમને ખબર નથી ? અરે, ‘વેદવાળી’ ‘ધાટેલું’ દૂધ’ ‘હિયાનો હાર’ અને ‘મનના બળાપા’ વિગેરે નવન-કથાઓથી આખા ગુજરાતમાં સનસનાટી ફેલાવી સમસ્ત સ્ત્રી સમાજમાં બળબળાટ મચાવી મૂકનાર લેખિકાને બાળકથી વૃદ્ધ સુધી બધા જ ઓળખે છે. અને તેના નામની તમને ખબર નથી ? નવાઈની વાત છે ? ખરા પત્રકાર આજે જ આફ્રિકાથી આવ્યા હોય તેમ હાગીની માફક માથું ધુણાવી ના કહેતાં જરા તો શરમાઓ !” તંત્રીજીએ ધાટે પાડી ટપકા સમેત અચરજ પ્રદર્શિત કર્યું.

ગરીબ વિચારા નાનુંભાઈએ નીચી ગરદને એ ટપકો સાંભળી લીધો. તંત્રીમહાશયના વાગ્યા-ણથી નાનુંભાઈ પણ આગળ રહેજ પણ બોલી

શક્યા નહિ. નાનુભાઇને નાહિંમત થએલો જોઇ તેને ઉતેજિત કરવા તંત્રીજીએ કહ્યું: “કાંઈ શીકર નહિ. કાંઈ પણ લેખક કે લેખિકાની મુલાકાત લેવી હોય ત્યારે તેના લેખોની અને તેની નવલકથાના નામોની યાદી જીભને ટેરવે રહેવી જોઈએ જ એવું કાણ કહે છે? છતાં એક વાત છે. ગભરાવાની જરાયે જરૂર નથી. મૃદુલા માંકડિયાને ઘેર જઈને તેમની મુલાકાત લીધી એટલે પત્યું. સમજ્યા ને? તમે જશો?”

મૃદુલા માંકડિયાનું નામ સાંભળતાં જ અને તેણે લખેલી નવલકથાઓનાં નામો કાને પડતાં જ, મૂળમાં જ સ્ત્રી જાતિ પ્રત્યે અણુગમો ધરાવનાર દસાયલા અને દઝાયલા નાનુભાઇનું કાળજી જોરથી ધડકવા લાગ્યું. થોડી વાર પર તેને લાગ્યું હતું કે ચીનના યુધ્ધની ખબરોનું ભાષાંતર કરવા જેટલું અઘરું કામ બીજું કોઈ જ નથી. પણ તંત્રીમહાશયે નક્કી કરેલી યોજના સાંભળી ત્યારે નાનુભાઇનો આનંદ છેકજ ઓસરી ગયો. અને તેનું મનોરાજ્ય શાંગદાઇ શહેરની માફક ઉજ્જડ થઈ ગયું. મૃદુલા માંકડિયાનું નામ તેના મૃદુ મનને પાપાણુ જેટલું સખત લાગ્યું, અને ‘મનના બળાપા’ નવલ-

કથા લખનાર લેખિકાની મુલાકાત લેવા કરતાં જાપાની સેનાપતિ પર ગુપ્ત હલ્લો કરી તેને જોર કરવાનું કામ તંત્રીજી પોતાને કેમ સોંપતા નથી, એવું તેના મનમાં થયા વગર રહ્યું નહિ.

પણ “તમે જશો કે નહિ?” એવું જ્યારે ત્રીજી વાર તંત્રીજીએ પૂછ્યું ત્યારે તેણે કચવાતે મને કહ્યું: “જાશ, ત્યારે.”

“હીક ત્યારે સરનામું લખી લો. મદુલા માંકડિયા, મચ્છર વિલા, ફ્લીટ સ્ટ્રીટ, પોયશા રાજ દાદર. બરાબર પાંચ વાગે તેના બંગલે જવું જ જોઈએ, હોં કે? ચાર વાગે તેઓ બેબીવીકમાં જનાર છે અને ત્યાંથી પાંચ વાગે પાછા ફરનાર છે. તે વખતે આપણા ‘સુપ્રભાત’ છાપાના પ્રતિનિધિને મુલાકાત આપવાનું તેમણે કબૂલ્યું છે. વખત ચૂકતા નહિ. જોઈએ તો ભાડાની ગાડી કરજો. પણ જવાનું પણ ભૂલતા નહિ. લો, આ આહ આના. એમાં તમારો ચાલપાણીનો ખર્ચ નીકળવાને વાંધો નથી. પરંતુ મુલાકાત કોઈ તોફા લેવી જોઈએ, હોં?”

નાનુભાઈએ ડોકું ધૂણાવ્યું. આહ આના લઈ તેણે ઉંબરો ઓળંગ્યો. પરંતુ તંત્રીજીએ તેને પાછો બોલાવ્યો અને પૂછ્યું: “તમે મદુલાજહેનને મુલાકાતમાં શું શું પૂછશો?”

નાનુભાઈએ ગૂંચવાતાં ગૂંચવાતાં જવાબ આપ્યો: “અં . તે બધું હું હમણું જ નંકરી કરી નાખું છું.”

“તે બધું બરાબર લખીને મને કાચો ખરડો કરી બતાવો. નહિ તો આમ જુઓ. હું જ તમને કયા કયા અને કેવા કેવા સવાલો પૂછવા તે લખાવું છું.” તંત્રીજીએ કહ્યું.

નાનુભાઈએ નીચે મુજબ લખવાનું શરૂ કર્યું:—

સવાલ ૧લો: આપને લખવાનો શોખ છેક બચપણથી છે કે?—સવાલ ૨જો: નવલકથાનું કથાનાક તમે કેવી ગોઠવો છો?—સવાલ ૩જો: આપે આપની નવલકથામાં જેટલી નાયિકાઓ બતાવી છે, તે બધી પુરૂષ જાતિ પર ચીઢાયેલી છે. પુરૂષ એટલે પગની પાની લુછવાનું લુછણિયું, એ સિવાય બીજું કંઈ નહિ. એવી વૃત્તિની સ્ત્રીઓ આપે પ્રત્યક્ષ જેટલી નિહાળી છે?—સવાલ ૪થો: આપનો લેખ લખવાનો હંમેશનો સમય કયો?—સવાલ ૫મો: આપ બધું જાતે લખો છો કે બોલીને બીજાની પાસે લખાવો છો?—સવાલ ૬જો: હાલમાં કંઈ નવલકથા લખવાની તૈયારી કરો છો?—સવાલ ૭મો: વિવાહ પ્રથા માટે આપનો શો અભિપ્રાય છે?—સવાલ ૮મો: લખવા સિવાય બીજા કયા કયા વિષયનો

આપને શોખ છે ?-સવાલ ૯મો: વાંચક વર્ગ સાથે
આપનો પત્રવ્યવહાર ખૂબ જ થતો હોવો જોઈએ,
નહિ વાર ? સવાલ ૧૦મો: આપ કયું રનો વાપરો
છો ? કયો પાવડર ? તેલમાં રાજેશ્વરી હેરઓઇલ,
હૃદયેશ્વરી હેરઓઇલ કે મહેશ્વરી ઓઇલ ? અને કયું
અત્તર?-સવાલ ૧૧મો: આપને કઈ નટી વિશેષ
ગમે છે ? શાંતા આપે કે લીલા દેસાઈ ?

પછી તંત્રીજીએ માથું ખંજવાળી નાનુભાઈને
પૂછ્યું: “કેટલા સવાલો થયા ?”

“અગીઆર થયા.” નાનુભાઈએ કહ્યું.

“બસ થયા. જુઓ. હવે આમ જુઓ. આટલા જ
સવાલો પૂછ્યા એવું કાંઈ સમજતા નહિ હોં ?
આણી વખતે રાગરંગ જોઈ જે કાંઈ સૂઝે તે
સુમેથી પૂછજો. નહિ તો ‘હીરો ઘોઘે ગયો અને
પાછો આવ્યો’ તેવું ન થવું જોઈએ. સમજ્યા ?
એમાં એક ખાસ મુદ્દો સંભાળવાનો છે. અને તે એ
કે સત્યના સિદ્ધાંતની ખેંચાખેંચ કરવાની કાંઈ જ
જરૂર નથી. બીજી બાબત એ ધ્યાનમાં રાખ-
વાની કે.....”

એટલામાં શેઠ જાફરઅલી કાગળના
બીલોનાં નાણાં લેવા આવ્યા એટલે તંત્રીજીએ
નાનુભાઈને જવા કહ્યું.

[૨]

આખરે વિક્ટોરિયામાં બેસી નાનુભાઈએ મચ્છર વિલા તન્ક ગળડવા માંડ્યું. બરાબર પાંચમાં પાંચ ક્રમે તેમણે મચ્છર વિલાના પરવાજામાં પગ મૂક્યો. આપખુશાથી કતલખાનામાં જનારાં ઘેટાંબકરાં જેવી સ્થિતિ નાનુભાઈની થઈ ગઈ હતી. ડાઈ પણ સ્ત્રીની સાથે બોલવું તે નાનુભાઈને મન દારણુ પ્રસંગ હતો. અને આ વખતે તો ફક્ત ચાર શબ્દો જ નહિ, પણ ચાર હજાર શબ્દો બોલી મુલાકાત લેવાની હતી !

છતાં નોકરી સાચવવા માટે નાનુભાઈને આવા ઘોર દારણુ પ્રસંગોનો સામનો કરવો પડે તેમ હતું. ગુજરાત માટે માણસ ડાઈ પણ સાહસ બેઠે છે એમાં શક નહિ. એ નિયમને અનુસરીને, પોતે નાનપણમાં અંબામાતાની આરતી કરેલી, તેની સ્મૃતિ થવાથી ‘અંબામા, તારું દર્શન દુર્લભ, દર્શનથી દુઃખ ભાગે છે.’ વિગેરે ચગ્ણુ બોલતાં બોલતાં અંગલાના પગથીઆં ચઢીને બારણુ આગળ જઈ નાનુભાઈ ઊભા રહ્યા. આસપાસ કોઈ દેખાયું નહિ. બારણુ આગળ ઘંટડી વગાડવાનું બટન હશે એમ ધારી તેમણે આમતેમ નજર ફેંકી પણ કોઈ જ દેખાયું નહિ. એટલે બીકથી

ડરતાં અને કાંપતા અવાજે તેમણે જમ પાડી:
“ધરમાં કાંઈ છે કે?”

અંદરથી ‘ગુરૂર’ એવો વિચિત્ર અવાજ તેમના કાને પડ્યો. ડાળા ફાડીને જોયું તો અંદરના દીવાનખાનામાં એક રાક્ષસી ફૂતરો આગલા પગ પર માથું મૂકીને પડ્યો પડ્યો ધુરકતો હતો. તેની આંખો વાઘની જેમ ચમકતી હતી. નાનુભાઈના છકકા છૂટી ગયા. તેને ત્યાંથી પલાયન થઈ જવાનું મન થયું, પરંતુ ત ત્રીજીને શો જવાળ આપવો? મૃદુલા માંકડિયાના ફૂતરાથી ડરીને મને નાસી આવવાની ફરજ પડી એમ કહું? ના, તે જે કાંઈ નહિ, વિચારી તેણે બીજી વાર હાક મારવાનો નિર્ણય કરી મોટેથી જૂમ પાડી: “ધરમાં કાંઈ છે કે?”

પરંતુ અંદરથી જવાળ ન આવ્યો તે પેલા ફૂતરાએ પંચમ સૂરમાં ભૂંકીને નાનુભાઈનું સ્વાગત કરવા માંડ્યું; એટલું જ નહિ પણ પોતાની જગા ઉપરથી ઊઠીને તેણે સામા આવવા માંડ્યું. નાનુભાઈ ખૂબ ગભરાઈ ગયો. તેણે ઝડપથી દોટ મૂકી. દોડતાં દોડતાં પગથિઉં ચૂકી જવાથી પગથીઆં આગળની રેતીમાં તેણે સાષ્ટાંગ દંડવત નમસ્કાર કર્યા. સાષ્ટાંગ નમસ્કાર થાય એટલે માથા ઉપરની ટોપી સરખી રહે ખરી? હાથમાંની

ચીજો સહીસલામત રહે ખરી ! ચીની સૈનિકની માફક તેમની વસ્તુઓ ગરબા ગાતી વેરણ-છેરણ થતી ગઈ.

નાનુભાઈએ વિચાર્યું કે હવે પેલો ફતરો મને પકડીને મારું સ્વાગત જરૂર કરવાનો અને મને યમસદનમાં બેસાડવાનો ! સાઈ થયું કે મેં વીમાનો બીજો હપ્તો પણ ભર્યો છે, અને આવતી કાલના સવારના પેપરમાં, કાંઈ નહિ તો મારા 'સુપ્રભાત' પેપરમાં મોટા ટાઈપિથી મારા કંઈ મૃત્યુના સમાચાર ત્રીચે મુજબ છપાશે:-

પ્રસિદ્ધ નવલકથાલેખિકા મૃદુલા માંકડિયાના બંગલામાં છાપાના નિમક-હલાલ રીપોર્ટરનું મૃત્યુ-મુલાકાત મારે પ્રાણની પણ પરવા ન કરનારો હુતાત્મા !

અને પરદેશનો ખબરપત્રી આ આતમી 'લંડન ટાઈમ્સ' જેવા પત્રમાં છપાવશે. એવું એવું નાનુભાઈ વિચારતા હતા પરંતુ નવાઈની વાત તો એ બની કે પેલો ફતરો નાનુભાઈની પાસે આવ્યો જ નહિ. લાંબી સાંકળ સાથે બાંધેલો હોવાથી પાંચ છ કદમ ચાલીને તે ત્યાંથી જ પંચમ સૂરમાં એકસરખું સ્વાગત-ગીત ગાતો હતો, પણ તે જ વખતે, કાંઈ એક

સ્ત્રીનેા નાનુક અવાજ નાનુભાષને સંભળાયોઃ
 “ટામી, ટામી, ચૂપ !.....કોણ છે ? તમારે
 કોનું કામ છે ? અરે, ભાઈસાહેબ ! ઊઠો ને ? આ
 શું ? સૂર્યનમસ્કારની તાલીમ લો છો કે શું ?
 ઊઠો ઊઠો, અને બોલો કે કોનું કામ છે ?” એમ
 કહેતી એક યુવતી બહાર આવી ને ઓટલા ઉપર
 બિભી રહી.

નાનુભાઈ યમસદનમાંથી પાછા આવ્યા હોય
 તેમ બિભા થયા ને કપડાં સાફ કરી ઉંચું બેઠું
 બોલ્યાઃ “મારે તમારી જ જરૂર છે.”

“શું મારી જરૂર છે ? બિંધો છો કે બગે
 છે ?” યુવતીએ પૂછ્યું.

“નહિ નહિ, મારી ભૂલ થઈ. એ તો
 આપની મુલાકાતની જરૂર છે. આપનું જ નામ
 મદ્દલા માંકડિયા કે ? મુલાકાત માટે ‘સુપ્રભાત’ના
 તંત્રીને આપે મળવાનું કહ્યું હતું. અને તેમણે
 મને પ્રતિનિધિ તરીકે આપની પાસે મોકલ્યો છે.”

એ સાંભળતાં જ પેલી યુવતી ગાલમાં
 ખાડા પડે તેવી રીતે હસાને બોલીઃ “એમ
 કે ? આવો આવો. અંદર આવો. કુતરો
 તમને કાંઈ પણ કંશે નહિ,” કહી તેણે તરત જ
 “ટામી, જતો રહે અહીંથી.” એટલું જ કહ્યું.

મેલો ફૂતરો પૂંછડી એ પગની વચમાં સંતાડી
 ખોતાની જગા પર બેઠો. પછી યુવતીની પાછળ
 પાછળ નાનુભાઈ દીવાનખાનામાં ગયા. જતી વખતે
 તેઓ એટલી ચૂપકાદીથી ગયા કે તેમને જો
 ફૂતરાની માફક પૂંછડી હોત તો તેઓ પણ તેને એ
 પગ વચ્ચે ન ઘાસતાં લગડતી રાખીને ચાલ્યા હોત.

મૃદુલા તરફ ચાર પાંચ વખત નાનુભાઈએ
 ચારીછપીથી નયનકટાક્ષો ફેંક્યા. તંત્રી તરફથી
 મળેલી નિશાની પ્રમાણે અને પ્રત્યક્ષ જોતાં નાનુ-
 ભાઈને મૃદુલામાં આસમાનજમીનનું અંતર દેખાતું
 હતું. તરત જ પ્રથમ નજરે નાનુભાઈથી મનમાં તે
 મનમાં જ બોલી જવાયું: “મૃદુલા માંકડિયા તે
 આ કે બીજી? કાંઈ ચોખવટ થતી નથી.”

તંત્રીજીના કહેવા પ્રમાણે મૃદુલા સ્થૂલદેહી ન
 હતી. નાક ચીપું ન હતું. અડુ ગોરી પણ ન
 હતી, પરંતુ તે ઘારીલી તો હતી જ. ચહેરો ઉઘ્ર
 નહિ પણ મોહક હોતો.

જે પ્રમાણે નાનુભાઈ મૃદુલાનું નિરીક્ષણ કરતા
 હતા, તે જ પ્રમાણે નાનુભાઈ કેવી વ્યક્તિ છે તે
 ધારી ધારીને મૃદુલા પણ જોતી હતી. નાનુભાઈનું
 ખીતાં ખીતાં બોલવું, મોટીમસ ખુરશીમાં શરીરને
 સંકોચાને બેસવું, હાથપગોને છૂટેલી કંપારી, જરા

જરા વારમાં ગળું ખોંખારીને સાફ કરવું, રમાલથી હાથ, મોં, કપાળ થોડી થોડી વારે લૂછવું વિગેરે મૃદુલા ઝીણવટથી જોષ રહી હતી.

ચાહપાણી થયા પછી મૃદુલા બોલી: “સીગારેટ મંગાવું?”

‘મનમાં ભાવે પણ મુંડી હલાવે’ તેમ માથું ધુણાવી નાનુભાઈએ ના કહી. આવો ગભરાયેલો માણસ અગાઉ કોઈ દિવસ પણ મૃદુલાએ જોયો ન હતો.

થોડી વાર પછી મૃદુલા પાછી બોલી: “ફીક છે, ચાલો ત્યારે. પૂછો જે સવાલો પૂછવા હોય તે.”

એ સાંભળતાં જ કાંઈ યાદ આવવાથી માથું ખંજવાળી સવાલો લખી આણેલો અને હાથમાં મજબૂત રીતે પકડી રાખેલો કાગળ શોધવા માટે નાનુભાઈ ગજવાં તપાસવા લાગ્યા. પણ કાગળ મળ્યો નહિ. જે વખતે તેમણે દરવાજા આગળ સાળાંગ દંડવત પ્રણામ કર્યા હતા ત્યારે જ તે કાગળ તો ક્યાંક ઝીડી ગયો હતો !

નાનુભાઈ વિમાસણમાં પડ્યા. આખરે પોતાની રમણશક્તિ અને અકકલના જોર પર શ્રદ્ધા રાખી આ મુલાકાતયુક્તો સામનો કરવાનો તેમણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. મનમાંની ગભરામણ છૂપાવતાં વિચિત્ર હાસ્ય કરીને નાનુભાઈએ સવાલો

પૂછવા માંડ્યા.

“જુઓ, હું આપને ઘણા સવાલો પૂછવાનો છું. પરંતુ મને જરા સંભાળી લેજો, હં ! કારણ મુલાકાત લેવાનો આ મારો પ્રથમ જ પ્રયત્ન અને પ્રસંગ છે.”

મૃદુલા માંકડિયા પાછી ખીલ ખીલ હસી પડી ને બોલી: “મુલાકાત આપવાનું માટે સાલસ પાણુ આ પહેલું જ છે એમ માનજો. મારે પૂછવું હોય તે બેલાશક પૂછો.”

નાનુભાઈએ એક વાર ગળું ખાંખારી છાતી પરની નેકટાર્ક ઉપર હાથ ફેરવી પૂછ્યું: “હં...આપે લેખ લખવાનું ક્યારે શરૂ કર્યું ? છેક અવપાણુથી ?”

“ઓહો, એમાં પૂછવાનું જ શું ? હું જ્યારે લખતાં શીખી ત્યારે પાંચ વરસની હતી.”

“નવલકથામાંનું કથાનક આપ કેવી રીતે ગોઠવો છો ?” નાનુભાઈએ બીજો સવાલ પૂછ્યો.

“અહ્યું, એમાં તે શી અઘરી વાત છે ? નાદાન હોકરાંની રમત છે, રમત ! ચાર પાંચ પાત્રો લેવાં. તેઓને કાઈ વાર રસોડામાં તો કોઈક વાર દીવાનખાનામાં, તો મોઢ વાર મંદિરના ચાગાનમાં બેસાડી ગમે તે વિષય પર બોલાવવાનું કરી તેમના મુખમાંથી ગાલિપ્રદાનનો વરસાદ વરસાવ્યો કે બસ

થન રહ્યું ! આપણા સાહિત્યકારો વિનોદી કે સામા-
જિક નવલકથાઓ વાંચ્યા વગર તે વિષે છાપામાં
પચ્ચીસથી ત્રીસ લીટીમાં પોતાનો અભિપ્રાય એક
પગે લખવા એજ રીતે તૈયાર હોય છે.”

“લેખ લખવાનો આપનો સમય કયો ?”

“જ્યારે મન ત્રાસી ગયું હોય છે, અગર જ્યારે
ગુસ્સામાં હોઉં છું ત્યારે તેનો ઉતાર એટલે લેખન-
કળા, એમ સમજી હું લેખ લખવા ખેસું છું. હું ગુસ્સામાં
વાથી જડખાંતોડ લેખ લખાય છે.”

“આપ જનું લખાણ જનતા જ લખે છે કે
ખીજા પાસે લખાવે છે ?”

“મેં મારા હાથે એક પણ નવલકથા લખી
નથી.”

“લેખનકળા સિવાય આપને ખીજા કયા વિષ-
યનો શોખ છે ?”

“મને લખવા સિવાય દરેક વિષયનો શોખ છે.”

એટલામાં નાનુભાઈને યાદ આવ્યું કે તંત્રીજીએ
લખાવેલા સવાલોમાં એક સવાલ મૃદુલા માંકડિયાના
વિવાહ વિષેનો પણ હતો. તેથી તેમણે પૂછ્યું :
“આપ લગ્ન કરવાને તૈયાર છો કે ?”

મૃદુલા માંકડિયાએ એકદમ મોટેથી હસીને
જવાબ આપ્યો : “એટલે ? તમે મારી મુલાકાત

લેવા આવ્યા છો કે લગ્નનું માથું કરવા ?”

“માફ કરજો. આવા સવાલો પૂછવાનો મને જરાયે મહાવરો નથી. પણ આપના જેવાં સુપ્રસિદ્ધ લેખિકાના વિવાહ માટે બહોળો વાંચકવર્ગ ઉત્સુક હોય જ. તેથી આ સવાલ પૂછું છું.”

“પણ એવી અંગત બાબત તમે જવા જ દો અને બીજાને સવાલ પૂછો.”

“આપ વાળ પર કયો પાવડર લગાવો છો અને મોઢા ઉપર કયું તેલ ચોપડો છો ?” નાનુભાઈએ માથું ખંજવાળી યાદ કરી કરીને ઝડપથી પૂછી નાંખ્યું.

“શું ? મોઢા ઉપર તેલ ? અને વાળ ઉપર પાવડર ? આખર કરી તમે તો ભાઈશા’બ ! હવે દૂધ પતાવો. આટલી મુલાકાત ઘણી જ થઈ પડશે.” મોં મલકાવતાં મૃદુલા માંકડિયાએ કહ્યું ને તે ઊભી થઈ.

નાનુભાઈએ કાગળને ઘડી કરી ગજવામાં મૂક્યો અને ઇડીપેન ગજવામાં લટકાવીને તે ઊભા થયા. પછી તેમણે કહ્યું : “આપે મુલાકાત આપી તે માટે આપનો આભારી છું.”

મૃદુલા માંકડિયા મંદ હાસ્ય કરી બોલી “ના, ના. આ મુલાકાત માટે મારે જ તમારો આભાર

માનવો પડશે !”

“અરે, એમ તે કાંઈ હોય ?” કહેતાં નાનુગાર્હ દરવાજા તરફ જવા લાગ્યા. બે ચાર કદમ ચાલ્યા પછી પાછા ફરીને તેમણે પૂછ્યું : “પેલો ફૂતરો છૂટો તો નથી ને ?”

“ના. ના. નથી. તમે ગભરાઓ નહિ.” તે બોલી.

[૩]

નાનુભાઈ મોટરબસમાં બેસીને ગયા. ત્યારબાદ એકાદ મિનિટ પછી ‘મચ્છર વિલા’ આગળ એક વિક્ટોરીઆ આવી ઊભી રહી. તેમાંથી એક સ્ત્રી ઉતરી અને દરવાજામાં જવા લાગી. સ્ત્રી ઉંચી અને સ્થૂલ દેહની હતી. તેના વાળનો અંબોડા ખાટા લીંબુના આકારથી ઉતરે તેવો ન હતો. હાથની જેવા તેના હોઠ જાડા હતા. આગલા બે દાંતો હંમેશા હોઠ પર ઊભા રહી, આકીના ત્રીસ દાંતો જલની ચોટી કરતા હતા. ઝીણી આંખો હોવા છતાં મોટાં ભૂરાં ગોગલ્સ તેણે આંખ ઉપર ચઢાવ્યાં હતાં. તે સીધી પગથિયાં ચઢીને દીવાનખાનામાં ગઈ. જતાં વાર જ બોલી : “મંદાકિની, મને મળવા કોઈ આવ્યું હતું કે ? અહીં, હસે છે શું ? કોઈ આવી ગયું કે નહિ ? બોલ ન : પેલા ‘સુપ્રભાત’ના તંત્રી મહાશયને પાંચ વાગતાની એપોઈન્ટમેન્ટ મેં આપી

હતી. તેઓ આવ્યા હતા ? અગર તેમના તરફથી કોઈ રીપોર્ટર આવ્યો હતો ? બોલ ને ? જવાબ કેમ આપતી નથી ? હસે છે શું ?”

“આખા જન્મારામાં કાંઈ દિવસ કરી નહિ હોય એવી ગમ્મત મેં આજે કરી એટલે હસવું કેમ ન આવે ? અહિ, હસું નહિ તો શું કરું, રહું ? જાણું દુનિયામાં તુંજ એકલી લેખિકા ને નવલકથાકાર હશે, કેમ ? તારા જેવું દુનિયામાં બીજું કોઈ હોય જ નહિ, ખરું ? તું રોજ મારી આગળ બેઠાં મારતી હતી પણ આજ તો મેં તારું બરાબર સાદું વાળ્યું છે, સમજ ? હું કેટલા દિવસથી તારી ફોટોની કાળજી કરવાની તક શોધતી હતી તે આજે જ મને મળી.” બનાવટી મૃદુલા માંકડિયા ઉર્ફે મંદાકિનીએ મસ્કરી કરતાં કહ્યું.

તે સાંભળી ખરી મૃદુલા ગભરાઈ ગઈ. ને તે મંદાકિની સામે એકીટશે ટગર ટગર જોવા લાગી.

“અહિ, પણ તેં ક્યું શું તે તો જરા સીધી સીધી ભસી મર ! તો જ મને કાંઈ સૂઝ પડે ને ? આમ ચેનચાળા તે શું કરતી હશે ? તારા મનમાં કે તેં હસવાનું ક્યું પણ મારું ખસવું થઈ જશે તેનું કાંઈ તને ભાનબાન છે ? તારી મસ્કરીથી તો

ભાઈ પ્રભુતોળ્યાહ ! તું મારી મસિયાઈ બહેન થાય છે, પણ ખરું પૂછે તો મને હવે એ તારું સગપણ જરા એ ગમતું નથી.” પેલી આવનારી—સાચી મૃદુલાએ પોતાની આંખો ઊંચી કરતાં કહ્યું.

“આવતી કાલે તને બધી વાતની ખબર પડશે. હમણાં તો તું ડાહી થઈને બેસી રહે.” કહી મંદા-કિની ઝટઝટ માળ ઉપર પોતાના ઓરડામાં ચાલી ગઈ, ને ખુરશી ઉપર બેસી ટેબલમાંથી નોટપેપર કાઢી તેણે નીચે મુજબ લખવું શરૂ કર્યું:—

મહેરબાન એમ. સી. પાલિયા સાહેબ, ડાયરેક્ટર:
ચંડિકા સીનેટોન કું.

ઉદ્ધાન બંગલો,
મુંબઈ.

તા. — — — ૩૯

વિ. મેં આપને એક હાસ્યરસિક વાર્તા ફિલ્મ માટે મોકલી હતી. ને તે આપને ખૂબ પસંદ પડી હતી. પણ તેમાં એક મુશ્કેલી ઊભી થઈ હતી. અને તે એ, કે વાર્તામાં એક ડરપોક, બીરૂ ને બાયલા નાયકનું પાત્ર આવે છે. તેજ દબનો નાયક આપે ખૂબ ખૂબ શોધ્યા છતાં આપને મળ્યો નહોતો. હવે એ આપ તેની જ શોધમાં છે.

પણ આજે મને જણાવવાં અત્યંત આનંદ થાય છે કે તે અડચણ મેં દૂર કરી છે. કારણ નાયકનું પાત્ર મેં જેવું ચીતર્યું છે તેવી જ પ્રકૃતિનો એક માણસ મને અચાનક જ મળી ગયો છે. હું આપને કાલે મળીશ. બની શકશે તો તે માણસને પણ હું સાથે લેતી આવીશ.

લિ. આપની

મંદાકિનીના વં. મા.

બીજે દિવસે 'સુપ્રભાત'ના અંકમાં મૃદુલા માંકડિયાની મુલાકાત પ્રસિદ્ધ થતાં જ સઘળે ખળભળાટ ને સનસનાટી મચી ગયાં. તે લેખ ભારે ચર્ચાનો વિષય થઈ પડ્યો, એટલું જ નહિ પણ ફેટલાક લોકો તો તે વાંચી ખડખડાટ હસી પણ પડ્યા.

નહિ હસી ફક્ત એક મૃદુલા માંકડિયા. તે ખૂબ ક્રોધે ભરાઈ. રણચંડિકા જેવું સ્વરૂપ ધારણ કરી, ઊંચ ચહેરો કરી તે સીધી, સડસડાટ 'સુપ્રભાત'ની કચેરીમાં ગઈ ને તેણે તંત્રીજીની ઢોકળા બરાબર ઘોઈ નાખી. આખરે બીજા જ અંકમાં એ સંબંધી દિલગીરી પ્રદર્શિત કરવાનું તંત્રીમહાશયે તેને વચન આપ્યું.

પણ 'સુપ્રભાત'ના તંત્રીજી વિચિત્ર મૂર્તિ હતા. દિલગીરી પ્રદર્શિત કરવાની વાત તેમને મન

કાંદાબટાકા ઊલવા જેટલી સહેલી હતી. એમાં તેમને જરાય નાનમ લાગતી નહોતી. તે મૃદુલાને વચન આપ્યા મુજબ તેમણે બીજા અંકમાં દિલગીરી તો પ્રદર્શિત કરી જ; પણ તે પછી તેમણે બિચારા નાનુભાઈને નોકરીમાંથી લીધું નાણિયેર તે સૂકા ગોળધાણા આપી વિદાય કર્યા.

[૪]

લગભગ એક અઠવાડિયા બાદ—

સાંજના છ વાગ્યાનો સમય હતો. ‘મિપીરીઅલ સીનેમા’ના કંપાઉન્ડમાંના એક બાંકડાને છેડે એક વ્યક્તિ લમણે હાથ ધર્મ બેઠો હતો. તેના જોડા ઉપર ધૂળનો થર ચઢ્યે હતો. મુટને કરચલીઓ પડી ગઈ હતી. ટાઈ ફાટીને આથરા જેવી બની ગઈ હતી. વાળ તેલને અભાવે વિખરાઈ જઈ પવનમાં આમતેમ ફરફરતા હતા. શૂન્ય દષ્ટિથી તે વ્યક્તિ આંતુબાંતુ બહાવરી નજરથી જોઈ રહી હતી.

એ વ્યક્તિ બીજી કોઈ નહિ પણ ‘સુપ્રભાત’ છાપામાંથી પાણીચું મેળવેલ ગરીબ બિચારો નાનુભાઈ ગિર્ફે સ્વામી હતો. અચાનક નોકરી છૂટી જવાથી તે બેકાર બન્યો હતો. સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યેના તિરસ્કારથી અશાંત થયેલું તેનું મન ત્રાસી ગયું હતું. તેને

સમસ્ત નારીસમાજ પ્રત્યે એટલો તો ધિક્કાર વધુતો હતો, ને તે એટલો તો વિચારમગ્ન હતો કે પોતે સીનેમા જોવા આવ્યો છે તે વાત પણ તે ધડીભર તો ભૂલી ગયો. પહેલો ખેલ પૂરો થયો. સીનેમાની બીજી ઘંટડીએ વાગી ગઈ પણ બાંકડા પરથી ઊઠવાનું મન નાનુભાઈને જરાયે થયું નહિ. બાંકડા ઉપર તે બેસી જ રહ્યો.

એટલામાં કોઈકે આવીને નાનુભાઈને ઉદ્દેશી કહ્યું: “ભાઈ, આપને બાજુના મકાનમાં માળ ઉપર બેલાવે છે.”

એ સાંભળી વિચારતંદ્રામાં ડૂબેલો નાનુભાઈ એકાએક ચમકી ઊઠ્યો. તેણે જિંચું જોયું તો ગણવેશમાં સજ્જ થયેલો ફિલ્મ કંપનીનો પટ્ટાવાળો સામે ઊભેલો હતો. નાનુભાઈએ જિંઘમાંથી ઝમકીને જાગતો હોય તેવી રીતે પૂછ્યું: “હું...? ...ત...મે શું કહ્યું?”

“આપને બાજુના મકાનના માળ ઉપર આવેલી ઓશીસમાં બેલાવે છે.” પટ્ટાવાળો બોલ્યો.

“પણ કાણ બેલાવે છે તે તો જરા કહે?” નાનુભાઈએ જરા સત્તાવાહી અવાજે પૂછ્યું.

“અમારાં બાઈસાહેબ!”

“ઓ બાપ રે! મારા ભોગ લાગ્યા છે કે શું?”

ઓ ભગવાન, હજુ કાંઈ બાકી છે ? વળી કઈ બાકી માફ રાખતું કરવાની રહી ગઈ હશે ? હું તો ધાઈ છું કે આખી દુનિયામાંથી સ્ત્રીઓનું નિકંદન જ કાઢવું જોઈએ. જગતમાં એક પણ સ્ત્રી ન રહે તેમ કાંઈક કરવું જોઈએ.” એવું વિચારી નાનુભાઈએ ધડીક માટે તો ત્યાંથી મુઠ્ઠી વાળા ભાગી છૂટવા ધાર્યું, પણ તે વિચાર તેણે તરત જ માંડી વાળ્યો. પછી તેણે પૂછ્યું: “અલ્યા, ક્યાં બાઈ સાહેબ તો તો કહે ? મને તો કોઈ જ બાઈ ને ભાઈ સાથે ઓળખાણ નથી.”

“આપ મારી સાથે ચાલો એટલે બધું ચે સમજશે.”

નહુટકે નાનુભાઈને પટાવાળાની પાછળ પાછળ જવું પડ્યું.

સીનેમાનો જોડે જ આવેલા એક આલિશાન મકાનના, છેક છેવટના-ત્રીજા મજલા પર ‘ચંડિકા સીનેટોન’ કંપનીની ઓફીસ હતી. કંપનીના ડાયરેક્ટર ને મંદાકિની-બંને જણા ઓફીસમાં બેઠાં બેઠાં નાનુભાઈની રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં. નાનુભાઈને કન્યારાશી જેવી ચાલે ને મીનીપગલે ડરપોકની જેમ દાદર ચઢી પોતાના તરફ આવતો જોઈ બંને જણાં ખડખડાટ હસી પડ્યાં. નાનુભાઈનું તે

તરફ જરાયે ધ્યાન નહોતું. તે તો જતજતના વિચારોમાં મશગૂલ હતો.

“આવો, પધારો.” નાનુભાઈને આવકાર આપતાં મંદાકિની બોલી: “અમે તમારી ફટલી બધી રાહ જોઈ! અમારે તમારું કામ પડ્યું છે. પેલે દિવસે મેં ‘સુપ્રભાત’ની ઓફીસમાં પણ તમારી તપાસ કરાવી, પણ તમારો તો પત્તો જ નહિ મળે ! તમે જે ભાઈશાળ ખરા છો તો ? ક્યાં હતા આટલા દિવસ સુધી ? આજે અચાનક જ અમે તમને જોયા એટલું અમારું અહોભાગ્ય !”

મંદાકિનીનું લાંબુંલચક ભાષણ સાંભળી નાનુભાઈ હંડાગાર બની ગયા. તેમને શું બોલવું ને શું નહિ તેની ગમ ન પડી. મંદાકિની પાછી બોલી: “બેસો, બેસો, આ ખુરશી પર. આમ બિભા શું રહ્યા છો ? મને ઓળખો છો કે નહિ ?”

ખુરશીને અદેલીને પોતાના કપાળ ઉપર ટપલી મારતાં નાનુભાઈ આખરે બોલ્યો: “અરે, ભાઈ, તમારી ઓળખાણ તો જીંદગીની જીંદગી સુધી ભૂલાય તેમ નથી. મૃદુલા માંકડિયાનો વેશ ભજવીને મારા જેવા ગરીબને નોકરીમાંથી પાણીયું અપાવનાર તમે જ કે કોઈ બીજા ? તમને હસવાનું થયું પણ મારી તો જીંદગી બગડી, જીંદગી ! હવે મને

નોકરીએ કાણુ રાખશે ?”

એ સાંભળી મંદાકિની મોટેથી હસી પડી ને બોલી: “હવે નોકરી ગઈ તો ગઈ. શિર સલામત તો પાઘડી બહેતેરી ! આમ લપ્પુક શેના થઈ ગયા ? તમારે નોકરી જ જોઈએ છે ને ?”

“હા.”

“કેટલા રૂપિયાના પગારની ?”

“પચાસેક રૂપિયા.”

“અરે, એટલા શું કામ ? તમને પાંચસો રૂપિયાના પગારની નોકરી અપાવું તો ?”

“તો તો ભાઈ, માઈં દળદર જ શીટી જાય ! ત્યારે તો તમારો હું ગુલામ થઈને રહું. કહેા તો પછી તમારાં બૂટ મુઢાં પાલીસ કરી આપું. આજે પાંચસોનો પગાર છે ક્યાં ? મારા જેવા બપુચકને આપે પણ કાણુ ?” નાનુભાઈએ બેબાકળા ને ડર-પોક ચહેરે કહ્યું.

એ જોઈ ડાયરેક્ટર એકદમ ગેલમાં આવી જઈ બોલી બિડ્યા: “મિસ મંદાકિની, બસ આપણને આવો જ ચહેરો જોઈએ છે ! આપણને જે જોઈતું હતું તે હવે મળી ગયું છે. તમે આપણી વાતોના પાત્રને શીટ થાય તેવો આબાદ માણસ શોધી કાઢ્યો. જોઈએ તો આ ભાઈને સો રૂપિયા પગાર વધારે

આપને, પણ એમને ગુમાવતા નહિ.”

એ સાંભળી મંદાકિની કાંઈ જ ન બોલતાં ફક્ત હળવું હસી. હસતી વેળા તેના ગાલમાં ખડા પડ્યા. ડાયરેક્ટર તે એકાદશે જોઈ રહ્યા. મંદાકિની પણ તેમની સામું ટગર ટગર જોઈ રહી. નાનુભાઈ નીચે જોઈ ભોંય ખોતરી રહ્યા હતા.

*

તે પછી તો ડાયરેક્ટર તરફથી નાનુભાઈના માનમાં ચાહપાણી થયાં. નાનુભાઈને આ બધું સ્વપ્ના જેવું લાગ્યું. તેને ઘડીભર થયું કે મંદાકિની વળી પાછી ખોતાની મસ્કરી તો કરતી ન હોય !

આખરે હિંમતથી મંદાકિનીને ઉલટાવી ઉલટાવી પૂછી જોયું. મંદાકિનીએ સોગંદ ખાઈ સંતોષકારક ખુલાસો કર્યો ત્યારે જ નાનુભાઈનો જીવ હંડો બેઠો.

તે એ રીતે, એક વખતનો ડરપોક, બીકણ, દુર્બળ, બીર અને સ્ત્રીજનતિથી ડગલે તે પગલે ખીતો નાનુભાઈ ‘માસ્ટર નાનુ’ બન્યો. તેનું-‘સ્વામી’નું ભાગ્ય વગર સાખુએ ઉઘડી ગયું !

પલટાતો સમાજ

લખનાર:

શ્રી રામ

ફેરવાતા જતા જમાનાનો તાદ્દશ ચિતાર
રજુ કરતી, પ્રાસાદિક બાનીમાં લખાયલી,
રમ્ય, મનોહર સામાજિક વાર્તાઓનો રસાળ
સંગ્રહ :: વિદ્વાનો અને વર્તમાનપત્રોએ
વખાણ્યો છે :: રૂપેરંગે સુંદર છે.
પાકું પૂરું ૨૫૦ પાનાં. કિ. ૧૫ રૂ.

કથાપરી કાર્યાલય

આમલીરાન :: સુરત

